

Михайло Грушевський

Історія України-Руси

Том I. До початку XI віка

Передмова

Ся книга в новім виданню виходить значно обновленою. Богато додано нового против попередніх, а й деякі давнійші сторінки заново написані для сього видання. З формального боку зроблено ту переміну, що ще більше матеріалу з приміток після тексту перенесено в нотки під текст; пропущено карти, бо вони вже перейшли до популярного видання. Використано новійшу літературу, натомість пропущено подекуди менше важну давнішу літературу щоб не давати книзі занадто розрости ся. Збільшенне формату також покрило в значній мірі її розширенне, так що число сторін зросло досить незначно в порівшню з збільшеннем змісту.

Друк тягнув ся довго, і тим поясняєть ся деяка нерівномірність в використованню новійшої літератури. Перші глави друковано в р. 1910, тим часом, як в останніх я міг скористати і з наукових появ 1911 р.

В серпні 1912 р.

Передмова до першого видання

Досі ми не маємо науково зробленої історії українсько-руського народу, що обіймала-б весь час його історичного існування. Через се моя праця, які-б не були її недостачі, повинна бути корисною. Її загальний плян дав я низше, у вступній главі, а вихід дальших томів буде залежати від обставин моєї роботи. Принаймні ближші томи надіюсь я дати в короткім часі.

Я з початку мав замір дати книжку більш популярну, приступну для як найширших кругів нашої суспільности. Приглянувши ся ближше, я перемінив намір: в сучаснім стані нашої науки міні здав ся далеко потрібнішим строго науковий курс, що міг би вводити в науку і знайомити з сучасним станом питань нашої історії; сей мав я на оці. Але при тім міні хотіло ся зробити свою працю, не ухибляючи її науковости, скільки кожна приступною і для ширшої публіки; для того все спеціальнійше виносив я в нотки, а їх подав у кінці, зіставивши під текстом тільки чисто інструктивні пояснення. Рівнож на кінець виніс а спеціальне обговоренне двох справ — нашої найдавнішої літописи і норманської теорії початку Руси.

Підмогою при читанню цього тому можуть служити мої Виїмки з жерел до історії України-Руси (1895), де зібрані головні тексти з чужих джерел для цього часу. Перед читанням прошу справити похибки, визначені в кінці цього тому, бо де-які з них змінюють текст.

Мині мило, що вихід сеї книги припадає на столітте нашого національного відродження; нехай вона буде йому привітом! Вправді невеселий переважно образ дає нам наша історія, сумніший може часом ніж інші, але суспільність, що має віру в себе, мусить мати і відвагу глянути на неприкрашену правду свого минулого, щоб зачерпнути в ній не зневіру, а силу. «Увѣсте истину, и истина свободитъ вы!» — сю девізу діячів нашого національного відродження можемо повторити й по пятьдесятьох літах, додавши тільки «волю» і «працю», як неминучих спутників знання в поході до забезпечення ліпшої будучности своєму народу.

Грушівський хутір.
1898, серпень.

I. Вступні замітки

Моїй дружині.

Українське ім'я

Ся праця має подати образ історичного розвою житя українського народу або тих етнографічно-політичних груп, з яких формуєть ся те що ми мислимо тепер під назвою українського народу, инакше званого «малоруським», «південно-руським», просто «руським» або «русинським». Ріжнородність сих назв не має особливого значіння, бо покриває понятє само по собі ясне; вона цікава тільки як характеристичний прояв тих історичних перемін, які прийшло ся пережити сьому народови. Його старе, історичне ім'я: Русь, Русин, руський, в часи політичного й культурного упадку було присвоєне великоросийським народом, котрого політичне й культурне жите розвинуло ся на традиціях давньої Руської держави, і великоросийські політичні організації — як вел. кн. Володимирське і потім вел. кн. Московське уважали себе спадкоємцями, наслідниками тої старої Руської (Київської) держави, передовсім — наслідком династичних звязків своїх з київською династиєю. Уже в XIV в., коли вага політичного житя пересунула ся в сторону великоросийську, а українське політичне

жите концентрувало ся в західній Україні, в державі Галицько-волинській, — до сеї держави прикладаєть ся імя «Малої Руси». Так Юрий-Болеслав, галицько-волинський князь, титулує себе в одній грамоті (1335 р.) *dux totius Russie Mynoris*¹. Частійше уживаєть ся се імя в грамотах царгородського патріархату XIV в., що протиставляв тою назвою (ή Μικρά Ῥωσία) галицько-волинські єпархії північним, московським землям²; може бути, що під впливом сеї церковної термінології ужив сю назву і Юрий-Болеслав. Потім ся назва виходить з уживання, але коли в XVII в. український нарід також входить в склад Московської держави, й виникає потреба відрізнити його від московського народу, термін: «малоросійській», «Малороссія» стає офіційно прийнятим на довго, в російській державі і по сей час, а під впливом сеї офіційної термінології і в літературнім уживанні в Росії і в західній Європі се означенне починає випирати старші означення (в німецькім *kleinrussisch*, в французькім *petit-russe* і т.

¹ Видана в факсиміле в збірці петерб. академії: Болеслав-Юрій II (1907), табл. IX.

² Так в грамоті ціс. Іоана Кантакузена 1347р. — Русская истор. бібліотека VI дод. і в пізнійших.

и.). Але серед української суспільності імя се не приймало ся і натомість все в ширше уживанне входила назва «Україна», «український». Стара ся назва, уживана в староруських часах в загальнім звачінню погранича³, а в XVI в. спеціалізована в приложенню до середнього Подніпров'я, що з кінцем XV в. стає таким небезпечним, в виїмкові обставини поставленим, на вічні татарські напади виставленим пограничем, — набирає особливого значіння з XVII в., коли та східня Україна стає центром і представницею нового українського житя і в різкій антітезі суспільно-політичному і національному укладови Польської держави скупляє в собі бажання, мрії і надії сучасної України. Імя «України» зростає ся з сими змаганнями і надіями, з сим бурливим вибухом українського житя, що для пізнйших поколінь стає провідним огнем, невичерпанім джерелом національного і суспільно-політичного усвідомлення, надій на можливість відродження і розвою. Літературне відродженне XIX в. прийняло се імя для означення свого національного житя. В міру того як зростала свідомість тяглости і безпереривности етнографічно-національного українського житя, се українське імя розширяло ся

³ Пат. літ. с. 439, 447, 490, 586.

на всю історію українського народу. Щоб підчеркнути звязки нового українського життя з його старими традиціями, се українське імя уживано також (в останній чверти минулого столітя) в зложеній формі «Україна-Русь», «українсько-руський»: старе традиційне імя звязано з новим терміном національного відродження і руху. Але останніми часами все в ширше уживанне і в українській і в иньших літературах входить просте імя «Україна», «український», витісняючи иньші назви. В дальшій викладі буде уживати ся як сей новий термін так і старий «Русь», «руський», «староруський», і зложеній — «українсько-руський», відповідно до часу і понятя про який йде мова, хоч властиве значінне їх одно — вони означають те що ми мислимо тепер як український народ: його територію і жите в сучаснім і минулім і ті етнографічно-політичні групи, організації, форми, з яких організовало ся сучасне українське жите. Для означення ж усеї суми східно-словянських груп, яку сучасді фільологи звуть звичайно «руською» (russisch, russ) буду таки уживати назви «східно-слов'янський», щоб не допустити якоїсь неясности, якоїсь замішанини з історичним значіннем терміну «Русь», «руський», що й досі в повній силі задержало ся в західній Україні: в Галичині, Буковині, Угорській Україні, в значінню полудневої, української групи

східно-слов'янської галузи. Групу північно-західню буду називати білоруською, групу північно-східню називатиму великоросійською.

Затемнення поняття української національності

В сій неясности і поплутанню самої термінології відбила ся неприхильна історична доля, яка випала українському народови. Некористні історичні обставини позбавили його всякого значіння в сучаснім культурнім і політичнім житю, хоч по числу належить він до більших народів Європи, займає в компактній масі велику й гарну територію, а в своїй історії і в творах свого духа зложив проречисті свідчення своїх визначних культурних прикмет, багатих здібностей і здобутків довгого історичного життя. Розбивши його політичне життя, привівши до економічного, культурного, а з тим і національного упадку, сі неприхильні історичні обставини притьмили світлі і славні моменти його життя, прояви його активності, його творчої енергії й на довгі віки кинули його на роздорожі політичного життя, як безборонну, незахищену здобич для заборчих апетитів його сусідів, як етнографічну масу без національної фізіономії, без традицій, навіть без імени.

Правда, тепер сей упадок українського життя в значній мірі являєть ся вже пережитою стадією. З

року на рік слідно в тім значний поступ. Відживає свідомість і активність суспільности, оживають традиції. Розумінне української історії як одної тяглої і неперерваної цілоти, що йде від початків, або й з по-за початків історичного життя через усі періпетії його історичного розвою до наших часів, входить все глибше в свідомість і перестає й чужим здавати ся чимсь дивним і єретичним, як здавало ся воно десять літ тому, коли починала виходити ся праця.

По традиціям старої московської історіографії, перейнятим новішою російською, — події української історії звичайно входили епізодами в традиційну схему східноєвропейської, чи як вона зветь ся звичайно — «русскої історії». Вона починала ся з перед-історії Східної Європи (звичайно — з не-словянської кольонізації її), по огляді словянського розселення оповідала історію Київської держави, доводила її до другої половини XII в., потім переходила до в. кн. Володимирського, від нього до в. кн. Московського і слідила історію Московської держави потім Російської імперії. Епізодично, для пояснення деяких номентів в політичній еволюції Московсько-Російської держави входили сюди часом такі епізоди, як держава Данила, прилученне білоруських і українських земель до в. кн. Литовського і унія його з Польщею, церковна унія, козацькі повстання

і війни Хмельницького. Таким чином початкові стадії історичного життя українського народу тонули в сій «русській історії», середні віки (XIV–XVI) пропадали в історії в. кн. Литовського і Польщі, і при українській історії, як вона звичайно мислилася, зіставалися тільки часи «отпаденія отъ Польши» й «присоединенія къ Россіи», себто історія української козаччини, яка уривалася з кінцем Гетьманщини безповоротно або продовжувалася *ad libitum* історією українського відродження. І перші проби звязати в органічну цілість з сими загальнопризнаними «українськими часами» попередні віки історичного розвою українського народу приймалися з недовірем або й гнівом, як недотепна забаганка, як проява якихось укритих тенденцій, як вплив політиканства в науці, як оден з проявів українського сепаратизму. Та мабуть не мене ще повних десяти літ, а конструкція української історії як органічної цілоти від початків історичного життя руських племен до наших часів буде здаватися таким же нормальним явищем, як десять літ тому здавалося (і тепер здається людям, які не мали нагоди над сим задумати ся) оте вклеюванне українських епізодів в традиційну схему «государства Россійскаго»⁴.

⁴ Див. про се мою статью: Звичайна схема «русской» історії й справа раціонального укладу історії Східньої Європи, в

Історична схема

В парі з розвоєм і поступом українського життя, все менше мають гостроти, все менше уваги збуджують і загальні спори про національну окремішність українського народу, що так завзято і голосно лунали давнйше. Питання окремішности української історії входило як складова частина в сі спори, але вони розвивали ся головно на ґрунті фільольогічнім, і найбільш гострим і рішучим моментом в них було все — чи українська мова осібний язык, чи тільки наріче того «русского» языка, до котрого належить яко друге «наріче» великоросийське з білоруським «піднарічем». Ряд дуже визначних і безсторонніх фільольогів признавав її осібним языком, як з другого боку не бракує й тепер фільольогів, що признають її тільки нарічем. Лінгвістична близькість до сусідніх народів — великоруського й польського не раз давала привід навіть заперечувати існування й права на самостійний культурний і політичний розвій українського народу. Такі голоси давали й навіть досідають себе чути з польської й великоросийської сторони. Вони представляли

українську народність тільки провінціалізмом народности польської чи великоросійської й хотіли бачити в ній тільки просту етнографічну масу, яка має служити будівляним матеріалом для нації польської чи великоруської. Розумієть ся, в основі таких поглядів лежали мотиви чисто політичної натури — вони були впливом національного егоїзму народностей, що маючи перевагу на певних частях української території, хотіли-б задержати українську народність в служебній ролі на завсїди. Але сі змагання укривають ся дуже часто науковим плащиком — а власне лінгвістичним, особливо в Росії, де справа української мови все ще зістаєть ся дразливою. Репрезентанти таких змагань кладуть натиск на те, що українська мова — се тільки наріче «русского языка» і не повинна розвивати ся як літературний і культурний язык: Українці повинні тримати ся «общерусского», себ то великоруського літературного языка. Та тут, очевидно, підмінюють ся понятя, бо великоруський язык, живий і літературний, зовсім не «общерусский» язык, а таке саме тільки, як і український, «наріче» того ідеального «русского» языка, чи східно-словянського, що в дійсности конкретно не існує й не існував ніколи⁵. Далі, понятя языка й

⁵ Дуже гарно виясняє се записка петербурської академії, виготовлена з приводу дебат про скасування заборон

наріччя вповні конвенціональні — вони уставляють лише повне степенування в мовній диференціації, відносини роду до виду, genus до species, але абсолютно взявши ледво чи можна поставити певні критерії, яким повинна відповідати певна мова для того, аби бути признаною мовою. Тому й українську мову одні вважають мовою, інші нарідом ⁶. Культурне-ж значіння певної мови залежить не від лінгвістичних дефініцій, а від впливів історичних обставин і від життєвих, культурних сил самого народу. Без сумніву, успіхи українського життя за останнє десятиліття перекинули на користь українства погляди на культурну і національну повноправність

української мови: Императорская Академія Наукъ. Объ отнѣніи малорусскаго печатнаго слова 1905, і нове виданне 1910р. (українське виданне під титулом: Петербурська академія наук у справі знесення заборон українського слова, Львів, 1906).

⁶ В сю філологічну контрверсію може ввести спір про українську мову з приводу заборони читати на ній реферати на київськй археологічній зїзді 1899р. — нпр. стаття К. Михальчука Что такое малорусская (южнорусская) рѣчь, Київ, 1899 (відб. з часоп. «Кіевская Старина») — там вказана, й иньша література, также недавно видане йогож Открытое письмо къ Пыпину о спорѣ между Южанами й Сѣверянами (1909).

української народности більше, ніж всі наукові аргументи, і перехилитимуть все більше з дальшим своїм поступом.

Питання окремішності

Чи будемо називати українську мову язиком чи «нарічем», однаково треба признати, що українські говори складають ся в певну язикову цілість, яка в граничних говорах вправді зближається до сусідніх словянських мов — словацької, білоруської, великоруської, польської, але в тих діалектах, що становлять головну в характеристичну її масу, відріжняється від сих сусідніх і найбільш зближених словянських мов дуже помітно цілим рядом фонетичних, морфологічних і синтактичних прикмет. Так само відріжняється ся українська людність від своїх найблизших сусідів прикметами антропологічними — в будові тіла, і психофізичними — в складі індивідуальної вдачі, в відносинах родинних і суспільних, в побуті й культурі матеріальній і духовній. Сі психофізичні й культурні прикмети, що мають за собою більше або менше поважну історичну давність — довгий процес розвою, зовсім виразно звязують в національну цілість поодинокі групи української людности супроти иньших таких цілостей і роблять з неї живу національну

індивідуальність, нарід, з довгою історією його розвою.

Територія і чисельність

Сучасний стан українського народу представляє ся так: Збитою масою (значить — не числячи українських островів поміж чужою людністю) займав він територію, що протягаєть ся більше менше між 45° і 53° географічної ширини і 39° і 62° географічної довжини, окружаючи широким поясом північне побереже Чорного моря. На захід виступає вона гострим клином в гірській системі Карпатів, сягаючи майже Дунайця, правого притока Висли. На півночі границю дає більше менше порічє Припети, але українська територія виступає на північ по за сю лїнію двома виступами, розділеними білоруським клином, а то над Бугом і між Сожею та Десною. На сході займає вона весь басейн Донця, окрім самого низу його, і врїзуєть ся в порічя середнього Дону. На полудні сягає чорноморського побережа й вибігає досить далеко на полудневний схід на кавказьким побережу, захоплюючи значні части басейнів Кубани, Куми і Манича, місцями заходячи в гірську область Кавказа і Каспійські степи. За те порічє нижнього Дона переважно зайняте великоруською кольонїзацією, низше Подунаве опанувала

колонізація волоська, а Крим зістаєть ся з етнографічного погляду ще нічим ⁷. Всеї української території можна лічити тепер більше менше 850 тисяч кв. кілометрів або 15 тис. кв. миль (не рахуючи етнографічних островів) з загальною людністю звиш 40 міліонів.

В політичнім поділі вона належить до трох держав — Росії, Австрії й Угорщини.

В Росії: цілі губернії Харківська, Полтавська, Катеринославська, Херсонська, Київська, Волинська і Подільська, части більші або менші губернії: Чернігівської, Курської, Воронізької, Донської, Кубанської, Таврійської, Бесарабської, Люблинської, Городенської, Сідлецької й Минської.

В Австрії — Східня Галичина і підгірський пояс Західньої та північна частина Буковини.

В Угорщині — більші або менш значні частини комітатів Спишського, Шаришського, Землинського, Ужського, Бережського, Мармароського й Угочського.

⁷ Див. «Народнописну карту українсько-руського народу» д-ра Г. Величка, 1896, В. Кго Національно територіальні межі України (ЛНВістник 1907), С. Рудницького Коротка географія України, 1910. Докладнійше про етнографічні границі буде мова низше.

На сій території українська людність сидить збитою масою, без значнійших чужоплеменних островів серед неї. В західній части чужоплеменні домішки — Поляків, Жидів, Угрів в сумі не переходять за 30 %, хоч і тут стрічають ся місця з одностайною українською людністю — напр. в гірських частях Галличини і угорської Руси, де навіть офіціальна статистика рахує українську людність на 90 %. Досить розмішана українська людність Чорноморя і східніх окраїн, кольонізовааних Українцями спільно з Великоросами й иньшими народностями, хоч і тут теж стрічають місця з дуже одностайного людністю, 80–90 %) навіть по офіціальній статистиці. В центральних же частях українська людність особливо одностайна і вагаєть ся між 60 % і 98 % навіть по офіціальний переписи. Загалом усього українського народу треба рахувати тепер на сій території коло 33 міліонів (вповні докладно означити цифру неможливо, бо при урядових переписах українська народність обраховуєть ся все більше або менше не корисно для неї)⁸.

⁸ В Росії перепись людности з 1897 р. на українській етнографічній території нарахувала 21.400 тис., але ся цифра значно низша дійсної; тепер української людности на сій території треба рахувати коло 28 міл.

Опанованнем теперішньої території — розселенням на ній розпочинає своє історичне життя український народ. Розселянням на сій території східнословянських племен, його предків, відокремляла ся східнополуднева українська група від своїх ближших свояків і під впливом території, її фізичних прикмет і культурних впливів в які вводила вона свою людність, довершується сформованне з сих племен окремої етнографічнокультурної одиниці, яку мислимо собі як український народ.

Еволюція української народності

З лінгвістичного погляду трактується він як східнословянська галузь індоєвропейської мовної родини. Та ця мовна спільність лише одна сторона його етнографічної фізіономії. Мовна спільність покриває собою той досить різномасний конгломерат, що протягом тисячоліть під рівними впливами — в переважній більшості вповні невідомими нам, формувалася в ту етнічну групу, з якої розвинулася українська народність. Її фізичний тип, мішаний, як і у інших європейських народів, відкриває, або ліпше сказати — натякає на довгий процес метисації, мішання різних рас,

котрим був вироблений нинішній етнічний тип. Зовсім виразно відрізняється в ній і тепер тип ясний і темний, а хоч тепер панує тип короткоголовий, то у старім археологічному матеріалі, перших віків по розселенню, виступав поруч короткоголового сильно зазначений довгоголовий тип, як побачимо низше. Уже в моменті розселення українська була продуктом довгого мішання народностей і рас. Спільність культури, а в першій лінії спільність язика, що нащадків різних мас і племен вводила в індоєвропейську сімю, до певної міри об'єднала їх і звела до одного етнографічного типу ще в індоєвропейській, чи в праслов'янській правітчині. Дальше відокремлення на новій території і спільне переживання. всяких географічних, політичних і культурних впливів, фактів і пригод продовжувало далі сей процес сполучення в одностайну етнічну масу тих різнородних поколінь, тих поодиноких племен, вигладжуючи спільністю матеріального побуту, одностайністю історичного і культурного виховання старі етнічні відміни, будуючи національну одностайність над колишньою антропологічною та етнічною різноманітністю.

Дві великі творчі сили в життю кожного народу — народність і територія стріли ся саме на порозі історичного життя нашого народу і утворили першу підставу дальшого розвитку його. Навіть в пізніших,

тим більше — в початкових стадіях народнього життя оба сі елементи являють ся діяльними творчими силами — територія так само як народність. Не тільки фізичні обставини даної території, а й ті політичні та культурні впливи, відносини сусідства, культурні вклади в землю попередніх насельників і останки їх, що примішують ся до нової кольонізації — все се многоважні сторони, якими територія могутно впливає на дальшу історію народа.

Фізичні прикмети території і впливи їх на кольонізацію

Пригадаймо собі в головних лініях перед усїм її фізичні прикмети.

Орографічний скелет її становлять Карпати й ряд височин, що від Карпат тягнуть ся над Чорним морем до Каспійської низини. На заході вона перетята карпатським луком, вузьким і досить легким до переходу в середині, розвиненим в цілі системи хребтів і височин на західнім і полудневім своїм краю. На полудні до сього луку (до його центральної частини) безпосередно прилягає тисько-дунайська низина. На півночі переходом до припетсько-деснянської низини служать галицьковолинські височини, на сході подільська високорівня, сильно розмита водами, так що

подекуди вона має вигляд майже гірський. Ся височина продовжуєть ся в східнополудневнім напрямі до Дніпра гранітним хребтом, понижаючись в сїм напрямі і перегорожуючи порогами корита Дністра і Дніпра. За Дніпром сей хребет підносить ся знову в виді Донецької височини, стрічаючи ся з полудневим краєм центральної східноєвропейської височини, і потім губить ся за Доном в Каспійській низині.

На полудень від сїєї гряди, по чорноморському побережю, а далі на схід (за Дніпром) обіймаючи й сю полудневу височину, стелять ся травяні степи — висока рівнина, перерізана річними долинами і ярами, («балками»), вкрита грубою верствою гумусу (чорнозему). Сей степовий пояс служить безпосереднім продовженнем середноазійських степів, але стає що раз менше диким в своїй західній частині. Він заходить з Азії в Европу клином: границя його йде з північного сходу на полудневий захід, займаючи центральне й низше Подонє, низше Подніпрове й Подністрове. Не тільки що до своєї поверхні, але й кліматично він звязаний з Азією й стоїть під впливом східніх вітрів, тим часом як краї середнього Подніпровя й Подністровя стоять уже під впливом західнього клімату.

Північна частина нашої території входить в пояс лісовий, з піскуватим, малородючим ґрунтом.

Лінія лісу в головнім і тепер сходиться з границями піскуватого поясу; вона йде з північного сходу на полудневий захід, займаючи Подесенє, басейни Ірпеня і Тетерева, середні частини Горини і Олучи, Побуже та багнисту Припетську низину. Ліс і тепер, незважаючи на довге нищення, займає тут превеликі площі; се краї мало здатні на хліборобську культуру, а здавна багаті на різні лісові промисли.

Середину між лісовим і степовим поясом заповнює край передстеповий, з хвилястою поверхнею, сильно розмитою ріками, з родючим ґрунтом, багатий лісовими зарослями й водою. В центрі протятий він широкою долиною Дністра. Правий беріг Дністра занятий — згірем західньої гряди, лівий згірем центральної височини, що заповнює межиріччє Десни і Дона.

Головні переміни, які зробило в вигляді сього краю протягом віків людське житє — се зменьшенє лісу. З там в парі зменьшила ся вохкість ґрунту й змаліли ріки, але се ще в більшій мірі було проявом натуральним, наслідком висихання землі, що йде неустанно, і тільки прискорене було різними проявами людської «культури», в роді інтенсивного вирубування лісу. Протягом ста літ, від часу загального поміру ґрунтів в Росії (в 1774-8 р.) сконстатовано зменшенє площі лісів в деяких центральних

лісових губерніях на 20 до 30 %; аналогічне явище мусіло мати місце і в нашій лісовій поясі. Ще сильніше, розмірне, поменшало лісу від часів людського життя в посередній поясі, між степовим і лісовим краєм; навіть історичні звістки з трохчотирох останніх століть виказують тут велику силу зарослей, тепер уже знищених. Се зменшення ліса впливало на висихання ґрунту і зменшення вод. Останки великих човнів або кораблів в ріжких менших українських річках, тепер уже не плавних, показують, що вони були далеко багатші водою; де-які річки вже на памяти історії цілком змаліли, от хоч би історична київська Либедь. Що до степового пояса — то про нього була велика суперечка, чи він дійсно був завсїди степом, чи не знищило в нїм лісу людське жите; але досліди показали, що слідів значнійших лісових просторів тут нема, були тільки поодинокі лісові острови, степовий же чернозем утворив ся з травяних останків.

В заводненню краю важне значінне мають галицько-волинські височини: вони й їх продовження відділяють басейн Дніпра і Зах. Буга від басейнів Дністра і Дунаю (Прута і Серета). Дністер з з його несчисленними закрутами і слабо розвиненою системою допливів не мав важного комунікаційного значіння в давнину, як і тепер, особливо в верхній часті, де його ліві притоки

близько підходять до систем Сяна, Буга, Припети, Бога; але його праві притоки були важними кольонізаційними дорогами в гірським поясі Карпатським і звязували Подніістрове безпосереднє з Потисем і Подунавем. Велетенська водна система розлягається за те по другім, північно-східнім боці галицько-волинських височин. Головною водною артерією тут служить Дніпро, що збирає воду з цілої просторони між галицьковолинськими й центральною східноєвропейською височиною і від давна був для неї головною торговельною дорогою. Головні Дніпрові притоки — Припеть і Десна, з рядом менших своїх і Дніпрових (не забудьмо, що в давнину далеко більше їх було здатних до плавання), протинають сю просторонь густою сітю доріг і звязують її з сусідніми річними системами. Система верхнього Дніпра вяжеться дуже тісно з системою верхньої Волги, західньої Двини й системою північних озер. Система Припети — з системою Німана та західнього Буга і Висли. Система Десни — з системою Оки, середнім Поволжем та верхнім Подонем, а Посеме і середні притоки Дніпра — Ворскла й Самара близько звязані з системою Донця. В результаті маємо велетенську систему доріг, а її головні артерії збирають ся в середнім Поднііпровю й його натуральнім центрі — старім Київі, що засїв тут від початків людського житя на Дніпрових горбах,

збираючи торговельні каравани в усіх головних Дніпрових притоків.

Як побачимо низше, середнє Подніпровє з усякою правдоподібністю можна вважати, правітчиною нашого народу. З великою словянською міґрацією східно-словянські племена, що увійшли в склад нашого народу, опанували майже всю теперішню етнографічну територію. Правда, ся перша кольонізація не вдержалась відразу на своїх займанщинах; значні частини наших країв залюднювали ся вдруге, в третє і в четверте, але все залюднювали ся нашою людністю, або з повною перевагою нашої кольонізації. Є вправді теорія, немовби східна частина сеї кольонізації належала до ведикоросійської групи, пізнійше виселилась, а її місце зайняла українська колонізація з Волини і Галичини; я буду ще низше говорити про сі здогади, тепер тільки зазначу, що ся теорія не має за собою ніяких реальних доказів, і не в однім розмножаєть ся з очевидними фактами. Від часів словянського розселення історія нинішньої української території стає історією українського народу. Страти понесла наша кольонізація головно на заході — на пограничну з Поляками, Словаками, Уграми і Волохами, на їх користь. Колись вона не обмежала ся там вузьким гірським поясом; на півночі і на полудни території з мішаною людністю простирали ся широко, заходили може і в

Семигородську височину і в наддунайські краї (на лівім боці Дунаю). Але протягом віків українська людність відпливала з заходу на схід, ослаблюючи свої західні границі — даючи можливість західнім сусідам розширяти ся на її рахунок. За те дещо придбала на сході, — з усякою певністю можна се сказати за кавказьке побереже і Крим (кольонізація найповійших часів).

Кольонізаційні пертурбації стояли в тісній залежности від фізичних прикмет території, що в сій точці і в иньших мали превеликий вплив на економічну, культурну і політичну історію нашого народа, і на саму етнічну еволюцію його. Тут зберу коротко тільки головні моменти:

На заході карпатський гірський пояс, а на півночи лісовий, з непрохідними нетрами і болотами, обидва мало приступні для живійших зносин, мало ввідні для людського житя, були найбільш консервативними частями, де найбільше заховувало ся і досі заховалось останків колишнього. Вони не грали ніколи особливо визначної ролі в політичнім і культурнім житю, але мали важне значінне, служачи сховищами, резервуарами, куди збирала ся людність з слабше захищених країв і переховувала ся в небезпечних часах.

Впливи географічних і кольонізаційних обставин

на еволюцію українського життя

Степовий пояс на полудні служив широким шляхом з Азії в Європу, де без кінця товклись різні кочовничі орди в своїм вільнім і невільнім поході зі сходу на захід. Осіла словянська кольонізація тільки часами, уривком опановувала степи і аж до останніх часів (XVIII–XIX в.) не могла міцно присвоїти. Степи отже не мали в сім часі тої важної ролі в культурнім розвою, яку мали перед тим і тепер могли б мати по географічним своїм обставинам — як приморська територія і як вигідний сухопутний міст з передньої Азії до полудневої й західньої Європи; навпаки, вони стали тепер небезпечним, шкідним сусідом і для дальших земель, а часто, завдяки небезпечному сусідству з ними, лежали пустинею і переходові, передстепові простори.

Посередні краї між степом і «ліською стороною» — галицька площа, полуднева Волинь, середнє Подніпровє і Подонє вигодами зносин і всякими господарськими прикметами самою природою були призначені для головної ролі в культурнім і суспільнім розвою нашого народу. Але що ближше сходу, Азії, тим дальше на північ заходять границі степу і небезпечного передстепя, забираючи у осілої кольонізації сі благословенні простори. Кольонізація Подоня не була трівкійшою

від чорноморських побережних степів. Само середнє Подніпровє жило трівожним, небезпечним житєм і переживало від часу до часу сильні кольтонїзаційні лихолїтя і катастрофи. Головні культурні центри його сидїли на підлїсї, і тут на пограничу безпечного лїсу і богатого, вигідного передстєпя найсильнїйше жило і держало ся українське жите — культурне й полїтичне. Сам Київ уже лежить в лїсовім поясї, на його полудневїй границї, але й він — то передова крїпость українського культурного житя, і на нього набїгають степовї хвилї, а часом і заливають його.

Дальше на захід — було безпечнїйше, бо дальше від Азїї, від степу, близше лїсу, між лїсом і горами. Тому в Галичинї й на Волини могла неперервано держати ся культурна і суспїльно-полїтична традиція українського житя. Але воно не мало тут відповідних обставин, щоб розвинути ся широко. Не раз, коли і Подніпровє падало під натиском неприхильних обставин, Волинь і Галичина виратовували, переховували українське жите до лїпших часів; але тїльки на Подніпровю, в сїм натуральнїм центрі нашої територїї, розвивалось воно широко, вибухало ясним огнем.

Обставина ся, що бїльша частина української територїї, і то як раз найщедрїйше обдарована природою, підпадала кїлька разів повному

спустошенню під впливом кочовицького натиску, мала величезний вплив на всю українську кольонізацію. Вона викликала величезні рухи серед української людности, піддержувані й збільшувані до того ще й спеціальними суспільними й політичними моментами. Коли східно-полуднева частина української території, степовий пояс ставав кочовищем азійських орд, а передстеповий підпадав їх руйніним нападам на осілу людність, ся остання відливала відси в краї північні й північно-західні, ліпше захищені горами, лісами й болотами. Але як тільки минав ся, або бодай слабнув турецький натиск, то потомки емігрантів, і просто, маси людности з тих північних і північно-західніх країв без стриму сунули в пусті й небезпечні, але багаті дарами природи полудневі краї, здобували їх знову для осілої кольонізації, й жите закипало тут горячим ключем. На памяти історії знаємо кілька таких великих, більших і менших приливів і відливів, не кажучи за дрібнійші: відплив української людности з степів і передстепових країв під натиском Печенігів в X в. і новий рух в степи в середині XI, коли ослабла печенізька орда; новий відлив з кінцем XI в. під натиском Половців, і новий рух у степи в XII в. з упадком половецької сили і хижости; татарська туча XIII в., що приносить страшенне знищення всьому українському Подніпровю, і кольонізаційні успіхи

XIV–XV в., коли Татарська орда в розкладі й усобицях втратила всяку активність і силу; кримські спустошення кінця XV й першої половини XVI в., що в пустку обертають всю українську передстепову територію, і новий кольтонізаційний рух, що з розвитком воєнних сил української людності (козаччини) посувається в спустошені простори з кінцем XVI і в XVII віці.

Від другої половини XVI в. слабне натиск турецьких орд, але соціальні, політичні й національні причини викликають нові великі хвилювання серед українській людності. Зріст панського господарства й погіршення селянських обставин викликають масовий рух селянства з північних і західних частин в східні й південні часті України в XVI–XVII в., що повторять ся потім знову в XVIII і навіть в XIX в., коли українські селяне втікачі залюднюють величезні простори Чорномор'я (Новоросії), Бессарабії й Кавказу. Соціальні й національні рухи українські, війни України й за Україну приводять до масових переходів української людності на схід, де вона кольтонує землі на вододілі Дніпра й Дону й басейн Донця (XVII в.). Сі рухи і війни приводять в другій половині XVII в. до повного спустіння великих просторів на правім боці Дніпра і в басейні Бога, і вони наново кольтонують ся потім протягом XVIII в. Зруйнування Січі приводить до

української колонізації кавказького Чорномор'я, і т. д.

Еволюція українського життя і еволюція народности

Отсі зміни, сі колонізаційні хвилювання, флюктуації мали великий вплив на українську етніку, полишили глибокі сліди в фізіономії української народности. Вони протягом століть, рядом таких пертурбацій неустанно вимішували українську людність, приводячи її до однастайніших форм. На мові се видно найвиразнійше: старі архаїчні діалекти заціїли тільки по окраїнах, найменше зачеплених сими колонізаційними хвилями — сі архаїзми стрічаємо в західнім, гірським, і північним — лісовім поясі; решта українських діалектів мають уже закруску пізнійшу, новотвірну, і дуже мало ріжнять ся між собою, тим часом як старі діалекти відріжняють ся і від них і між собою дуже значно. Яких чотири п'яти української людности говорять тепер сими новішими діалектами, що й дають головний тон українській мові, і лягли в основу літературного языка. Вони — результати сього вимішання української людности, яке рідко де у якого народа мало місце в таких величезних розмірах.

Те саме що з мовою, діяло ся з

антропологічними прикметами, з матеріальною культурою і з духовим надбанням народу. Вони стрічались, перехрещувались, модифікувалися і в цих змінених формах розходилися на широких просторах української кольонізації. Повної одностайності вийти, розуміється, з того не могло, але вийшла велика подібність, якою визначається український етнографічний тип і досі на переважній частині своєї території. Таку етнографічну подібність при такій великій території і великій численості також не часто можна стрінути. Масові рухи досягнули те, що було б не можливо при браку одностайної політичної організації, при слабких внутрішніх зносинах, при географічній відокремленню значних частин етнографічної території. Рухи ці безперечно причинилися до удержання серед української людності почуття своєї народньої близькості, одности, взагалі національного почуття, при всіх некористних обставинах для його розвитку.

Втім можна бачити позитивну сторону тих пертурбацій, на які виставили український нарід географічні обставини його життя. Взагалі ж беручи, впливи цих пертурбацій були в високій мірі шкідливі для нього, хоч разом прийшлося йому в своїй боротьбі з степом відіграти почесну роль заборони європейської культури від азійських орд. Страшні спустошення від азійських кочовників приносили

величезні втрати в людях і майні. Тільки в кінець зруйнована, приведена до роспуки людність рішала ся кидати насаджені місця та йти в бідні й негостинні лісові чи гірські краї, йти в наймити і робітники в чужі господарства або пробувати знайти серед них місце, щоб на ново загосподарювати ся. Величезних засобів енергії і матеріальних трат коштувала така зміна. Потім, коли кольтонізація рушала назад, в степи, економічні засоби й сили людности напружували ся, роспливали ся в господарській екстензивности; вкладали ся маси енергії й достатку в культивування, присвоєння оселій культурі здичілих просторів, щоб вернути їх в колишнє культурне становище. В сих флюктуаціях згинула страшена маса народнього капіталу. Величезна маса народу не могла віками піднята ся над примітивні клопоти про охорону свого істновання та сотворення найелементарнійших підстав економічного життя. Ціла народність не могла зібрати свобідних достатків і сил для задоволення вищих культурних потреб.

Боротьба з степом протягом віків забирає енергію народу, його вищих верств і правнтельств. Кольтонізаційні й економічні хвилювання не давали стверднути ні суспільним, ні політичним відносинам. Маючи небезпечного ворога по цілій полуднево-східній граничній лінії, українські

політичні організації не спроможні були удержати ся, коли з тилу на лінії північно-західній або північній сформувався якісь міцніший політичний організм. Вони ставали здобичю тих ліпше захищених, в ліпші обставини поставлених сусідів. А політичний упадок тягнув за собою остаточне розшарпанне і присвоєнне чужеродними суспільними верствами всього, що становило національні засоби. Вищі, культурніші верстви і нагромаджені ними культурні засоби, капітал і нерухомий маєток, природні багатства краю і вищі форми хазяйства — все спинило ся кінець кінцем в руках чужеродних господарів, володарів краю, а по стороні, українській зістала ся гола народня маса — поневолена, позбавлена всяких економічних і культурних засобів, всяких політичних і горожанських прав. Проходять століття повного застою і упадку українського життя. Народні маси вкінці відповідають масовою реакцією, народніми війнами на сей режим поневолення і обрабовання народніх мас. Сї війни ще на кілька століть забирають усі сили, всю енергію народа; але не вважаючи на масу енергії, героїзму, навіть організаційної творчої здібности, вложеної в сю боротьбу, не приносять трівого поліпшення народнього життя. І обезсилені маси спускають байдужо руки на довгі часи.

Дозвільні, розкішні простори, що припали на

долю українському народови в його історичному житті, сі текущі медом і молоком краї, що були предметом зависти сусідів, сей «тихий рай» української природи, оспіваний поетами — не принесли щастя. Географічні прикмети краю і дані ними відносини сусідства фатально налягли на всю політичну долю українського народу і тяжко відбили ся на його культурнім і національнім життю. В богатій святими, благородними, навіть блискучими часом поривами, але сумній своїм реальним змістом історичній спадщині, яку тисячоліте історичного життя передало сучасним поколінням, — українська територія багато завинила.

В Галичній урядова перепись 1900 р. числить Русинів коло 3.075 тисяч, але в дійсности треба рахувати, їх тепер на 3,5 мільйони. На Буковині таж перепись виказує коло 298 тис.

В Угорщині офіціальна статистика начислила близько 429 тис. Русинів, в дійсности треба рахувати їх коло 500 тис.

Див: А. Ярошевичь, Малороссы по переписи 1897 г. (К.С. 1905, VI), Охримович З поля національної статистики Галичини (Студії з поля суспільних наук, I), С. Томашівський Угорські Русини в сьвіглі мадярської урядової статистики (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. LVI, 1903). Незадовго в виданню «Украинській народъ въ

прошломъ и настоящимъ» мають вийти статистичні огляди української території О. Русова, В. Охримовича і С. Томашівського.

Провідні ідеї досліджу, помічні науки

Через ті неприхильні обставини сього жита, українському народови тільки часами удавало ся жити самостійним політичним житем, всею повнотою національного жита, і не цілости, а тільки деякими частями його.

Широким і сильним, інтензивним політичним житем український нарід жив в перших віках свого історичного істновання. Сотворена ним політична організація служила творящим центром для всеї Східньої Європи, будувала її політичне, соціальне, культурне жите, клала підвалини йому на довгі віки: в основі всього нинішнього жита Східньої Європи лежать і досі підвалини, заложені Київською державою. Очевидна річ, що процес, котрим творив ся сей політичний, державний організм і його розвиток з огляду на свої глибокі і даелекосяглі впливи має високий історичний інтерес і варт уважнійшого слідження. Але він вироджуєть ся скоро — політична сторона його слабне, тратить свій інтерес. Вся вага і весь інтерес лежить в тих соціальних і культурних процесах, що розвивали ся на сій політичній основі, силою раз

даного могутного імпету. І процеси сі мають уже чим далі, тим більш місцевий, льокальний характер, а не загально-державний характер. Державне жите інтензивнійше продовжуєть ся тільки в Західній Україні, в державі Галицько-волинській. Потім, з середини XIV в. почавши, український народ уже входить в склад иньших, чужих держав, то становлячи пасивний обект чужої управи, чужого, на иньших підставах витвореного права, то стоячи в більш або меньше виразній та гострій опозиції до сієї чужої управи і сього чужого права. Коли й за самостійного політичного житя українського пароду політика звичайно лежала в руках правительственної меньшости, що правила народом часто і проти його волі, — то тепер на політику не мали впливу анї вищі, анї низші верстви української суспільности, і через те політичні обставини сих часів можуть інтересувати нас лиш о стільки, о скільки безпосередне впливали на національне, економічне й культурне положенне української людности. Суспільно-економічна й культурна історія українського народу в тих часах — одинока його історія. Політичний рух і потім оружна боротьба — ряд повстань українського народу під проводом козаччини в першій половині XVII в. дає можливість вирвати ся частині України з-під чужого права і жити знову державним, хоч і не суверенним житем протягом цілого столітя. Але соціальні і

культурні процеси і в сей період політичного відродження українського народу заховують свою домінуючу ролю, а з упадком того політичного життя знову стають єдиною історією українського народу.

Соціальний і культурний процес становить таким чином ту провідну нитку, яка веде нас незмінно через усі вагання, через усі флюктуації політичного життя — через стадії його піднесення і упадку, та вяже в одну цілість історію українського життя не вважаючи на різні пертурбації, а навіть катастрофи, які приходило ся йому переживати. Звичайно робило ся навпаки: слідячи історію політичних організацій, пришивано кусні історії українського народу до історії державного життя польського, чи великоросійського народу, і вона розпадала ся на ряд розірваних, позбавлених всякої тяглости і звязи епізодів. Навпаки, вона стає органічною цілістю, коли в основу досліду кладеть ся соціальний і культурний процес, де тяглість не переривала ся ніколи, де хоч би й найрзкіші зміни налягали на стару, трівку основу, яка тільки поволі зміняла ся під їх впливами. Він визначає нам провідну дорогу від наших часів до найдальших історичних і навіть передісторичних, наскільки вони починають піддавати ся досліду, слідженню їх еволюції.

До недавніх часів історія народів починала ся

від перших історичних, письмених звісток про них. Тепер молоді науки — передісторична археольогія чи археольогічна етнольогія з антропольогією і порівняною соціольогією, з одного боку, й порівняне язикознавство (гльотіка) та фолькльор з другого, розширили науковий обрій далеко поза границі письмених звісток.

Що правда в теперішнім своїм стані в обох цих напрямках більше відкриваєть ся перспектив, ніж заповняють ся вони якимсь вповні позитивним змістом. Всі сі науки ще в початкових стадіях свого розроблення, і дуже не легко, не впадаючи ані в надмірний скептицизм, ані в легковірність, вибрати з них те, що повинно бути введене в історію українського (чи якого иньшого) народу для розсвітлення її початків. Гльотіка напр. на пунктї методу далеко не сказала ще останнього слова, і в певних точках її разслідів можливі великі сумніви. Антропольогія ж і археольогія, особливо східньої Європи, все ще стоять в стадії збирання матеріала, і сам він збираєть ся часто ненауково, так що й користати з нього треба обережно, а кожда більша нахідка вносить значні переміни в суму відомостей⁹. Самі сі дісціпліни — фільольогічні й

⁹ Се можна бачити з порівняння розділу присвяченого археольогії українсько-руської території в отсім виданню і в попередніх — як багато зміняєть ся в ній за кілька літ.

археологічні, не знайшли Досітих середніх термінів, на яких можуть зійти ся: серед археологів і антропологів не рідко можна стрінати дуже зневажливе помітування выводами гльотики — заперечуєть ся сама можливість добути якісь користні результати сею дорогою, і з другого боку подібні ж скептичні погляди на выводы антропологів і археологів можна стрінати серед язиковознавців. В дійсности, розумієть ся, вся вага в методах препаровання і студіювання матеріала. Язиковознавці і археологи однаково доходять до фантастичних теорій, коли сходять з дороги строго методичного дослїду, а підходять дуже близько до себе в своїх спостереженнях при обережнім і методичнім студіюванню. Вихідна точка перших — культурна еволюція певного народу, виражена в його язиці; вихідна точка других — культурна історія певної території, втілена в матеріальних останках її культури. Ідучи кождий своєю дорогою і контролюючи себе обопільно, вони часто можуть дати руку й допомгти одні одним своїми спостереженнями. Для сього треба тільки наукової обережности й можливої широти в дослїді, і не вважаючи на всі трудности, історик нїяк не може помітувати здобутками сих дісціплїн, коли мова йде про дуже темні й инакше зовсім неприступні

питання в історії народу чи його території. Для культурної історії української території уже тепер робить дуже важні прислуги археологія, не вважаючи на свій досить іще примітивний стан. Вона малює перед нами ту спадщину, яку дістали українські племена при своїм розселенню, і ту культурну сферу, в яку ввійшли ці племена з своїм розселенням. Для культурної історії нашого народу в передісторичні часи важні вказівки дає гльотика і допомагає вивчити культурну фізіономію українських племен в період розселення. Антропология відкриває перед нами фізичну еволюцію, покриту покривом культурної одности. Порівняна соціология і фольклор відкривають багаті перспективи духової і соціальної еволюції, що поронила свої сліди в скостенілих пережитках давнього і сучасного побуту.

Загальний проспект історії українського народу

Порогом історичних часів для українського народу можемо прийняти IV вік по Хр., коли починаємо вже дещо знати спеціально про нього. Перед тим про наш нарід можемо говорити тільки як про частину словянської групи; його жите не можемо слідити в його еволюції, а тільки в культурних результатах тих довгих віків передісторичного жита. Порівняне язикознавство

слідить їх по язиковому запасу, а пізніші історичні й археологічні дані допомагають контролювати його виводи і доповняють в цілїм ряді пунктів. Сим питанням присвячена перша половина сього першого тому.

Розселенне українсько-руських племен на своїй нинішній території припадає як раз на початки його історичного життя. Столітя безпосереднє по сїм розселенню приготовляють організацію Руської держави, що служить головним змістом першого періоду історичного життя українського народу. Заходами київської династії й дружини сполучено в одно політичне тіло, хоч на недовгий час, усі частини нашого народу, і ся політична одність відбила ся на його культурі й суспільнім житю загальними прикметами. З них найважнішим було заведенне християнства, що потім протягом довгих віків переходячи помалу в народні маси, впливало на народне жите; многоважне значінне мали разом з християнством принесеш тісніші звязки з візантійським культурним свігом; далі — розповсюдненне київського права й суспільно-політичного устрою. Суспільно-економічна еволюція сеї доби характеризуєть ся такими фактами, як двоїстість громади і дружини, витворенне купецько-боярської капіталістично-земельної верстви, сильний розвій (і потім упадок) торгівлі й промислу й т. й.

Сій добі присвячена друга половина, першого, другий і третій томи сеї Історії.

Середніми десятиліттями XIV в. відкриваєть ся другий, переходовий період нашої історії. Українські землі входять у склад двох сусідних, держав — в. кн. Литовського і королівства Польського. В культурній сфері бере перевагу західній вплив над візантійським, в економічній іде все скоршим темпом утворенне привілейованої вищої верстви і повне економічне і правне поневоленне нею народньої маси; заразом ся привілегіювана верства все сильнійше відриваєть ся від народньої маси культурно й національно. Форми суспільного побуту і культурного житя, вироблені століттями самостійного політичного житя, підпадають різким переминам під впливами польського й перейнятого ним римського і німецького права. Вони почасті витісняють ся, почасті спускають ся в низші верстви, в сферу етнографічного селянського побуту, звичаєвого права, уступаючи перед новими поняттями і формами, як явищами вищого, привілегіюваного порядку. Антагонізм мас до правительственної й привілегіюваної меншости, котрого початки існували вже в попередніх часах, загострюєть ся тепер національною й релігійною ворожнечою. Розбудженне відпорної енергії національної самоохорони перед небезпекою видимої

національної смерти, повної економічної руїни та поневолення, проявляється зпершу культурно-релігійним національним рухом, але він відкриває дорогу конфліктові політичному, оружному, що й розпочинається, завдяки колонізаційним обставинам східно-полудневої України, на Північ провінцію з кінцем XVI в. Оглядом цих переходових, литовсько-польських часів присвячені томи IV, V і VI нашої «Історії».

Історія народньої боротьби з ворожим суспільно-економічним устроєм, для його повалення й зреформованая суспільних відносин відповідно народнім ідеалам справедливости, — становить зміст третього періода. Суспільно-економічна боротьба сполучається з релігійною й національною, через се вона захоплює собою незвичайно широкий круг інтересів і порушує з гори до долини всі суспільні верстви. Аrenoю її все служить східня Україна. Тут суспільно-економічний і політичний устрій переходить через повний перестрій, як рідко подибуємо в історії. На руїнах скасованого шаблею казацького польсько-шляхетського клясового устрою робить ся грандіозна проба відбудовання нового соціального і політичного устрою. Заразом національне почуте доходить до небувалого напруження, як і жите релігійне. Натомість в західній Україні по закону реакції прискореним

темпом іде попередня культурно-суспільна еволюція. Та боротьба кінець кінцем програна і в східній Україні; розмах народньої енергії упадає, знесилений стрічею з непереможними перешкодами. Крізь слабку основу нового суспільно-політичного ладу пробивають ся нестримно старі течії клясового устрою і литовсько-польського права та розбивають і руйнують підстави нового ладу. Останні відгомони могутнього руху, політичного і національного відродження тихо гаснуть під загальною реакцією, доповняючи загальний образ повного занепаду. Сій недовгій, а многоважній добі найбільшої активності нашого народу як народу — його широких мас, — сій великій трагедії українського життя, не позбавленої своєї величи і краси навіть в своїм сумнім закінченню — мають бути присвячені томи VII, VIII, IX, може і X.

Уживши старої історіософічної термінології, сї дві доби політичного українського життя — стару, княжу, і новішу-народню (козацьку), можна б назвати тезою й антитезою, що доходять до сінтези в століттю українського відродження. Народні змагання відновляють ся й прояснюють ся в світлі поступових європейських ідей та присвоюють ся новою інтелігенцією, що появила ся на тім новім ґрунті під впливом поступових ідей. Культурні елементи лучать ся з національними і

суспільно-політичними змаганнями попереднього бурливого періоду, і на місце оружної розпочинається культурна боротьба для осягнення ідеалів, що вяжуть в один організм народні маси з тою новою інтелігенцією. Si datur venia — оглядом сеї доби повинна бути закінчена отся «Історія».

II. 3 перед-історичних глибин

Археологічні сліди житя на українській території

Історія нашого краю як території — як просторого суходолу зачинається доперва з останніх геологічних формацій. Що сива старовина для історії — свіжа новина для геології. Не тільки людське, взагалі звіряче жите являється не більше як свіжим мохом на предвічнім камені старих геологічних формацій землі, а й самі простори нинішніх суходолів явище сорозмірно дуже недавнє. Наш край в теперішнім своїм виді просторого суходолу, обведеного з країв морями і гірськими хребтами, перерізаного річними долинами, виступає доперва тільки в формації третичній, одній з наймолодших (чи навіть наймолодшій — бо ж пізнійші формації можуть вважати ся просто верхніми верствами сеї третичної

формації). Третична формація характеризується в наших сторонах власне повільним уступленням моря на полудень та формовананням нинішнього суходолу, що поволі зближався до теперішнього свого орографічного та гідрографічного вигляду. На початку третичної формації (в т. зв. еоцені) полуднева частина східноєвропейської рівнини була переважно покрита водою, хоч і не без виїмків, не без перерв в виді островів, що висувалися серед сього східноєвропейського моря. Пізніше стає суходолом середнє Подніпровє та нинішня Донецька височина. А в новіших часах формації (пліоцені) море виступало на північ вже мало що по-за теперішні береги Чорного і Азовського моря — що лучились тоді ще в одно велике море з Каспійським. Процес сей-зменшення чи відступлення моря пішов потім навіть ще далі, так що пізніше, в діюв'яльних часах, береги Чорного та Азовського моря поступили значно на полудне і тільки пізніше прийшли до теперішнього свого вигляду¹⁰.

10 Для незнайомих пригадаємо геологічну термінологію, з котрою прийдець ся нам мати діло. Верхні верстви землі звать ся *алювієм*, себто «наносом» діюв'яльних вод; верстви сі утворили ся в часи, коли фізичні обставини земної поверхні і її житя не відріжнялись значно від сучасних. Під алювіяльними ідуть верстви *ділювіяльні* («потопові») — назва ся, дана під впливом біблійних традицій

Таким чином третична доба-її середина і друга половина, і доба ділювіальна — се ті часи, в яких протягом довгих десятків і соток тисяч літ формувала ся і приходила до тепіреснього свого вигляду наша територія. Тектонічні процеси другої половини третичної доби творять нинішні гірські хребти її. Інші зміни земної кори значно наблизили її до теперішнього вигляду вже на вступі ділювіальної доби. Але вона мала ще перейти різку метаморфозу, яка відбила ся дуже сильно і на вигляді її поверхні, і на всім органічнім житю її: була нею ледова доба в середині ділювіальної

про потоп і передпотопове жите, відповідає в дійсности великим водам, коли топили ся тодішні гігантські ледівці); сі верстви носять сліди великих кліматичних перемін: сильного охолодження температури в звязку з широким розповсюдненням ледівця в центральній Європі, а за тим — і сильних перемін в фльорі і фавні сих країв. Алувій і ділювій разом становлять формацію т. зв. *четверичну*; під нею лежать верства формації *третичної*, спідня (давнійша) часть й зветь ся еоценом, друга — олігоценом, третя міоценом, верхня пліоценом. Тому що ділювіальні верстви не відріжняють ся різко від верхніх третичних, ділювій часом прилучають до третичних верств, як найвищу й останню з них (плейстоцен) — тим більше що й хронологічно взявши четверична доба являеть ся сорозмірно коротким епілогом далеко довших третичної доби — як і третична доба що до часу далеко коротша була від старших доб: крейдяної та юрської.

епохи.

Третична доба взагалі характеризується повільним упадком теплоти. Еоцен визначався високою температурою і вохким повітрям, буйною рослинністю і незвичайним розвитком звірячого (животного) світу. Це була епоха розвитку вищих родів звірят, що виступають в незвичайній багатстві і рожнородності родів, так що пізніший і теперішній звірячий світ — це бідні, нужденні останки, найбільш витривали, що змогли пристати до тяжких обставин пізніших тісних часів. Підсоння Європи в тій добі мало чисто тропікальний характер, таку ж рослинність і фауну. Але в середніх часах третичної доби воно прохолоджується, а разом з тим і зміни орографічні, поява середноєвропейських гірських систем впливають на те, що підсоння і життя північно-східної Європи холоднішає і біднішає. Все ж таки і в останніх часах третичної доби клімат в наших сторонах був лагідніший і прихильніший від теперішнього, рослинність і фауна різноманітніша, зложена з теперішніх родів і з представників горячіших країв, — і таким переходить це життя в діювальну добу, що в своїх початках не відділяється нічим різким від доби третичної. Але далі в діювальній добі переходять різкі кліматичні зміни. Під впливом ближче невияснених ще причин температура північної Європи знижується, збільшуються

атмосферні опади, зростає вохкість ¹¹. В північній Європі розвивають ся великі ледівці, зростають величезні маси леду і снігу і розширюючи ся звідти опановують все більші й більші простори центральної і східньої Європи. Східня Європа і центральна в значній частині була захоплена величезним ледівцем фінсько-скандинавським: він дійшов величезних розмірів в фінсько-скандинавських сторонах і відси розпросторюючи ся розширяв ся на полудень і полудневий захід. В моменти найбільшого свого розпросторення він захопив весь басейн Висли, Німана, Припети, середнє Подніпров'є. Слідами сього розпросторення зістали ся вали моренні, глиби північного каміння, принесеного ледівцями,

¹¹ Звичайно причину бачать в самім пониженню температури, але тепер дослідники не вважають можливим пояснити сим одним отсе явище і шукають ріжних причин метеорологічних і навіть тектонічних (змін в поверхні землі). Зрештою саме се явище не було чимсь зовсім новим, і в старих геологічних епохах стрічають сліди ледових періодів, аналогічних з нашим ділювіальним. Про сю ділювіальну ледову добу новіші праці: Penk u. Brückner, Die Alpen im Eiszeitalter, 1901-9. Hess, Die Gletscher, Брауншвайг, 1904. F. Geinitz, Die Eiszeit, 1906 (в серії Die Wissenschaft, вип. 16, Брауншвайг, F. Wieweg). Wahnschaffe, Verflachengestaltung des Norddeutschen Flachlandes, 1909. Також Kayser Lehrbuch der Geologie т. II, вид. 1908 р.

та інші прикмети великих мас каміння, пересуваних ними. На підставі цих слідів вважають, що в момент свого найбільшого розпросторення ледівець сягав мало не до порогів Дніпрових, виступаючи широким клином в долині Дніпра, а другим таким клином в поріччю Дона, тим часом як волинсько-подільські височини (майже вся Галичина і полуднева частина Волини) не були ним захоплені¹². Дуже можливо однак, що тут, в долинах Дніпра і Дону за сліди ледівця взято сліди розмиву його, принесеш водою, коли ледівець топився (т. зв. флювіогляціальні наноси), і в дійсності дніпровий ледівець не заганяв ся так далеко на полудне¹³.

Ледова доба, її впливи на жите

Як довго трівало таке широке розпросторенне

¹² Ось так ближше означають границі ледівця на підставі матеріалу, зібраного Нікітїним: від верхівя Висли на Овруч, звідти на Умань або Звенигородку, Кремінчук, потім, від Полтави на північ до Козельська і Лихвина і знов на полудень до Острогжська і Роздорської стан. на Дону.

¹³ Такі підозріння були висловлені проф. С. Рудницьким, Коротка географія України, с. 72.

ледівця, неясно. В звязку з повисненням температури й іншими кліматичними змінами його розміри і границі безсумнівно змінювалися. То процес роставання брав перевагу над процесом наростання мас леду й снігу, і тоді ледівець відступав на північ, полишаючи різні Сліди свого розпросторення в виді морен, покладів каміння, піску і глини. То ослаблювалося топлення, зміцнювалося наростання, і ледівець знову посував на полудне, громадячи на старих слідах свого побуту нові морени, нові маси північного каміння. На підставі таких чергувань, таких верств покладів ледівця звичайно приймають існування більше і менше довгих міжледових періодів, коли простори східної й центральної Європи зовсім очищалися від леду і органічне життя входило в свої права. Таких міжледових періодів рахують для різних місць різно — для центральної Європи чотири періоди розширення ледівця і три міжледові періоди, для Англії п'ять періодів розширення ледівця і чотири міжледові періоди, для Скандинавії шість ледових періодів; все се однак річ доста ще гіпотетична — і ті числа ледових періодів, і рахунки часу їх поширення та міжледових періодів, які пробувано робити ¹⁴.

¹⁴ Гільдебрандт напр., приймаючи чотири ледові періоди рахує їх так:

1 ледовий період 20 тис. літ.

Останніми часами підіймаються скептичні погляди і що до тих більших чисел ледових періодів, і що до довгости їх існування; де-котрі вважають можливим приймати навіть оден лише ледовий період, хоч із певними ваганнями в границях-з моментами розширення і зменшення просторів занятих ледом, так що кінець кінцем питанне — як значні були простори свобідні від леду в певних часах, в перервах між розширеннями ледівця, і як довгі буди сі перерви, — вимагає ще довгого і детального студіювання і то для кожного краю осібно. Що ледівець в моменти свого найбільшого розвою займав своїми периферіями значні частини

1 межиледовий період 85 тис. літ.

2 ледовий період 40 тис. літ.

2 межиледовий період 120 тис. літ. (в тім 50–60 тис. літ ледівець топить ся).

3 ледовий період 15 тис. літ.

3 межиледовий період 195 тис. літ.

4 ледовий період 25 тис. літ.

післяледовий період 30 тис. літ.

Разом 530 тис. літ. Але напр. Пільгрім обчисляє сю добу в двоє більше. Пор. новійший перегляд питання: Penck: Das Alter des Menschengeschlechtes, Ztschr. f. Ethn. 1908. Але в геологічній літературі відзивають ся голоси й против таких щедрих обчислень періодів розширення і уступання ледівців і всю взагалі ледову добу вони вважають можливим рахувати далеко коротшими періодами, не десятків і сотень тисяч, а простих тисяч і десятків тисяч літ.

України, се факт (відповідало б се другому ледовому періоду Західньої Європи, по звичайно прийнятій схемі). Але чи після уступлення сього ледівця, при нових поступах його на полудне він коли небудь знову захопив українську територію — се непевно і сумнівно.

Поява сього грандіозного ледівця в сих сторонах, як і скрізь, мала величезний вплив на тутешнє житє. Топленнє величезних мас леду і снігу, особливо в періоди, коли ледівець інтензивнійше топив ся і відступав, творило величезні маси ґрунтової води. Бурні потоки лили ся з під ледівця, несучи маси осадів — каміння, піску і глини. Глибокі і широкі річні долини, тепер безводні, або з течіями мінятюрними в порівнянні» до великості долин — се пам'ятки тих бурливих, могутних вод часів топлення ледівця; верстви ділювіального піску і жовтої ділювіальної глини (так званого льосу), часом грубі на кілька метрів — се намул тих ледових потоків; наші озера, болота, мочари — останки тих мас води, що застоювали ся, не маючи виходу. Вся фізіономія нашого краю дістала новий вигляд від сеї доби, під впливом сеї маси опадів, сих мас води. Можна сказати, що весь пізнійший час до нинішніх днів був одним процесом повільного висихання від великих мас вохкості ледової доби.

В звязку з сим переходили великі переміни і в

органічним життю. Які б не були причини того розросту ледівців, але саме се явище мусіло сильно вплинути на клімат, а далі й на ростинність і звіряче жите сих сторін. Клімат ставав холодним і вохким. Ростинні і звірячі роди північних, підарктичних сторін находили в сі більш полудневі простори, витісняючи роди давнійші, що не могли приладити ся до суровійшого клімату і труднійших обставин житя¹⁵. Зміни в розширенню ледівця викликали таким способом ріжні переміни в характері фльорифавни і в розповсюдненню їх родів, вносячи все нові зміни в сю сферу— хоч вони й переходили поволі, довгими тисячами літ. То брала пеперевагу фльора і фавна теплого підсоня, вічнозелених лісів, то холоднавих степів, то північних тундр. Але старі репрезентанти теплої ростинности і фавни кінець кінцем убували, і фльора та фавна зближали ся до сучасної¹⁶.

¹⁵ Не треба собі представляти одначе, щоб природа в близшім сусідстві ледівця набирала вповні вигляду північних тундр. В недалекім сусідстві сучасних ледівців бачимо пастівні і сіножати, рослинність і звірят уміркованого пояса. Не конче мусіли стелити ся самі тундри і коло старих ледівців, особливо коли вони убували.

¹⁶ Одним з характеристичних проявів сього процесу — важним для археольогічної хронольогії находок, була напр. зміна і вигасанне слоневих пород Европи: *Elephas Meridionalis*

Разом з сими змінами міняли ся й обставини життя чоловіка.

Початки людського життя

Ледова доба має ще той інтерес, що се перша безсумнівна доба чоловіка, задокументована вповні ясними і безперечними слідами його існування. Що перед тим — все більш або менш гіпотетичне або й сумнівне.

Чоловік перебув довгий процес розвою від чоловікоподібної мавпи до того що ми називаємо людиною, *homo sapiens*. Третична доба, як звичайно приймають, була власне добою сього розвою, що полишив нам свої сліди в виді бічних галузей родословного дерева чоловіка — чоловікоподібних приматів сучасних (шіпманзе, гібон, оранг) і вимерших, звісних тільки з находок, як *pliotithecus*, *dryopithecus*, і нарешті знайдений тому кільканадцять літ т. зв. *pithecanthropus erectus* з острова Яви, найбільш дорогоцінний переходовий тип від мавпи до чоловіка. Розуміть ся, тільки приблизно і більше менше конвенціонально можна

в третичній добі; згодом поруч нього виступає *El. Antiquus*, а *Meridionalis* вигасає — се передледова доба; поруч *El. Antiquus* *El. Primigenius* (мамут), *Antiquus* вигасає — рання ледова доба; *El. Primigenius* вигасає — пізня ледова доба.

означити момент, коли з поміж чоловікоподібних приматів, чи «гомінідів», як їх ще називають, виступає сотворінне, яке можемо признати людиною. Неясним зостається і се, як давно се настало ¹⁷. Останніми роками се питання трактувалося дуже живо, і до рішення його крім спостережень антропологічних та палеонтологічних пробувано підійти дорогою археологічною, за помічю т. зв. еолітів, камінних виробів з третичної доби (назва досить кучерява, від грецького eos, розсвіт, і lithos, камінь, камінн' з розсвіту людського життя). Се старе питання останніми роками дебатовалося з небувалим ще

¹⁷ З величезної літератури останніх літ назву des Haeckel Anthropogenie und Entwicklungsgeschichte des Menschen, 6 вид. 1910 р. Hertwig lehrbuch der Entwicklungsgeschichte des Menschen und der Wirbeltiere, 9 вид. 1910 р. Klaatsch Entstehung und Entwicklung des Menschengeschichte, в серії Weltall und Menschheit, 1902, Schwalbe Die Vorgeschichte des Menschen, Штутгарт, 1906. Kochlbrugge Die morfologische abstammung des Menschen, Штутгарт, 1908. Magnus Vom Urtier zum Menschen, Галє, 1908. Haeckel Unsere Ahnenreihe, Єна, 1908. Buschan Menschenkunde, Штутгарт 1909 (Naturwissenschaft. Wegweiser). K.Gunter Vom Urtier zum Menschen, Штутгарт, 1909. Mahoudeau L'origine de l'homme 1909 (Revue de l'Ecole d'anthrop.) Hoersen Natur-und Urgeschichte des Menschen, Відень, 1909. Див. також низше літературу ділювіального чоловіка.

завзятем, з великим накладом наукової енергії, і теорія третичного чоловіка придбала собі багато прихильників. Ряд дослідників признав в кремінних фрагментах ділювіальних верств рїжних місцевостей знаряди, штучно вироблені (т. зв. артефакти), уживані чоловіком, й істнованне чоловіка в другій половині третичної доби — в міоцені та плїоцені¹⁸ став уважати фактом. Але критична оцінка доказового матеріалу не залишила поставити ряд сумнівів і що до штучного оброблення того що оборонці еолїтичної культури вважали людськими «артефактами», і що до третичної приналежності найбільш інтересних еолїтичних находок¹⁹. В результаті культура

¹⁸ Тенейські еолїти олігоценські признаються сумнівними самими прихильниками еолїтичної теорії.

¹⁹ З великої літератури останніх літ вкажу Rutot *Eolithes et pseudo-eolithes*, Брюссель, 1906, його-ж *Un grave problème. Une industrie humaine datant de l'époque oligocène* (Bull. d. l. soc. Belg de Géologie, 1907). *Qu'est ce qu'un Eolithe, Une industrie eolithique*, 1908 (Congrès prehist, de France). Obermayer *Zur Eolithenfrage* (Archiv für Anthr. 1906). Verworn *Archäolithische und paläolithische Reisestudien in Frankueich und Portugal* (Ztschr. f. Ethn. 1906) і *Ein objectives Kriterium für d. Beurteilung d. Manufaktur geschlagener Feuersteine* (ib. 1907). Wieger *Die naturliche Entstehung der norddeutschen Eolithen* (ib. 1906). Mayet *La qnestion de l'homme tertiaire* (L' Anthrop. 1906).

третичного чоловіка зістаєть ся гіпотезою і в теперішній хвилі, як і чвертьвіка тому, і безсумнівно задокументованою зістаєть ся тільки культура чоловіка ділювіального, особливо з доби ледової. Розумієть ся, тут маємо вже документи досить високого розвою людського житя, людської культурности — через те тільки сліди людського житя й стають замітними і безсумнівними; а ргіогі треба прийняти довгий період попереднього людського житя на границях третичної і делювіальної доби, але се попереднє не піддаєть ся близшому дослідю і констатованню, принаймні-поки що.

Ділювіальний чоловік і його побут

На заході Європи особливо богато заховало ся слідів житя ділювіального чоловіка в печерах, що служили йому оселями; там часом в верствах землі й смігя можна слідити цілий повільний розвій сієї геологічної культури, окрім тільки найстарших

Obermaier Das geologische Alter des Meschengeschlechtes (Mit. Geol. Ges. Wien 1908). Sarasin Einige Bemerkungen zur Eolithologie (Ihrb. d. Geogr.-Etnogr. Ges. in Zürich, 1909). Бібліографію питання до 1905 р. зібрав Curdy The eolithic probleme (Americ. Anthropol. 1905).

типів, що в печерах не зустрічаються²⁰. Особливо на території Франції, де ледівець і під час найбільшого свого розвитку полишав великі простори людському життю, останки найстаршої, ділювіальної культури найбагатші, й найліпше вистудіовані, так що дають доволі повний образ життя і культури ділювіального чоловіка, а навіть історію її розвитку²¹. Бачимо, що в сій добі чоловік

²⁰ Про ділювіального чоловіка й його побут див. G. et A. Mortillet *Le préhistorique, origine et antiquité de l'homme*, нове вид. (про українські знахідки тут с. 657). M. Hoernes *Der diluviale Mensch in Europa*, 1903 (про українські знахідки с. 181-2, 187-8). L. Reinhardt *Der Mensch zur Eiszeit in Europa und seine Kulturentwicklung bis zum Ende der Steinzeit*, 1906 і і новіше видання. Sophus Müller *L'Europfr préhistorique*, 1907. Pohlig *Eiszeit und Urgeschichte des Menschen*, 1907. Behlen *Der diluviale (paläolithische) Mensch in Europa nach den geolog., palaeont. u. anthrop Forschungen*, 1907 (*Mitt. d. anthrop. Ges. n Wien*). Driesmans *Der Mensch der Urzeit*, 1907. Kollmann *Die Neandertal-Spy-Gruppe*, 1908 (Bericht über Prähistorikersammlung in Köln). Forrer *Urgeschichte des Europaers von der Menschwerdung bis zum Anbruch der Geschichte*, 1908. Birkner *Der diluviale Mensch in Europa*, Монахів 1910. Déchelette *Manuel d'archéologie préhistorique*, Париж, 1908 Також археологічні словарі (новіші Шлем Форера). Про палеолітичну техніку ще: G. et A. Mortillet *Musée préhistorique*, 1901, Hoernes *Urgeschichte der bildenden Kunst*, 1898.

²¹ Схема розвитку її, виведена з французьких знахідок, і

наступство типів чи епох (що носять ім'я від найбільше типових французьких находок), — вироблені головно працями пок. Габрієля Мортіле, широко приймають ся в науці, як універсальні для Європи, ба навіть і всеї землі. Схема ся така:

Найстарша епоха ділювіальної культури — Шельська (Chelléen), що часом розділюєть ся на дві — Шельську (старшу) і Сент-ашельську (молодшу), з часів передледових, з теплим кліматом і підтропікальною рослинністю і фавною; чоловік ще не жив в печерах; знаряде з креміння лише місцевого, без всякої спеціалізації інструментів.

Епоха Мустье (Mousterien) — з часів розпросторення ледівця; часи мамута; початки спеціалізації кремінного знарядя.

Епоха Солютре (Solutréen) — ледівець зачинає уступати. Головну ролю грає північний олень (рен.) Кремінне знаряде тонко оброблене. Під кінець вироби з кости.

Епоха Магдаленська (Magdalénien) — по уступленню ледівця. Північна фавна. Мамут зникає. Широко розвинені вироби з кости й рога (орнаменти).

Часи переходу від геологічної (палеолітичної) до новійшої — неолітичної культури: Tourassien (кінець палеоліта) і Tardenoisien (початок неоліта) — фавна сучасна, вироби з кости, дрібне кремінне знаряде правильних форм.

Новійша ревізія сеї схеми: A. de Mortillet Classification paléolithique, 1908. До центральної і тим більше до східної Європи ся схема не може приймати ся на сліпо, з огляду на відмінні фізичні і культурні обставини тутешнього життя. Віденський археолог Гернес, простудіювавши палеолітичний матеріал центральної Європи (Німеччини, Швейцарії й Австро-Угорщини) дав був схему Мортіле в такій формі (Der dill. Mensch, с. 8):

не мав ще зовсім домашніх звірят, не вмів виробляти глиняних начинь, був кочовим звіроловом і рибалкою, позбавленим всяких релігійних ідей (се виявляєть ся в повнім браку

Перший міжледовий період, *Elephas merid., antiquus* і *primigenius*. Шельсько-Мустьєрська культура.

Перерва — другий ледовий період.

Другий міжледовий період, епоха мамута, Солютрейська культура.

По третім ледовім періоді:

Третій міжледовий період, відповідає культурі Магдаленській (епоха північного оленя) і Турасьєнській (епоха благородного оленя).

Четвертий ледівець — перерва.

Але в новійшій праці (*Natur u. Urgesch. Des Menschen* II с. 151) Гернес вже майже зовсім залишає всякі проби геологічного датовання археологічного матеріалу. Він вагаєть ся, чи рахувати Мустьє до останнього, чи передостаннього ледового періоду, і всі пізнійші стадії — Оріньяк, Солютре, Маделен не пробує геологічно докладнійше означити. Обермаєр (*Les formes glaciaires et l'homme paleolithique, L'anthrop.* 1909) кладе більш рішучо шельсько-мустьєрську культуру на останній міжледовий період, солютрейсько-магдаленську на часи після-ледові. Кінець кінцем, як бачимо німецькі нові археологи вертають ся до системи Мортіле, тільки замість ледівця взагалі говорять про останній ледівець. Для нас Схема при-альпейських країв і їх чотирох ледівців не має значіння; у нас поки що напевно можна говорити тільки про оден ледовий період, що мусів відтиснути всяке живе жите в приморські краї. Чи були потім якісь перерви — на се поки що нема ніяких певних слідів.

похоронного обряду)²². Самим фізичним виглядом мусів він відрізняється від сучасного чоловіка, маючи деякі відміни в формі костей (вправді — другорядні) і визначаючи ся взагалі грубійшою і тяжшою фізичною організацією. Але в матеріальній культурі під кінець ділювіальної доби поступив вже багато, не вважаючи на те що розпоряджав тільки деревом, кістю і каменем для своїх виробів. Техніка цих виробів стоїть високо, і в орнаментатії своїх виробів тодішній чоловік підіймаєть ся навіть до артизму. Тому що головним ресурсом сеї культури був камінь (особливо кремій), вона зветь ся палеолітичною (себто старо-камінною, в відміну від новішої камінної культури пізніших часів).

Але на нашій території кам'яних печер взагалі дуже мало, а на відкритих місцях останки людського життя тільки особливим щастєм могли захватись, тож і не диво, що такі останки трапляють ся досить рідко. Всеж таки досі відомо їх на Україні з десятків: в Києві (кілька), коло с. Селища над Дніпром (в Канів. пов.), в Полтавщині на р. Удаю (в с. Гонцях), в Чернигівщині над

²² Останніми часами певні сумніви викликала нахідка людських останків в Дордони, з епохи Мустье як міркують, і з натяками на похорон, як думають; але справа ще вимагає докладнішого обслідування.

Десною коло с. Мізиня, на Поділю російським в двох місцях: коло Камінця і коло м. Студениці, на Волини коло Рівного²³. До сьогож можна додати ще сумежні нахідки над Вислою, коло Н. Александрії (Пулав), на р. Воронежі (в с. Костенках), і в печерах Крима²⁴. Далі на північний

²³ Недавно А. Мортіле (*L'industrie Acheuléenne en Galicie, L'Homme préh., 1909*) порушив питання про палеолітичну добу в Галичині східній, підносячи, що тут правдоподібно існувала рання неолітична культура, бо ледівець сюди не заходив; він вказує на нахідку з Чистопадів (пов. Броди), що на його погляд має типові прикмети техніки Сент-Ашель. Але він бачив сей предмет не *in situ*, а в музейній колекції, і досі докладно констатованих палеолітичних нахідок з української Галичини ще не маємо.

²⁴ Про нахідки київські, мізинські і гонецькі див. вище. Про нахідки коло с. Селища подав звістку проф. Криштафович в рефераті на XI зїзді російських природників, і потім в *Древностях моск. арх. общ. XXI с. 178*. Про подільські — Уваровъ *op. c. c. 111* (з околиці Камінця) і *Труды VI археологич. съѣзда I с. 95* і новійше — *Древности моск. общ. XXI 1. с. (Студениця)*. Про нахідки волинські кажу на основі устних відомостей. Про нахідку пулавську — Ериштафовичъ *Послѣ третичныя образования въ окрестностяхъ Н. Александріи, 1896*. Про воронізьку: Кельсьєвъ *Палеолетическіе кухонные остатки въ с. Костенкахъ Ворон, у. (Древности московск. археол. общества т. IX, II)*. Про кримські: Уваровъ *Археологія Россіи I с. 282, II с. 144, Древности моск. археол. общ. XII. 1 (статья Мережковского)*,

схід слідів ділювіального чоловіка не викрито.

Сліди палеолітичної культури на Україні

Окрім кримських печер тільки одна нахідка — в м. Студениці над Дністром вказує на жите тодішнього чоловіка в печерах; иньші нахідки маємо просто при берегах рік. Докладнїйше з них вислїджені: одна з київських стоянок, мізинська і гонецька; тому вони найбільш цікаві. Київська належить до ранніх після-ледових або — навіть межиледових часів; вона залягає під грубою верствою льосу, в верстві піску (13–20 метрів під поверхнею) і Досі являєть ся найдавнішим слідом і документом людського житя в східній Європі²⁵.

Извѣстія географ, общества XVI. 2. Див. ще про нахідку в с. Шаповалівці — реферат Самоквасова в кн. Антроподогическая выставка т. III, с. 838–9 (Извѣстія общества люб. естествозн., антроп. й этнографіи т. XXXV); про катеринославську — Е. Мельникъ Каталогъ коллекціи А. Н. Поль въ Екатеринославѣ т. I, 1893 с. 4 (Ковальська балка коло Кривого Рога, одначе деякі з річей тут зареєстрованих мусять належати до пізнїйшвх часів, як полїрована сокіра-молоток, N 82 і спис з слїдами полїтури — N 83, заходи коло провѣрення палеолітичности сеї нахідки не удали ся). Про нахідки ще меньше певні або ще меньше звістні див. в вид. 2.

²⁵ Про київські нахідки — Публичныя лекціи по геології й

Останки людського життя займають тут досить значну просторонь (близько гектар), в великій масі, й судячи з її положення і з рїзниці в останках звірят, що стрічають ся разом з ними²⁶, зложили ся

історії Києва проф. Армашевського й Антоновича 1897 і протоколи XI зїзда — Труды II с. 141.-3. Хв. Вовк Передісторичні знахідки на Кирилівській улиці в Київі (Материяли до українсько-руської етнольоґії т. I) і Магдаленське майстерство на Україні (про орнаментовані сїкачі мамута) — Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. XLVI. В. Хвойво Каменний вѣкъ середняго Приднѣпровья — Труды XI археол. съѣзда т. I, його-ж *Decouvertes paléolithiques recemment faites en Russie (L'Anthrop. 1901)* і реплїка на статю Вовка про магдаденську культуру: Києво-Кириловская палеолитическая культура й культура епохи Маделень (Археологическая лѣтопись Южной Руси 1903, I — при перекладі статі Вовка). *Noernes Der dil. Mensch*, як вище. *Želiko-Časopis vl. muz. V Olomuku*, 1907. Городцовъ Первобытная археологія, 1908. Про иньшу київську нахідку, над Дніпром же, але на другім кінці нинішнього Київа, коло т. зв. Протасового яра, — тільки коротеньке донесенне в Київ. Старині 1903 кн. X. Невважаючи на велике заінтересованне, збудженне першою київською нахідкою, і на те, що знайшла ся вона в такім науковім центрі як Київ, вистудіовані київські розкопки дуже лихо, і тому що до самих находок є багато непевного. Нема ані докладних ситуаційних плянів, ані дневників розкопок.

²⁶ Тим часом як у долїшніх верствах в великих масах приходять останки мамута (самих сїкачів його знайдено звиш 100 штук), в верхніх мають виступати останки печерного

вони за доста довгі часи. Мізинська стоянка лежить між двома верствами льосу, в верстві звітрілого ледового шутру, під доста грубим покладом льосу, але не так глибоко як нахідка київська, а головно — над верствою льосу грубости коло одного метра, так що се одно вказує на її пізнійший час; фауна тутешня також молодша — поруч останків мамута і носорожця стрічаємо північного оленя²⁷. Нарешті стоянка гонецька лежить вже вище верстви льосу, отже належить до пізніх після-ледових часів, коли людність вже вповні опанувала вільні і від леду і від води простори²⁸. Таким чином находки сї в сумі констатують існування чоловіка в наших сторонах протягом дуже довгого часу, десятків тисячоліть діюв'яльної доби, другої її половини — в часах що відповідають пізній палеолітичній культурі центральної і західньої Європи — епохам

медвідя (*ursus spelaeus*), гієни (*hyaena spelaea*), льва (*felis spelaea*).

²⁷ Про мізинську стоянку статя Хв. Вовка в Записках київських т. IV: Палеолітичні знахідки в с. Мізині на Чернигівщині; обіцяна друга, про дальші розкопки.

²⁸ Про гонецькі нахідки — реферати Каминського і Феофилактова в Трудах III археол. зїзда. т. I (се була перша палеолітична нахідка і викликала велике заінтересованне).

Солютре-Магдален і переходовим ²⁹. Людське знарядє виступає в них разом з останками мамута і деяких иньших вимерших геологічних родів звірят; їх кости носять на собі часом сліди зужиття їх тогочасним чоловіком: вони розбиті задля мозку, часом обпалені, покарбовані, оброблені й навіть орнаментовані.

Побут палеолітичної доби

Чоловік, що лишив свій слід в сих останках житя, зробив вже значні поступи на культурнім полі — я вже сказав, що взагалі сліди людського житя, хоч як давнього, можуть констатуватись тільки завдяки значному вже розвитку людської культури. Як показує угле на місцях сих стоянок, сей чоловік умів вже користати з огня, а се було дуже велике культурне придбанне; він уживав його для

²⁹ Вовк зачисляє однаково і київську і мизинську стоянку до «магдаленської доби, з огляду на різблену мамуту кість, що характеризує магдаленську добу в Франції. Гернес по аналогії з ближшими подунай-ськими находками, з огляду на фавну і глибоке положенне, зачисляв київську стоянку до епохи Солютре. Нарешті чеський археолог Желізко пересував її до шельско-мустьєрської доби. Вище я сказав уже, як трудно підтягати східноєвропейські нахідки під сі французькі поділи.

готовання їжі, значить перестав бути виключено сирійцем: про се свідчать обпалені звірячі кости. Не задовольняючись примітивною зброєю, якою міг служити йому дикий камінь, гиляка або кістка, він навчив ся зручними ударами відбивати від камінюк декотрих родів кусники потрібної йому форми; особливо служив йому службу креміль, легкий до оброблення зручними ударами, а при тім міцний, тривкий, що міг в потребі колоти, різати, рубати. В сій добі знаходимо вже кілька спеціалізованих родів кремінного знаряддя: вістря, більші і менші, такі що уживали ся просто з руки і насажували ся на держак, також шкрібнички (для обдирання й шкробання кости, шкіри чи дерева), ножики і пилки. Знарядє се, розумієть ся, ще дуже примітивне, зроблене самим відбиваннем, без політури, без висвердлин, які мають пізнійші, ліпше вироблені інструменти. Чоловік тодішній обробляв також дерево, кість, ріг (ріжні вістря в нахідці на Удаю і Десні). Особливо інтересні орнаментовані вироби з мамутової кости: в київській находці маємо великий мамутовий сікач, орнаментований лійним рисунком, досить нескладним одначе; в мизинській — багато предметів вирізблених з кости і орнаментованих.

Для осель служили натуральні печери, де вони були — як на Подністрянщині; що до иньших наших нахідок, неясно, чи маємо місця осель, чи

тільки місця, де ловив ся й споживав ся ріжний звір.

Культура неолітична

Так представляють ся нам, на підставі наших небогатих знаходок результати людського розвою протягом довгих тисячоліть ділювіальної доби³⁰. Непомітно переходила ся стара культура в новішу і більш розвинену культуру останньої, сучасної нам геологічної доби, як непомітно переходило саме жите землі з ділювіальної доби в сучасну алювіальну. В західніх нахідках можна його тепер слідити уже досить докладно. Не що давно була

³⁰ Всі хронологічні обчислення його, розумієть ся, можуть бути тільки приблизні, гіпотетичні тим більше, чим далі вони йдуть в глибину минулого. Подаємо напр. такі обрахунки з новішої археологічної літератури: пізній палеоліт, магдаленська і солотрейська доба 40.000-15.000 літ перед Хр., переходова 15.000-5.000, ранній неоліт 5.000-3.500, пізній неоліт 3.500-2.100, мідяна культура 2.100-1.800, бронзова 1.800-1.000, рання залізна (Діпільон-Вілянова-Гальштат) 1.000-500, культура Тен від 500 до Хр., римська від Хр. до 300. В наші сторони карпатсько-дніпровські нові культурні течії доходили з значнім опізненням: римські впливи в II-IV в. по Хр., тенські коло 200 л. перед Хр., гальштатські коло половини останнього тисячоліття перед Хр., і початки металічно ї культури мусіли теж значно припізнити ся.

гадка, що між давнокамяною і сею новішою культурою в західній Європі була певна перерва (hiatus), й се привело було учених до здогаду, що повисшенне тепла, в кінці ділювіальної формації, примусивши звірят тікати на північ, змусило й чоловіка за ними посуватись, і середно-європейські простори зайняла нова людність, з вищою культурою. Але новіші находки дали посередні типи між обома культурами і тим довели, що нова культура розвинула ся з ділювіальною повільною еволюцією. На нашій території, при малому числі находок, не можемо докладно вислідити переходу старої культури в новішу і вищу; можемо тільки констатовати існування її.

Ся новіша культура існувала вже серед фізичних обставин більш менш однаких з сучасними, серед сучасного звірячого й рослинного царства, распоряджала знарядем також кам'яним тільки, але значно кращим, ліпше обробленим; вона зветь ся через се неолітичною (новокамяною) в противність попередній, ділювіальній кам'яній культурі, що визначаєть ся більшою примітивністю своїх виборів та зветь ся давнокамяною (палеолітичною).

Коли для палеолітичної епохи ми на нашій території мали лише кілька розрізнених находок, з неолітичною епохою стоїть річ далеко краще. Богаті останки новокамяної культури покривають,

можна сказати, всю країну нашу, а коли в деяких околицях їх не знаємо, то се передовсім залежить від малої уваги, які ті місця звертали на себе; хіба сильно багністі околиці лісового пояса, тоді ще далеко більше неприступні як нині, або околиці гірські були незалюднені. Окрім поодиноких виробів, що стрічають ся спорадично, ми маємо з сеї доби цілі осади тогочасної людности з різнородними останками тодішн ьої культури — вони звуть ся стаціями, стоянками, коли мають самі останки їжи, знарядя, посуду, і робігнями — коли на них зістались сліди виробу знарядя чи посуду на тім місці. Маємо також і могили або цілі цвинтарі з сеї доби.

Неолітичні осади

Цілі групи таких осад надр. ми знаходимо на території теперішнього Київа, властиво його передмість³¹ (в самім місті такі сліди позникали). Особливо богагі й різнородні останки тодішнього життя викриті в північній части Київа (коло Кирилівської улищ). Неолітичний чоловік жив тут в печерах, шгучно викопаних в грубій верстві глини

³¹ Кирилівська ул., Флоровська гора, Юрковиця, Преорка, Соломянка, Лиса гора.

(льоса), довгих і вузьких (на оден метр широкости). В одній печері, що удало ся захопити невичищеною, знайшли ся останки їжи: маса річних черепашок, та рибячі й звірячі кістки: волові, кінські, свинячі, розбиті за для мозку (але кісток в порівнянню з черепашками було не багато); тутже перепалене камінне від огнища, камінні знарядя й останки глиняної посуду, лихо, з руки виліпленої і слабо випаленої (печера коло Кирилівського монастиря). В сусідстві тієї печери, коло Кирилівської улиці, в верхніх верствах землі, над вище згаданими останками палеолітичного житя, теж знайшли ся сліди неолітичних осад-давнійших, з більш приміивною культурою, й новійших. Тут люде жили на поверхні землі, у влоговинах чи викопаних в землі домівках: в них знаходили ся теж огнища, останки їжі, знарядє кремінне, костяне, багато приборів з рогу оленячого або лосячого; тут же знайшли ся досить добре зроблені печи й гончарські горни для випалювання посуду. Різна давність, ріжний степень культури сих осад дає себе найвиразнійше знати на гончарських виробах; на старших осадах (в глибоко викопаних в землі домівках) стрічаємо глиняну посуду дуже приміивно вироблену і дуже лихо орнаментовану, тим часом як в иньших бачимо виріб далеко кращій, краще орнаментований, є початки мальовання посуду, а в найновійших стрічають ся

уже зроблені дуже добре, майже як теракотові, розписані начиння, що належать до тої пізно-неолітичної (т. зв. передмікенської) культури, про яку будемо говорити низше. Поруч з поступом в техніці бачимо зміни і в самім побуті: змінюються останки їжі, маси черепашок старших осад дають місце кісткам риbachим, звірячим і пташиним, поліпшається урядження домівок, і т. д.³².

Взагалі береги середнього Дніпра, можна сказати, вкриті останками неолітичної епохи — стоянками й робітнями, що в сумі виказують існування досить значної людности в ті часи: на просторони яких п'ятдесяті верст між Київом і Трипіллям їх було помічено по обох боках Дніпра кільканадцять (тут сі спостереження можна було легко робити, бо вітер, розмітаючи піскові

32 Про неолітичні печери Києва — Антонович Археологическія находки и раскопки въ Киевѣ и въ Киевской губерніи въ 1876 г. (Чтенія київські I), Антонович и Армашевскій ор. с. 31-3, Уваровъ ор. с. 276, Труды IV (съѣзда т. I. Про богаті, хоч і недбало використані нахідки Хвойки коло Кирилівської ул. — передо всім його власна публікація: Каменный вѣкъ средняго Поднѣпровья с. 754 і далі. Більше науково, але тільки на підставі уділених йому звісток і рисунків, студіював їх Вовк ор. с. (Матеріяли I). Коротші замітки, але оперті на автопсії, вповні або в часті — Антонович і Армашевскій ор. с. 29–30, Записки Наук. Тов. ім Шевченка т. IX, Труды XI съѣзда II с. 141.

кучугури, відкриває сі правікові останки людського життя). Такіж печері, викопані в верствах глини, які ми бачимо під Київом, ідуть далі Дніпровим побережем; між Вишгородом і Терехтемировим в наддніпрянських кручах звісно звиш 50 таких печер, хоч вони досить легко зникають — нищать ся, засувають ся землею³³. Як особливо богату останками назву околицею с. Вишеньок під Київом, незвичайно богату кремінним знарядєм дуже тонкої і делікатної роботи. Трохи низше Дніпром, в порічю рр. Стугни і Красної в околиці Трипілья викрито сліди множества осад сеї передмікенської культури (по місцю нахідок названої трипільською). Люди жили тут в хатах, углублених в землю, а зверху надбудованих з дерева, виліпленого глиною; зроблені проби реконструкції такої доміки представляють її в виді неглубокого заглиблення в землі од 3 до 5 метрів в довжину і ширину, з

³³ Про неолітичні гнізда в околицях Київа і по Дніпру — Археологическая карта Кіевской губ. В. Антоновича, статі М. Біляшевського первобытний человек на берегах р. Днѣпра вблизи Кіева, в Київській Старині 1890, IV, Нѣскольکو новнхъ стоянокъ — *ibid.* 1891, III. і Слѣди первобытнаго человека — Труды УИ съѣзда т. III, К. Мельник в Трудах IX съѣзда т. II і Каталогъ коллекціи Поль (таб. I — Вишеньки), Т. Кибальчич в Сборнику археолог. института т. III, Самоквасов в кн. Антропологическая выставка III (с. 339–100) й ин.

глибшою ямою в центрі, де містить ся огнище; стіни робили ся з частокола або плетня і облїплювали ся глиною змішаною з половиною або висівками. Центральна яма, в сусідстві огнища буває завалена останками їжі — особливо кістками звірят (оленя, кози, свині, корови, вівці, коня), риbachьями кістками і лускою, черепашками, перемішаними з попїлом, черепками з розбитої посуду, і знярядем камінним, роговим і кістяним. Останки попїлу стрічали ся также і по за домівкою, на дворі. Відмінний від сих хат тип дають т. зв. точки, що в Трипільській околиці стрічають ся поруч них. В них нема слїдів таких богатих останків, за то маса глиняної посуду, цілої або побитої, часом з слїдами попїлу і недопалених людських костей. Підлога в них з паленої глини, без центральної ями; стіни були також лїплені з глини. Висловлена була гадка, що сей другий тип то гробовища мешканців передмікенських осель. Але докладно відмежувати сї два роди будови, що стрічають то поруч себе, то тільки одні в даній місцевості, не завсїди можливо, і спеціально похоронне призначінне тих глиняних «точків» також вимагає ще вияснення³⁴.

³⁴ Про трипільські нахідки: Хвойка Каменный вѣкъ р. Приднѣвровья, і йогож: Раскопки 1901 г. въ области трипольской культуры, (Записки отд. русской и слав.

В міру того як роблять ся пильніші досліді, викривають ся богагі сліди людського житя в побережах і иньших рік: так нпр. показуєть ся, що смітниками, останками житя неолітичних часів покриті береги р. Уша і його допливів, особливо р. Норини, де бачимо численні сліди осад й фабрик кремінного знярядя (а особливо прясел на веретена, що виробляли ся тут з шіфера і звідси широко розповсюджували ся по Україні, навіть в історичних часах). Неолітичні останки викриті також в сусідстві нижнього Уша, в порічю Припети й нижнього Тетерева; в великім числі сконстатовано їх в порічю Буга (просліджено береги між Берестем і Володавою), і т. д. Велике гніздо осад і робігень виступає в полудневій Волини, в околицях верхньої Горини й Ікви, де звісно вже близько сорок таких місць, і між ними кілька незвичайно богатих фабрик, головно полірованого камінного знярядя (як В. і М. Мощаниця, Радимин). З иньших, особливо визначних богацтвом останків місць згадаю Юреву гору коло Сміли, де назбирано з півтори тисячі знярядь. Велика робітня відбиваного і полірованого камінного знярядя, костяних виробів і посуду висліджено коло с. Волоського на Дніпрі (низше Катеринослава). Богагу останками стоянку

викрито в с. Пироговці на Десні (Новгородсiверського пов.), в Хайловщині на Донці і взагалі на піщаних берегах Донця, й ин.³⁵. Слiди осель-мазанок з мальованою посудом (т. зв. передмiкенської культури) вiд київських околиць³⁶ тянуть ся передстеповим поясом далеко на полудневий захiд в басейн Дунаю: гнiзда сих осель викриті в порiччю р. Гнилого Тикича коло с. Колодистого в Звенигородськiм пов., в порiччю Кодими коло с. Криничок (Балтського пов.), в порiччю Ущиці коло с. Крутобородинець (Летичiв. пов.). Далі велике множество бачимо їх в Галичині,

³⁵ Антонович Археологическая карта Волынской губ. (тут і дрібнiйша лiтература), йогож О каменномъ вѣкѣ въ Зап. Волыни (Труды XI зiзду т. I). Якимовичъ Дюнныя стоянки неолитической эпохи въ Радомысльскомъ уѣздѣ Киевской губ. (Археолог, лiтопись Южной Россiи, 1903). Н. Бiляшевскiй Дюнныя стоянки неолитической эпохи на берегахъ Западнаго Буга (Труды XI зiзда, I). Бобринскiй Курганы в случайныя археологическiя находки близь м. Смѣлы I с. 122 (Юрева гора). Каталогъ коллекцiи Н. Поль (с. 113 — Волоське). Самоквасовъ — Антропологическая выставка III, с. 389 (порiче Десни). Городцовъ — Труды XII сѣзда с. 175, 249, й ин.

³⁶ В лiтературі появили ся глухі звiстки про нахiдки в порiччю Десни (у Хвойки), але ближше про них нічого не звiсно.

в порічах лівих притоків Дністра — Збруча, Ничлави, Серета, Джурина (коло Васильківець, Зеленчі, Капустинець, Золотого Більча і найновійші коло Кошиловець), і над самим Дністром (коло Городниці і Мільниці). Викрито їх в порічю Прута на Буковині (коло с. Шипинці) і на Бесарабії (Петрені в Білецькім пов.), і відси сліди аналогічної культури йдуть далі на захід³⁷. Скрізь в наших находках виступають тут поруч характеристичної мальованої посуди отсі характеристичні також останки глиняних мазанок

³⁷ Відомости про сі нахідки до р. 1903–4 зібрані в 2 вид. сього тому і в статі Вовка: Вироби передмікенського типу у неолітичних становищах на Україні (Матеріали до українсько-рус. етнології, VI ст.). Доповнити її треба такими важнішими публікаціями: Хвойка Роскопки 1901 г. (як вище); R.Kaindl Prähistorisches aus der Bukowina (Jahrbuch der Zentral Kommission, 1903 і 1904, осібно п. т. Beiträge zur Vorgeschichte Osteuropas, 1910) і Neolithische Funde mit bemalter Keramik in Koszyłowce (ibid., 1908) — нахідки в музею львів. унів. знаю з автопсії); Niederle Slovanské Starož. I гл. XI; А. Спицын Раскопки глиняных площадок близъ с. Колодистаго (Извѣстія археол. ком. XII, спровозданне пок. Доманицького). Штернь Доисторическая греческая культура на Югѣ Россіи (Труды XIII археол. зѣзду, I, 1907). Реферат Хвойки про роскопки в Крутибородинцях — виходить в Трудах XIV арх. зѣзду, див. Извѣстія с. 47. Про розкопки криницькі знаю від А. Спицина.

(вимощені глиною стіни, місцями глиняна підлога і глиняна ж стеля) з обстановою пізнього неоліта-знародом з каміння, рога і кости, з виразними слідами одомашнення звірят і початків хліборобства.

Побут неолітичної доби

На Подністрянщині сліди неолітичного чоловіка бачимо в скальних печерах, як і в палеолітичні часи. Печери з слідами неолітичного побуту знайдено також на галицькім Поділлію (коло Золотого Більча)³⁸.

Камінь і в сій стадії культури зіставав ся головним матеріалом для всякого знарядя, але техніка його значно вища в поріванню з палеолітом: знаряде відбите зручним ударом вирівнюєть ся і вигострюєть ся дрібними ударами — тим надаєть ся йому й краща, правильнійша форма, і більша користність. Деякі знарядя, як молоти, сокірки, долота, клини, делікатно полігерують ся. Для насаджування на держално просвердлюють ся акуратні діри, чого не знала палеолітична техніка. Саме знаряде стає більш різнородним, появляють

³⁸ Materiały antropologiczno-archeologiczne IV c. VII–VIII. Oesterreichische Monarchie in Wort und Bild, Galizien, c. 118.

ся нові форми його, напр. булави, долота; сокіри й молотки прибирають різні варіяції. Окрім каміня обробляли кість і ріг; київська оселя при Кирилівській улиці дала особливо богату колекцію виробів з рога оленячого та лосячого: сокіри, вузькі і ширші, поліровані, також долота, спиці, вістря, шила і т. й. В великім числі стрічають ся отсі кістяні і рогові вироби поруч камінних в оселях передмікенської культури.

Дуже важним культурним здобутком був виріб посуду з глини і вивалюванне її в огні, в київських оселях, як я згадував, знайшлись гончарські горни для випалювання посуду, викопані в землі, густо обтикані патичками і вимазані глиною, а зверху заложені глиняним черепем і теж вимазані глиною. Фабрикація з орнаментованне посуду доходить в сій добі до дуже значного розвою й висоти.

Сі технічні здобутки передовсім кидають ся в очі в неолітичних нахідках. Але і в матеріальній і в духовій культурі чоловіка помічаємо ще иньші, далеко важніші зміни. Чоловік не задовольється вже природним захистком, а робить собі штучні домівки, крок за кроком поліпшуючи їх. Він копає печері в землі, далі будує стіни з паль і плоту, обмазуючи глиною; доходить ріжних поліпшень в урядженню огнища, печи і т. й. Глиняні хати осад викритих в околиці Трипілля часом стоять кругом,

иноді по кідькадесять, творячи таке чимале село (хоч не всюди ясно, чи маємо до діла з хатами, чи з якимись похоронними будовами). Нахідки в полудневій Волини в деяких городищах численних останків неолітичної культури (Будераж, Радимив, Васьковичі) вказують, що тодішній чоловік будував уже городки для безпечної оборони, чи може й інших цілей, а великі розміри декотрих сих городищ (що займають часом гектар і навіть кілька гектарів поверхні) вказують на значну великість громад, що будували сі городки. Вони лежать в сусідстві ріки, обведені високим округлим валом і звичайно по за ним мають ще другий концентричний вал, тільки неповний — він боронить слабшу, приступнішу сторону городка³⁹.

Ловецтво, рибальство й просте збирання їдобного матеріалу перестали бути самотніми способами виживлення чоловіка. Він уже господарить. Західноєвропейські неолітичні нахідки не лишаять місця для сумніву, що неолітичний чоловік мав уже домашніх звірят: не тільки пса, найдавнішого з них, але й вівцю, козу, бика, свиню. Кости сих звірят в великім числі

³⁹ Антонович Каменный вѣкъ въ Зап. Волини, і йогож карта Волини, sub vocibus.

стрічають ся тепер в згаданих мазанках з мальованою посудю, пізно-неолітичної доби, і по всякій правдоподібності се вже худоба домашня. Найбільше сумнівів будять численні кости коня-чи був се кінь одомашнений чи дикий (дикі коні в великім числі жили в наших степах, і навіть одомашненне коня взагалі деякі дослідники ведуть зі східноєвропейських степів). Не підлягають сумніву початки хліборобства: в тих же глиняних будовах в значних масах стрічають ся зерна збіжжя ячменя й особливо пшениці, в цілیم виді, і в виді круп, також пшенична, просяна і ячмінна солода. Для мелення і обдирання зерна служили заглиблені камні з другим округлим каменем до ростирання, що дуже часто стрічають ся в неолітичних осадах Подніпров'я і Подністрія, — сі зернотерки були прототипом ручних жорен⁴⁰.

⁴⁰ Про нахідки згадані статі Хвойки, Вовка, Штерна. Спеціальна стаття про кости з кошиловецьких розкопок: Dure, Untersuchungen über neolithische Knochenreste aus Ostgalizien (Ztschr. t. landwirtschaftl. Versuchs'wesen in Oesterreich, 1909). Про одомашненне звірят і початки хліборобства взагалі крім нового, та ново обробленого видання класичної праці Гена (V. Hahn, Knittrpflanzen und Haustiere in ihrem Ubergang aus Asien nach Griechenland und Italien sowie in das uhrige Europa, див.: E. Hahn Die Haustiere und ihre Beziehung zur Wirtschaft des Menschen, 1896. С. Keller Die Abstammung der ältesten Haustiere, Ціріх, 1902 йогож Naturgeschichte der Haustiere,

Елементи аргистичної творчости

В сумі образ матеріальної культури півніх неолітичних часів, який дають наші розкопки, відповідає досить близько тому образу, який досліди лінгвістичні дають індоєвропейській культурі на переломі неоліту й металічно ї культури, перед розселенням індоєвропейських племен. Се побачимо низше.

Естетичному розвою неолітичної людности наших країв дає високе свідоцтво мальована й гравірована кераміка з кінця сеї доби (т. зв.

Берлін, 1905 i Die Haustiere als Menschlicher Kniturerwerb (в серії Der Mensch u. d. Erde, Кремера б. р.). O. Albrecht, Zur ältesten Geschichte des Hundes, Монахів, 1903. P. Matschie, Die Verbreitung der Haustiere (Mensch u. Erde). Hahn Zur Entstehung des Getreidebau 1903 (Ztschr. f. Ethn.). Hoops Waldbäume und Kulturpflanzen im germanischen Altertum, 1905. M. Much Vorgeschichtliche Nähr- und Nutzpflanzen Europas (Mitt. d. anthrop. Ges. in Wien 1908). Перегляд матеріалу про домашніх звірят — Much Die Heimat der Indogermanen im Lichte der urchenischen Forschung, 1902, розд. VI, підручники Шрадера, Гірта й ин. Спеціальнійше, про східноєвропейські краї: Д. Анучинъ Изъ древнѣйшей исторіи домашнихъ животныхъ въ Россіи — Трудн VI съѣзда т. I. О. Кеппенъ. Къ исторіи тарпана (дикого коня) въ Россіи і Д. Анучинъ Къ вопросу о дикихъ лошадахъ в ихъ прирученіи въ Россіи — Журналь Мин. Нар. Просв. 1896 кн. I і VI.

передмікенська). Хоч початком своїм вона, мабуть не була свійська, але в кождім разі розвинула ся й держала ся на широкій просторони вашої території роботою свійських майстрів: численні гончарські горни й смітники з невдалим начиннем і слідами випалювання свідчать про се виразно. Способи виробу дуже примітивні — начиння роблять ся ще без гончарського колеса, що найбільше вигладжують ся дощечкою, або роблять ся на глиняних правилах; але посуда ся виріжнюєть ся вже дуже високою технікою в виробі і випалюванню глини, що в певних родах зближаєть ся своїм виробом до теракоти. Крім посуду дуже ріднородних, часом дуже оригінальних і куріозних форм (збанки форми груші або бомби, миски для привішування, підставки, двоякі форми бінокля і т. й.), в великих масах стрічаємо глиняні фігурки людської подоби і звірячої; на посуді теж, хоч і рідше, стрічають ся малюнки людей і звірят. Маємо отже зовсім серйозні початки артистичної творчости; розумієть ся, вона дуже наївна, але сміливо береть ся до розв'язок проблем плястики, помічує реальні форми, рух (малюнки собак). Але все ж таки найбільше вражає багатий і повний смаку орнамент і поліхромія мальованої посуду. Орнаментация зложена головно з ріжнородних комбінацій кривих спіральних ліній: на одних начиннях, не мальованих, сі лінії витискані, чи

гравіровані, і взір складається з комбінацій таких концентричних ліній; на посуді мальованій сей орнамент мальований на тлі натуральнім, або на помальованім кольоровім. При тім сей спіральний орнамент визначається дуже значним артизмом, правильністю, різnorodністю й смілістю комбінацій; гамма красок — білих, червоних, чорних, каштануватих (на червонім поли чорні або каштануваті взори, на білім — червоні і т. й.) мав в собі також багато артистичного, як і сама форма посуду, так що сї виробу серед бідної обстанови неоліту і прийнятих звичайно поглядів про некультурність і примітивність тодішн ього чоловіка вдаряють незвичайно — як щось неможливо високе. Але сума наших відомостей, зростаючи все більше з часом, власне протестує все голоснійше против таких поглядів на тодішн є жите як щось дуже примітивне.

Похоронні обряди неолітичної доби

Бачимо вже культ небіжчиків, — се незвичайно характеристичне для чоловіка явище, що вказує на цілу еволюцію в крузі ідей, звязаних з смертю, матеріальною і духовною істотою чоловіка і т. й. Похорони небіжчиків — принаймні в другій половині неолітичної доби (бо для ранньої неолітичної культури похоронів ми досі не можемо

на певно виказати у нас), уложили ся вже в певні вироблені, рігуальні форми, і сі похоронні обряди в своїм переведенню вимагали часом чималого накладу кошту і праці (високі могили, може похоронні глиняні будови), а се вказує на велике значінне, привязуване до сих виразів пошани і заразом-способів охорони від злоби небіжчиків і шкоди від них.

В рігуалі сім переходили часом більше або меньше різкі зміни, розширяючись на великі простори. Такі перейнятя обрядів, як і різні культурні течії, також не раз дуже розширені, дають характеристичну вказівку на широкі зносини, обмін ідей і продуктів між тодішньою людністю, бо обясняти сі відміни, як то до недавна роблено, а й тепер часто робить ся — самими лише міграціями, переходами племен, що, мовляв, переносили з собою певні обряди й культурні форми, нині вже ніяк не можна⁴¹.

В археології прийнято, що старшим обрядом було хованне небіжчика в землі, а паленне трупа — новішим. Се само по собі вповні правдоподібно,

⁴¹ Про се моя статя: Етнографічні категорії і культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східньої Європи, 1904 (Статї по славяновѣдѣнїю, вид. петерб. академії. I).

але з наших находок такого хронологічного наступства не можна поки що уставити, бо похоронних находок з часів раннього неоліта не можемо на певно вказати, а в пізнійшій неолітичній добі поруч себе виступають обряд ховання і обряд палення.

Найстарший обряд ховання, який можна сконстатувати — се похорони т. зв. скорчених скелетів. Небіжчика ховають в ямі (рідше на поверхні землі), й над ним сиплють могилу, часом досить високо (і до сїще бувають могили до 10 м. високі). Найбільш типова форма похорону — де труп лежить на боці, скорчивши ноги, з притуленими до лица руками; але вона вагаєть ся значно: часто труп лежить дещо скорчений тільки, або й випростуваний. Особливих рїгуальних подробиць в похороні не примітно; стрічаєть ся камяне знарядє й глиняна посуда; часом яма має слїди деревляної цямрини, або обложена каміннем; загалом же обстановка похорону дуже бідна. З такими прикметами виступає він на широкім простори східньої і центральної України (Придніпровє і далі на схід до долішнього Подністровя). Там де в могильних насипах стрічаємо кілька типів похорону, се звичайно найстарший. В західній Україні (Галичині) звістні кілька випадків такого похорону, але вже без могильних насипів (такі звісні й далі в західній

Європі). Місцями сей ригуал додержав ся до початків металічної культури (бронзи й навіть заліза)⁴². Зовсім конвенціонально і безосновно його тепер звуть часом «кімерійським».

При кінці неолітичної культури на сїм похороннім типі слідний новий дуже характеристичний обряд: обсипування, або обмазування небіжчика червоною краскою (охра, окис заліза)⁴³. Нахідки таких т. зв. фарбованих

⁴² Бранденбургъ Обь аборигенахъ Кіевскаго края — Труды XI съѣзда т. I (там і де що з иншої літератури сих находок); Еварницкій Розкопки кургановъ въ Херсонской губ. — *ibid.*; Кнауера, розкопки бесарабські, *ibid.* т. II і в Чтеніях київ. істор. товариства т. III — VI; Антоновичъ Каменный вѣкъ въ Западной Волыни (Труды XI съѣзда т. I) й Археол. карта Волынской губ. — показчик с. 126–7; Demetrykiewicz Neolityczne groby szkieletów t. Zw. Siedzacych (Hockergräber) w Przemyskiem i Krakowskiem (Materiały antrop. archeologiczne т. III, 1898); дрібнійші звістки в Археол. літописи Юж. Россіи, 1899 с. 212, 1900 с. 19 й ин. Про розповсюдненне сього типу по иньших краях і ріжні обясненія незвичайної пози мерця R. Andree Ethnologische Betrachtungen uber Hockerbestattung (Archiv f. Anthr. 1907 — сам Андре толкує позу мерця звязуваннем трупа (щоб не дати йому вийти і шкодити живим), практикованим у ріжних племен. Иньше обясненне-як пози спочинку — F. Regnault Des attitudes dans la race humaine (L'Homme preh. 1909).

⁴³ Перехід до сього нового обряду дуже добре слідний

скелетів вказують на широке розповсюдження цього обряду, особливо в надморському і степовім поясі: могили такі зв'язні в дуже великім числі, часом великими гніздами, по кількадесять або кілька соток, від Кубани до Бесарабії; на півночі вони сягають в полудневу Київщину і в поріччє середнього Донця, в Харківщині; зв'язні і в Сибірі⁴⁴. Хронологічно сей обряд припадав на кінець неоліту й початки металічної культури⁴⁵.

напр. на розкопках Еварницького — Труды XI съѣзда т. I. Навпаки в харківських розкопках пні Мельникъ Антоновичъ (1. с) фарбовані скелети бачимо в споді могили, а в насипах не фарбовані; але се ще не значить, що сам сей тип був пізнійший (див в Трудах XII съѣзда с. 190).

⁴⁴ Нахідки на нашій території (з Кавказом і Кримом включно) до року 1898 досить повно зібрані й описані д. Спіциним в статі: Курганы съ окрашенными костяками (Труды отдѣлення рус. й слов. археологія т. IV, 1899). Нахідки пізніших літ в статях Брандебурга, Кнауера, Еварницького в Трудах XI съѣзда, пні Мельник, Даниловича, Городцова, Покровского, Янчука в Трудах XII съѣзда Городцова і Еварницького в Трудах XIII съѣзда, Бобринского і Спіцина в Извѣстіяхъ археол. ком. XII, XX, Археологическая лѣтопись Южной Россіи 1899 р. с. 58, 116-7, 212, 1900 р. с. 8, 181, 1901 р. с. 91, 177.

⁴⁵ Веселовский пробував довести, що вони належать до бронзової епохи, й камяне знярядє в них в них мало лише

Що до самого крашення були різні пояснення, але докладніші спостереження не лишають уже місця сумніву про його походження: положений в могилу труп посипався або мастився зверху фарбою, часом лише голова і верхні частини, часом цілий, і з розкладом тіла фарба осідала на кістках⁴⁶. Зрештою

ритуальне значіння. На с'їм стоїть і Городцов. Подібне доводив Бранденбург для похорону з нефарбованими (скорченими) скелетами (ор. с.). Але їх доводів не можна прийняти: по перше, неправдоподібно щоб за коротку бронзову епоху лишилася така маса с'їх похоронів, по друге — дуже неправдоподібно, аби металічна культура не зраджувала себе замітніше нічим в такій масі похоронів з обстановою камінної культури. Див. в с'їй справі ще дебати XII археологічного з'їзду-Труди т. III с. 363.

⁴⁶ Спостереження Антоновича, Спіцина, Кулаковського, Кнауера, Городцова покінчили з давнішими поясненнями фарбовання; що небіжчики були ховані в червоному убранні, або що крашено відчищені від м'яса кістки небіжчика (се пояснення повторив ще недавно Нідерле — Человѣчество въ доистор. времена с. 147–8). Антонович вказав нахідку скелета, у якого фарба лежала на глині, що закривала очі небіжчика; Кулаковський вказав на оден кримський похорон в місті, де земля не привалила небіжчиків, і на них і на підстїлці видно було смугу насипаної червоної фарби. Спіцин згадує аналогічний факт, де кістки скелета були зверху посипані фарбою, а зі споду були білі, і т. и. Природознавці-хемики виказали що кість прийняла фарбу тільки довго по похороні, не лише обгнивши, але й висохши. Див. комунікати з рефератів Антоновича в Трудах VIII съѣзда с. III с. 91–2,

крашенне небіжчиків звісне і в інших краях — нпр. в Італії, полудневій Франції, північній і полудневій Америці, Океанії. Його досить правдоподібно ставлять в зв'язь з ритуальним значінням червоного кольору яко краски жалоби-широко розповсюдненим (включно до «червоної китайки» наших козацьких похоронів).

В полудневій Волини і на Поділю червоних скелетів не бачимо, натомість виступав такий варіант: небіжчика клали на поверхні землі, підсипаючи йому під голову ясної глини; зроблені з

Трудах ІХ з'їзда т. II с. 108, Веселовского в Записках имп. археол. общ. 1901 (нова серія т. XII). Бобринській Курганы близь Смѣлы I с. 58, II с. 59 і Отчетъ о раскопкахъ в Черкасск. й Канев. у. въ 1901 г. (Извѣстія археол. коммисіи IV). Кулаковскій Къ вопросу объ окрашенныхъ костяхъ — Труды XI съѣзда т. I і Sur la question des squelettes colorées в київ. Универс. извѣстіяхъ 1905. Якимовичъ — Обь окрашенныхъ костяхъ, находимыхъ при археологическихъ раскопкахъ і о микроскопическомъ строеніи молочныхъ зубовъ нижней челюсти человѣка каменнаго періода (Университетскія изв. київ. 1900 кн. XII с. 302 і далі — в обох рефератах ішла мова про мікроскопійний дослід крашених костей). E. Krause Zur Frage von der Rothfarbung vorgesehichtlichen Skeletknochea — Globus t. 80 і Menschliche und Tier-Knochen mit rothen Flecken — Verhandl. d. Berlin, anthr. Ges. 101. Knaueur Menschliche Knochen mit rothen Flecken aus bessarabischen Gräbern (ib.). Dühn Rot und Tot (Archiv, f. Religionswiss. 1906) і замітка Сонні тамже.

сеї ж глини валки клались на труп; з ним ховали камінне зваряде і глиняні судини і насипали могилу⁴⁷.

На галицькім Поділю і подекуди на Волини стрічаємо похорон трупів в кам'яних скринях (кістах), зложених з кам'яних плит, старанно притесаних, з плитяним же дном і накривкою; разом з трупами знаходили посуду і камінне зваряде. На жаль досі не удалось захопити ні одної такої скрині цілої, не попсованої, або не спорожненої⁴⁸.

Похоронний обряд з паленням мерця бачимо також в ріжних відмінах.

Культура глиняних мазанок (т. зв. Передмікенська)

⁴⁷ Розкопки Люби-Радзімінського, справоздання в Zbiór'i wiadomości do antropologii kraiowej т. I — III; зібрані результати, з численими ілюстраціями, в Трудах IX з'їзда т. II — Памятники каменнаго вѣка части зап. Волини. Здобуті з сих могил кости описав Коперніцкий в I і III томах Zbiór'a. Для пов. Камінецького див. Pułaski Poszukiwania archeologiczne na Podolu rosyjjskiem — Zbiór t. XIV.

⁴⁸ Замітки Кіркора в Zbiór'i wiadomości т. I-III с. 67, Археол. лѣтопись Южн. Россіи 1901, с. 80 і 163, 1902 р. с. (Подоне). Извѣстія археолог, ком XXIX с. 54 (полуд. Волинь).

В лісовім поясі — в київськiм Полiсю й на Волини, бачимо урни з попiлом небiжчика похованi в кам'яних скринях. Сей похорон стрiчаєть ся дослiдникам досить рiдко, бо сi скринi не мають над собою могил i лише випадково видобувають ся; але в кiлькох випадках такi гроби удало ся оглянути докладно. В неглибокiй ямi пiд верхньою верствою землi поставлено довгим чворокутником, на один — два метри довго, вiсiм кам'яних плит, зтесаних зверху, аби не виставали, i зверху накрито девятою великою плитою: в такiй скринi (вiстi) стояло по кiлька горнцiв з попiлом i лежали полiрованi камiннi сокири⁴⁹.

На сходi, в басейнi Донця викрито похороннi поля з паленнєм мерцiв, з грубо зробленою глиняною посудою i такимже грубо-зробленим (може спецiально для похорону) камiнним

⁴⁹ Вишевичi i Глинниця Радомиського п., Жидовцi Сквирського, Збранка Овручського п., Окнини, Новий Малин, Верхiв Острозького п. — Антоновичъ Раскопки въ странѣ Дрєвлянъ (Матерiали по археологiи Россiи, изд Археологич. комиссiєю) с.21, 49–51 i його-ж Археологическая карта Кiевской губ. с. 58, Археол. карта Волын. губ.с. 90, 95, 96 (докладно описанi тiльки нахiдки з Вишевич).

знарядєм⁵⁰.

В осадах з мальованою і орнаментованою посудою ми бачили «точки» з похоронними урнами, що містять в собі спалені кости небіжчиків; при них посуда і різне знарядє. Але брак докладніших дослідів не дає ще можности відрізнити помешкання від таких похоронних будівель, ані здати собі справи з урядження сих похоронни» точків»⁵¹.

Всі отсі відмінні типи і варіації похоронного обряду вказують на етнографічні або культурні різниці, зміни і рух в життю нашої території тої доби — не завсїди ще зрозумілий в своїх причинах, але в кождім разі очевидний. Найбільш одначе проречистим проявом руху і змінности життя тих часів являєть ся все таки сама отся культура

⁵⁰ Данилевичъ Раскопки кургановъ около Будъ и Березовки Ахтырскаго у. — Труды XII съѣзда (вони називають ся тут могилами, але властиво могильних насипів сливе не замїтно).

⁵¹ Про нахїдки недопалених людських кісток в урнах «точків» — Хвойка ор. с.; він каже одначе, що знаходив на «точках» і цілі скелети, черепи і т. и. і оден раз скелет з обпаленими кістьми — се могло стати ся і просто від пожежі. Дебата про похоронний характер «точків» див. Археологическая лѣтопись Южной Россїи 1904, № 3 і 4. В їх похороннім характері сумнівають ся дослідники і нинї.

глиняних мазанок і мальованої посуду. Крім самої високої вартості своєї (розмірно висока техніка, багатство форм, перші безсумнівні початки артистичної творчості, в дечім — високий поступ її) — вона викликає ряд інтересних питань з життя нашої території цих часів. Різко відріжняючи ся від попередніх і сусідніх верств неолітичної культури, вона з характеристичними прикметами одностайности прокидаєть ся раптом на великій території, від нижньої Десни до середнього Дністра і Прута. В аналогічних нахідках мальованого начиння і глиняних статуєток проходить на захід на Молдаву і Семигород, далі аналогії для неї бачимо в нахідках середне-дунайських країв і Адріатицького побережа, з другого боку вони прокидають ся в останніх нахідках Тесалії і в памятках старої егейської культури передмікенських часів. Сї подібности не одному досліднику піддавали гадку, що в сій нашій культурі мальованої посуду маємо відблиски перед-мікенської або й мікенської культури егейського побережа; се дуже привабливе обясненне, але трудність в тім, що тамошня передмікенська культура, що цвіла коло 2000 літ перед Хр., як звичайно приймають, розпоряджала високо-розвиненою бронзовою культурою, і трудно собі представити, що людність наших країв переймала орнамент і техніку розписування посуду,

а не перейняла від своїх учителів чи посередників металічного знаряддя, ані навіть уживання гончарського колеса, добре звісного в передмікенській добі. Тому иньші дослідники склонні бачити в нашій культурі явище старше від перед-мікенської культури егейського побережа, десь коло 3-ої тисячі лїт перед Хр., або навіть прототип перед-мікенської культури, що був принесений в ті полудневі сторони якоюсь мандрівкою — напр. тракийських племен, що мандрували з чорноморських сторін в краї балканські⁵². Той факт, що в початках металічної доби ся культура зникає, не лишаючи ніяких слідів, ніякої спадщини у пізнійшій кольонїзації, справді дає аргумент за мандрівкою представників тої пишної культури, — поки що принаймні.

З другого боку признание сеї культури незалежною від егейської, розумієть ся, висуває на чергу питанне — під якими ж впливами розвинула ся вона у нас, де її вихідна точка? Як на таку иньшу

⁵² Крім цитованих статей Вовка і Штерна див. ще Hubert Schmidt: Troja-Mykene-Ungarn (Ztschr. f. Ethnol. 1904), M. Hoernes: Die neolithische Keramik in Oesterreich (Jhrbuch der Zentral-Comm. 1905) і Les premières céramiques en Europe centrale (Compt. Ren. XIII congrès d'antrop., 1908). Про розширення мальованого начиння й спірального орнаменту в центральній Європі див. Much. Heimat der Indogermanen.

можливу вігчину її пробувано вказати на стару Персію⁵³. Правда, не бракує голосів і за тим, щоб бачити в наших нахідках культуру самостійну, яка зробила великий вплив на європейську культуру⁵⁴. Але недавні нахідки ва Північнім Кавказі і Туркестані посуду і фігурок нераз дуже близьких до

⁵³ Див. Извѣстія XIV арх. съѣзда с. 51. Про найстарші типи мальованої посуду з Месопотамії і їх впливи на середземельну кераміку: J. de Morgan Observations zur les origines des arts ceramiques dans le bassin méditerranéen Revue de l'ec. anter 1907. Див. ще до сього: Peet, Wace і Thompson, The connection of the Aegean Civilisation with Central Europe (Classic. Review, 1908). Vassits South-eastern elements in the prehistoric eivilization of Servia (Annual Britsh School in Athens, 1908).

⁵⁴ На таким становищу став напр. в останнім часі, під впливом находок трипільських і петренських оден з найбільш авторитетних істориків старинного світу Ед. Майер. В останнім обробленню своєї історії (Geschichte des Altertums, I. 2, вид. 1909, § 533, 537, 543, 545, 570) він признає за сею культурою велику оригінальність; вважаючи європейську культуру взагалі пасивною, вповні залежною від культури полудневого Сходу, він в нашій культурі «на схід від Карпатів» бачить оден з немногих (двох тільки) моментів, коли в Європі розвинуло ся щось незалежне від, впливів Полудня. Особливо в похороннім обряді — паленню мерця бачить він сю оригінальність і відси виводить пізнійше розширення сього обряду в егейській культурі.

наших, а також і подібних глиняних будівель, з кременним і мідяним знаряддям (в нахідках туркестанських) роблять досить мало правдоподібною гіпотезу самотійности і більш кажуть сподівати ся розв'язання справи від дальших азійських нахідок. Остаточно розв'язати се питання було б передчасно силкувати ся тепер, коли ми ще так мало знаємо про сю культуру у себе — коли в нашім розпорядженню лише кілька відокремлених гнізд, більш менш випадково викритих, переважно лихо розсліджених і лихо описаних. Я спинив ся на сих здогадах тільки на те, щоб зазначити, які інтересні перспективи відкривають перед нами ці нахідки.

Культура глиняних будівель

Менше ніж для студіювання неолітичної культури, зроблено Досідля вияснення фізичного типу неолітичної людности наших країв. Досі можна констатовати лише одно: се була людність довгоголова⁵⁵. На иньші антропологічні прикмети

⁵⁵ До пояснення, кому се треба: форма черепа обчисляється відносинами його широкости (виступів над ухами), до довжини (від виступа чола над носом до потилиці): ці відносини, помножені на 100, дають «черепний показчик»: коли, скажім, голова о третину довша в порівнанню з

звжалось дуже мало, аби було можно щось загальнїше вивести, але де звертали увагу на форму черепа (ї розумїеть ся — де похоронний обряд зїставив кїстяк цїлим, не спалено його), звичайно виявляло ся, що неолїтичні черепи довгоголові⁵⁶. Виїмки рїдкі, одиничні, і то в

широкїстю, то відносини $c_i = 3/4$, отже показчик = 75. Показчик сей вагаєть ся на людських черепах між 58 і 98, але найчастїйше між 70 і 85. Черепи з показчиком вище 80 звуть ся короткоголовими (брахікефальні); границю довгоголовости беруть рїзно: 77 (показчик Брока), тепер частїйже 75. Черепи з показчиком 75 (або 77) і низше будуть довгоголові (долїхокефальні), між 65 і 80 — середні або ортокефальні; крім того часом їде розрїзняють довгуватї (субдолїкефальні) і широкуватї (суббрахікефальні — 81 і 82). Очевидно, що голова тим ширша, чим бїльш має показчик, і тим довша, чим низший показчик.

⁵⁶ Див. Богданова О черепахъ каменнаго вѣка, найденныхъ въ Россїи (Антропологическая виставка т. IV) и Quelle est la race la plus ancienne de la Russie Centrale (Congres internat. à Moscou т. I). Антоновичъ О ваменномъ вѣкѣ Зап. Волыни (с. 1). Talko-Hryniewicz Przyczynek do poznania świata kurhanowego Ukrainy (Materiały antropologiczno-archeologiczne, IV) (тут одначе злученї до купи могили камяного віку з могилами переходового часу й початків металїчної культури). Менше цїнні загальні, голословні характеристики, якї рїжні дослїдники дають неолїтичній людности, хоч би й на підставї власного матеріалу: нпр. Бранденбургъ Обь аборигенахъ Кїевскаго края (с. 158) — про довгоголовість скорочених скелетів, Спицын Курганы съ окрашенными костяками (с.

похоронах переходового часу, напр. в похоронах з фарбованими кістяками, що стоять уже на порозі металічної культури⁵⁷.

Антропольогічний тип

Я згадав вище, що в деяких глиняних камерах в околиці Трипілля, з мальованим начинням, знайшли ся при урнах мідяні сокірки. Се не одинокий випадок у нас, де серед обстанови неолітичної культури виступають яко перші металічні предмети виробу з чистої міді. Нпр. звісна така нахідка з Угорської Руси (Лучка в Ужській столиці), де в похороннім полі кам'яної епохи знайшла ся мідна сокірка; в деяких могилах з Поділя поруч кам'яних виступають теж мідяні предмети, так само в могилах з фарбованими скелетами Харківщини. Нахідки альпейських країв (осель на палях) не лишають місця сумніву, що

80) — про довгоголовість фарбованих скелетів, Пулавській Археологическія находки въ Подольской губ. (Труды XI съѣзда II. с.147) — про довгоголовість в тутешніх похоронах, і т. и.

⁵⁷ Нпр у Бобрінского (Курганы II с. 54 і 140) опублікований оден похорон, де фарбований скелет був короткоголовий — показчик 82,3.

першим металем який почав входити в уживання серед неолітичної культури Європи, була чиста мідь, і тільки пізнійше стала розповсюджувати ся бронза, себ-то сполученне міді з циною (більше менше в пропорції одної часті цини на девять частей міді). Се зрозуміле само собою. Мідь метал найбільше приступний, найлекший до примітивного оброблення. Вона вправді далеко менше практична менше трівала і пластична ніж бронза; але щоб зробити бронзу, треба знати два металі — мідь і цину, і то в їх чистій формі, бо нема такого природного сполучення міді й цини, аби дала бронзу безпосередне при обробленню, і навіть мідяна та циняна руда дуже рідко трапляють ся разом ⁵⁸. Таким чином виготовленне бронзи вимагає вже досить значного поступу металічної техніки, і вона зявляла ся в ужитку значно пізнійше від чистої міді⁵⁹.

⁵⁸ Властиво природне сполученне міді й цини звісте тільки в однім місці — в Корнуельсї, в Англії; але домішка цини тут далеко більша, ніж потрібно для бронзи, й для того, щоб добути з сеї руди бронзу, треба перше вилучити з неї осібно цину і мідь.

Про мідяну техніку взагалі — Much Die Kupferzeit in Europa und ihr Verhältniss zur Kultur der Indogermaneu, 2 вид. Єна 1893, для Угорщини — Pulszky Die Kupferzeit in Ungarn, № 84.

⁵⁹ Галицькі нахідки вказані в праці Муха і в

Початки металічної культури

Що правда, мідяні вироби звістні і деінде, а у нас особливо в досить малім числі. Але на се є свої причини, якими поясняєть ся мала численність сих нахідок: мідь тримаєть ся в землі далеко гірше ніж бронза, а з розвоєм бронзових виробів мідяні

Oesterreich-ung. Monarchie im Wort und Bild, угорсько-руські — у Муха і Пульського. З центральної України — Ханенко Древности Приднѣпровья I с. 14 (тут видано 7 мідяних сокір ріжних форм, серп, спис і долото з Київщини, серп і спис з Катеринославщини, з-над Дніпрових порогів); Антонович Археологическая карта Кіев. г. с. 77 (мідяна сокіра знайдена разом з бронзою); Хвойко Начало земледѣлія и бронзовый вѣкъ въ среднемъ Поднѣпровьи (Труды XII съѣзда) — мідяні і бронзові нахідки з Київщини; Сѣцинскій Археол. карта Подольск. губ. с. 45, 81, 97 (мідяні сокіри). Звістка про мідяні ножі «серповидні» і сокірки з Елисаветградського пов. в Археологическихъ извѣстіяхъ 1895 с. 371. Без сумніву, й серед иньших колекцій «бронзових річей» знайдеть ся чимало мідяних, там більше що хемічного аналізу звичайно не робить ся, й мідяні предмети дуже часто з поміж бронзових не вилучають ся. Так в тім же виданню д. Ханенка одна таблиця має підпись: предмети з міді й бронзи. В багатій публікації Штукенберга. Матеріали для изученія мѣднаго (бронзового віка восточной полосы Европейской Россіи Извѣстія общества археологій, исторіи й этнографіи при Казанскомъ университетѣ, 1901 т. XVII) також в, суміш додані і мідяні й бронзові річі.

предмети в великім числі мусіли перетоплюватись на бронзу. Та й увагу на мідяні вироби звернено дуже недавно, й що йно зачинають їх вирізняти в осібну категорію від бронзових; тому й число звісних находок мідяних виробів зростає з року на рік. Замітно виступає мідяна культура і на Україні. Досить богате гніздо мідяної культури виходить на яв і на східніх границях на Подоню, в теп. Вороніжчині ⁶⁰. Одначе треба відрізняти річи початкової мідяної техніки, коли ще бронзи не знали, від пізнійших мідяних виробів, що виливали ся замість бронзових, як бракувало цини; а така ріжниця не зовсіди робить ся.

Мідь, потім бронза і золото — се металі, що становлять ранню металічну культуру. Значно пізнійше в уживанне входять зелізо й срібло.

⁶⁰ Разкопки й нахідки з Задонського й Землянського пов. Воронізької губернії (с. Скорняківка і Скакун) — про них Сизовъ Скорняковскіє курганы Воронежской губ. — Древности моск. арх. общ. т. XIII, Спицынь, Обзорѣніе — Труды отд. слав. арх. т. I с. 134; річи (списи, сокири, долота) в москов. історичнім музею (показчик вид. 1893 р. с. 46–7 і 600, скакунівські нахідки записані тут бронзовими). Особливо інтересні тутешні могили, де знайшли ся самі кам'яні і мідяні вироби. Такіж могили знайшли ся, очевидно, і в донецьких розкопках Городцова, але він не відрізняв міді і бронзи, подав їх в суміш.

Питання про бронзову культуру на Україні, її переходовий характер

Своєю появою металі не зробили перелому відразу. Навіть там, де бронза входить згодом в дуже широке уживання і стає головним матеріалом для всяких виробів, від зброї до різних окрас, творячи певну, епоху бронзової культури і там мідь, потім бронза стрічаєть ся якийсь час, і навіть досить довго поруч виробів камяних і кістяних, лише поволі випираючи їх з уживання. Мідяні й бронзові вироби все були рідкі, дорогі, й не могли вийти в ширше уживання відразу. Перше ніж мідяні вироби встигли поширитись відповідно, зявила ся бронза. У нас же й бронза не встигла запанувати на добре, як явило ся залізо.

Досить розповсюднений в археологічній літературі погляд взагалі заперечує існування бронзової культури в східній Європі, окрім крайньої східньої частини, азийського погранича, що входило в круг азийської бронзової культури — сибирської й середно-азийської⁶¹. Так загально

⁶¹ Найбільш авторитетним і рішучим заступником погляду, що в східній Європі бронзової культури не було, був пок. Антонович; на жаль, його реферати в сій справі не надруковані, короткі резюме див. в Чтеніях кiev. істор. тов. т.

заперечити її не можна, але для центральної України буде відай оправданий такий погляд, що дійсно «бронзової доби» тут не було. Тому що ані міді, ані цини у нас не здобували на місці, бронзові вироби були дістались в наших краях річею привозною⁶². Через те тільки в тих частях нашої території, що лежали в ближшій сусідстві великих огнищ бронзової культури, могли бронзові вироби, бронзова культура прийти до більшого значіння. Так карпатське згіре входило в круг впливів

У с. 4–5, Трудах ІХ зїзду т. ІІ протоколи с. 74–5 і справозданне з засідань в Историческім Обозрѣнію 1894 р. В першій із згаданих рефератів він уважав придніпрянську бронзу останками по ордах, що переходили наші краї — Гунах, Аварах, Уграх; в другій він виводить її з 8 торговельних зносин, зазначаючи дороги сих останніх; істнування бронзової культури він признає тільки на заході нашої території (за лінією Смотрича і Зах. Буга) і на Чорноморю. Анучин (Труди ІХ зїзда т. ІІ. с. 75–6), відмінюючи погляди Антоновича, з ріжними застереженнями признавав бронзову культуру в східній Европі, в тім розумінню, що в певні часи бронза уживала ся для всяких виробів більше ніж зелізо, хоч би зелізо й було відоме вже. Інша менш важна давнійша література була вказана в 2 вид.

⁶² Чутки про сліди давнього добування мідяної руди у нас (Бурачковъ Объяснительная записка — Древности Моск. общ. с. 12, Ястребова Обозрѣніе древностей Херсонской губ. с. 28, Нідерле е. 208) до тепер не справджені, скільки знаю.

інтензивної середно-дунайської чи адриатицької бронзової культури; впливи її були мабуть далеко сильніші, ніж би можна судити по нечисленим звістним нам нахідкам бронзових виробів на галицькім підгір'ю і в горах (тоді мабуть ще переважно зовсім або дуже слабо залюднених)⁶³. З другого боку, недавні розкопки в поріччю Донця (в Ізюмськім пов.) наводять на гадку, що тут між кам'яною і залізною культурою були часи досить розвиненого уживання знарядь мідяних і

⁶³ Про нахідки в Галичині бронзових річей техніки середнодунайської й адриатицької, т. зв. гальштатської (їх відграничити не завсіди можна): Demetrykiewicz *Vorgeschichte Galiziens* (Oester.-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Galizien, с. 120–2), моя стаття: Бронзові мечі з Турецького пов. в Записках Наук. Тов. ім. Шевченка т. XXXIII (три бронзові мечі, — по кілька таких мечів є в різних львівських збірках), Przybysławski — *Skarb bronzowy znaleziony pod Uniżem* (Teki konserw. I), також Pułaski *Wiadomość o dwu zabytkach bronzowych znalezionych na Podolu* (Pamiętnik Fizyograficzny т. IX) і Труды XI стьѣзда II с. 160. Про нахідки з Угорської Русі — Undset *Etudes sur l'âge du bronze de la Hongrie*, 1880; Hampel *Trouvaille de l'âge du bronze en Hongrie*, 1886, йогож *Alterthümer der Bronzezeit in Ungarn*, 2 вид. 1890 (тут видано звише 1000 предметів, а долучений (с. 12–4) географічний показчик дає спроможність орієнтуватись спеціально в підкарпатській культурі); в мадярськім виданню його праці: *A bronzokor emelékei magyaronban* (Пам'ятки бронзової епохи з Угорщини) подані відомости про нахідки пізніші.

бронзових, що могло стояти в звязку з досить сильною бронзовою технікою Подоня, під впливами чи уральської, чи скорше може — кавказської бронзової культури (могили сеї доби дуже бідні інвентарем, предметів бронзових стрічаєть ся мало, але брак знарядь камяних і зелізних, істнованне форм для відливання бронзових предметів і сліди уживання в роботі добрих, металічних знарядь наводять на гадку, що бронзове знарядє грало в певнім часі тут досить визначну ролю)⁶⁴.

В центральні українській землі — в басейн середнього Дніпра й Буга бронзові предмети могли приходити як з заходу, так і зі сходу (з уральських і кавказських країв), а ще більше мусіли приходити з чорноморського побережа. Виразний паралелізм в бронзовій культурі північного Кавказа і середнього Подунав'я, останніми часами констатований на великій масі матеріалу⁶⁵, не полишав сумніву, що

⁶⁴ Див. розкопки Городцова і пані Мельник-Антонович в Трудах XII і XIII археол. зїзду.

⁶⁵ Див. інтересні паралелі в статтях Wilke Archäologische Parallelen aus dem Kaukasus und den unteren Donauländern (Ztschr. f. Ethnol. 1904) і Vorgeschichtliche Beziehungen zwischen Kaukasus und dem unteren Donaugebiete (Mitt der antbrop. Ges. in Wien, 1908).

між сими двома культурами була зв'язь, а таким посереднім містком між ними мусіло служити чорноморське побережжя, з аналогічною бронзовою культурою. Дійсно, в побережжю нижнього Дніпра сліди фабрикації бронзи досить багаті.

Не маючи місцевих джерел, бронзова культура на великих просторах нашої території могла лише дуже поволі розпросторюватись. Камінь і кість мусіли заховувати своє значіння в місцевій культурі ще довго по тім, як почали розпросторюватись бронзові вироби; перше ніж встигли вони опанувати її та витиснути з уживання камінь, появились уже вироби залізні. Тим можна собі пояснити, що коли в одних нахідках бачимо в обстанові неолітичної культури предмети мідяні (як в вище наведених), а в інших по кам'яній безпосередно наступає бронзова культура (нпр. в деяких могилах з фарбованими кістяками, де поруч з камінем починає виступати бронза), — то маємо знов нахідки, де поруч із камінем виступає безпосередно вже залізо як його наступник. Такі напр. могили с. Гатного, с. Янкович коло Київа, де залізні знарядя знаходимо в могилах разом з полірованими камінними і дуже примітивною посудиною⁶⁶. Отже виключаючи західні й східні

⁶⁶ Могили с. Гатного й Янкович — Труды III з'їзда т. I,

краї нашої території, так слабо ще досліджені — ми скорше можемо говорити про переходовий період від каміня до металю взагалі й сюди зачислити і нахідки металічних виробів разом з камінем і нахідки мідяного та бронзового знарядя⁶⁷.

З тим всім бронзові вироби були навіть в центральних частях України досить розповсюднені. Не тільки такі як стрілки, зеркальця й ріжнородні окраси, що йдуть потім далеко в часи залізної культури, — в досить широкім уживанню були й такі характеристичні вироби як бронзові сокіри, списи, мечі, ножі, що зараз були заступлені залізними, скоро тільки залізо стало розповсюднюватись ⁶⁸. Бронзові вироби

протоколи с. 80 і далі, та рисунки до них, і Археологическая карта Кіевск. губ. с. 21.

⁶⁷ Сю переходову епоху звать часом енеолітичною (мідяно-камяною).

⁶⁸ Нахідки бронзи див. в Археологічній карті Київщини (з двадцять характеристичних нахідок), також Волини й Поділля, див. по казчики. Каталог колекції Поля розд. II (найбогатша колекція української бронзи). Рос. историческій музей (бронза з Харківщини й Полтавщини). Ястребовъ ор. с. с. 11 (Херсонщина). Розкопки Городцова і пані Мельник, як вище. Aspelin I, дод. 1 про українську бронзу (кілька річей з України).

привозились не тільки готовими, але й вироблялись на місці, як показують нахідки камінних форм до відливання бронзових сокір, списів, серпів, або кусні приладженого матеріала навіть з середнім Подніпровю⁶⁹. Але могил з типовою бронзовою культурою в центральних землях майже не звісно; де й маємо такі, може бути питання, чи не випадково трапились в них самі лише бронзові річи⁷⁰.

⁶⁹ Нахідки форм: Zbiór wiadomości do antropol. kraj. XIII s. 34 (тут особливо інтересно було-б справдити гадку автора, що знайдені форми зроблені з місцевого каміня с. 37 і 50) Археол. карта Кіев. губ. с. 47. Ханенко Древности Поднѣпровья I табл. X-XII. Труды VIII съѣзда т. IV с. 52. Каталогъ колекції Поля с. 36, 40-1. Ястребовъ Обзорѣніе древностей Херсонской губ. с. 28. Краткій указатель музея одесск. общества исторіи, 1892, с. 44. Городцов в Трудах XIII зѣзда I с. 228-9. Россійск. историч. музей (московський) (колекція камяних форм в с. Кардашинки Тавр. губ, з над нижнього Дніпра). Археол. лѣтоп. Юж. Р. 1900 с. 24. Aspelin Antiquités du Nord finnoougrien, I додаток I.

⁷⁰ Могили с. Должика і Романовки в Київщині — Археологическая карта с. 57 і 68, декотрі могили Гермесової блізниці і Вел. Білозерки — Забѣлинъ Исторія русской жизни I с. 617-8, Бобринскій. Кургани III с. 23-5 і ин.

Початки залізної культури в Північній Україні

Рання залізна культура наших країв в археології залюбки зветь ся скитською. Але се назва наскрізь конвенціональна; вона означає Взагалі перші стадії залізної культури, в котрій між иньшими народами жили на нашій території й Скити: сею назвою противставляеть ся вона пізнійшій залізній культурі, головно словянській. Взагалі дуже багатий і різнородний матеріал доісторичної залізної культури наших країв далеко ще ані використаний ані вистудіований в тій мірі, аби можна було його уложити в докладну хронологічну та етнографічну схему. Тому ліпше оминати етнографічних назв там, де нема певности що до етнографічної принадлежности, і держати ся фактів самої культури.

Я вже згадував, що ми маємо такі нахідки — головно в північнім поясі України, де залізо безпосередно наступає по кам'яній культурі. Нпр. в згаданих могилах північної Київщини (с. Гатного, Янкович) залізна зброя виступає разом з кам'яним знарядєм і дуже примітивними глиняними виробами. В иньших знов нахідках старі культурні типи неолітичної доби переходять до залізної культури через більшу або меньшу домішку мідяної або бронзової. Так в могилах поріччя Донця

похорони з фарбованими кістяками, без значних відмін, стрічають ся то в обстанові самої неолітичної культури, то з знарядєм камінним і бронзовим (або мідяним), то крім бронзи появляють ся вже показчики зелісної культури — зброя зелізна, скло, срібло⁷¹. Похоронні поля, в великім числі викриті в порічю Буга дають предмети від неолітичних часів до досить пізньої зелісної доби, без виразних відмін в типах похорону чи иньшій культурній обстанові. Що правда студіюванне їх лишає багато до бажання.

В північнім лісовім поясі отсі похоронні поля тепер являють ся найбільш типовим явищем з часів ранньої і пізнійшої зелісної культури (з перед часів великої славянської міграції) і через те мають велику цікавість, та тільки в останніх часах стали звертати на себе увагу і досліджені дуже мало і слабо. Похорони в них стрічаємо великими групами, без могильних насипів, під поверхнею землі, часто в суміш — погребаних і спалених небіжчиків. Старші поля, як от побужські, поруч пережитків неолітичної культури дають вироби бронзові (окраси), зелісні, камяні, з слідами впливів ранньої залісної культури Заходу (гальштатської). Молодші, як розкопані досі подніпрянські

⁷¹ Розкопки Городцова і пані Мельник як вище.

визначають ся характеристичними предметами останніх століть перед Хр. і перших по Хр., як фібули — т. зв. римських провінціональних або кельтських типів, шклянну посуду й намиста; глиняна посуда, поруч примітивних виробів, стрічаєть ся в дуже гарних, правильних формах, роблених на колесі. Орнамент сеї посуди не багатий, часом дає лише дальшу аналогію з пишною орнаментациєю неолітичних точків; мальованого начиння не бачимо-культура глиняних осель, як я вже сказав, не лишила у нас спадщини в пізнійших верствах кольонізації⁷².

Культурні верстви сього північного поясу, де камінне знярядє виступає всуміш з зелізом, або з бронзою і зелізом, або серед бронзових та камінних предметів прокидають ся такі показчики пізнійшої

⁷² Хвойка Поля погребеній въ среднем Приднѣпровьѣ (Записки рус. археол. общ. т. XII, вип. 1) — дуже коротенькі записки а сумаричними характеристиками. Предмети видані у Халенка Древности Приднѣпровья вип. IV. Видані гарно, але тільки з сумаричними замітками, так що не можна часом вирізнити їх з поміж иньших. Про похоронні поля на верхівях Буга — Шараневича *Smentarzyska przedhistoryczne we wsiach Czechach i Wysocku* (Teka konserwatorska II) і *Das grosse prähistorische Gräberfeld zu Czechy* (Mittheilungen der Central-Commission, 1801), і моє: Похоронне поле в с. Чехах — Записки т. XXXI.

культури як золото, шкло, посуда пізніших типів — вони хронологічно мають, очевидно, відповідати старшій залізній культурі середземельного басейна, т. зв. гальштатському періодови (більш менш до VI в. перед Хр.). До сеї доби належить і найбільш богага і блискуча нахідка тих часів — золотий скарб михалківський, знайдений в розмивах Збруча під с. Михалковим (знайдено його ще в 70-х роках, але довго переховувано секретно і тільки тепер опубліковано). Він містить в собі діадему з золотої бляхи, багато застіжок (фібул), кілька наручників, круглих блях (фалярів), гудзиків і иньших окрас; деякі предмети мають повну аналогію з окрасами гальштатського типу з золотих скарбів сусідньої Угорщини⁷³. Бронзові окраси гальштатських типів стрічають ся також в похоронних полях Побужа і Подніпровя⁷⁴. Чого небудь оригінального,

⁷³ Muzeum imienia Dzieduszyckich, Złote skarby Michałkowskie opracował K. Hadaczek, 1904. По них К. Hadaczek Zum Goldschatz von Michałków (Jahreshefte des archäol. Instit.). Hoernes Goldfunde aus der Hallstattperiode in Osterreich-Ungarn (Jahrb. der Zentral-Kommission, 1906).

⁷⁴ Напр. нахідки Київської губ. — Древности Подніпровья I табл. XVI ч. 60, Бобринській III с. 23 і таб. II, Матеріали до укр. етнол. III с. 6–8 й ин.

місцевого з сих північних сторін поки що не можемо вказати як для сього ранійшого, так і пізнійшого, кельтського періоду (т. зв. культури *la Tène*)⁷⁵, ще обіймає останні століття перед Хр. і в деяких характеристичних своїх виробках також прикидаєть ся часом і у нас не тільки на Подніпрові, а і далі на схід — розумієть ся вже в останніх століттях перед Хр.⁷⁶. Взагалі північний пояс (більше менше від Київа і Львова на північ) — скільки можна розумієть ся судити по дотеперішньому дуже бідному матеріалу-як в попередній, неолітичній, так і в новій, металічній добі, аж до великого словянського розселення жив дуже нерухомим житєм, без різких культурних і етнографічних пертурбацій. Не видко нічого, що вказувало б на якісь різкі зміни, нові могутні хвилі, які б захоплювали старе жите. Відгомони великих культурних перемін здалека, в безмірно ослаблених

⁷⁵ Зветь ся так від богатої, типової нахідки на мілині (*tène* — мілина) Найбурського озера в Швейцарії.

⁷⁶ Бѣляшевскій Поле погребальннхъ урнъ *la Tène* въ Радомысльскоѣ. у. (Археол. лѣтоп. Ю. Р. 1904). Спицинь Памятники латенской культуры въ Россіи (Извѣстія археол. ком. XII) Про нахідки галицькі — *Oesterreichische Monarchie, Galizien*.

продирали ся сюди і тихо осідали на старе жите, на старі форми, не маючи сил їх опанувати й витиснути новими, вищими. Таке, повторяю, вражінне дотеперішнього нашого знання; може несподівана нахідка відкриє нам зовім нові перспективи.

Далеко виразнійше й інтензивнійше нїж в сих північних сторонах виступає еволюція зелізної культури останніх 500–600 літ перед Христом в приморськїм степовім поясі і передстеповім Подніпровю (з полудневою Київщиною й Полтавщиною виключно). Тут бачимо кілька сильних культурних течій, що стрічають ся й комбінують ся з собою.

Типи зелізної культури

Перший тип, се зелізна культура з виразними слідами античних впливів — нахідки й могили з грецькими річами, або зробленими з грецьких взірців. Найбільш звістні богаті типові могили сеї категорії в Кул-оба коло Керчи, Карагодеуашх коло ст. Кримської на Кавказі, могила Чертомлицька коло Порогів, Рижанівсьва в полудневій Київщині (Звенигородський п.). Се все могили, безперечно, варварські, але з багатим запасом грецьких виробів, часом спеціально приладжених до вимог варварського житя (в виборі тем, орнаменту і в

самих річах) як от славні вази кул-обська і чортотлицька з сценами скитського життя; як витискані з золота бляшки для нашивання на одягу, по варварській моді; як різні багаті окраси, незвичайні для грецького убрання, але вимагані охочою до золота варварською людністю. Сі могили можуть бути датовані тільки дуже приблизно, на підставі стилю й техніки виробів, і кладуться на V–II в. перед Христом, — часи скитсько-сарматські. Окрім таких особливо багатих похоронів більше відокремлені сліди впливів грецької, потім грецько-римської культури виступають в численних нахідках — чи то в могилах, чи на останках осад, в великім числі в виді чи то металічних виробів, чи монет. На Подніпров'ю вони сягають майже лнії лісів, на вододілі Дніпра і Дона, в басейні Донця сягають такого глибокого передстепов'я як Харківщина⁷⁷.

Поруч з сими античними впливами стоять інші, що стилем своїх виробів і предметами

⁷⁷ Головне: Ашиць Боспорское царство, 1848, *Antiquités du Bosphore Cimmérien* 1854, Древности Геродотовой Скифии т. II, 1874, *Zbiór wiadomości do antropologii knjowej* т. XII, Лаппо-Данилевській і Мальмбергъ Курган Каргодеуашъ (Матеріали по археології Росії N. 13), загальне: Толстой і Кондаковъ Русскія древности т. I і II. Про нахідки античної посуду і монет ще низче.

в'яжуться з Передньою Азією, Туркестаном і Сибірю. Вони характеризуються багатством бронзових річей, особливо окрас кінських і колісничних, з характеристичним орнаментом — звірячим (цілі звірі і поодинокі частини звірячі-головки кінські й пташині дзюби, лапи, тощо). Орнамент сей виконаний сухо, схематично, утріфовано, в противність елегантному реалізму грецької шпуги. Той же стиль і той же орнамент стрічаємо і на золотих, срібних, кістяних окрасах. Найбільш характеристично виступає він в нахідках могил Лугової (Александропільської) й Краснокутської недалеко порогів, на правім боці Дніпра та (в Катеринославськім повіті), Аксютинецької й иньших коло Ромна⁷⁸.

Сі дві течії на Україні стрічаються й комбінують ся з собою: бронзові, кістяні й иньші вироби того східнього стилю надибуємо часто в одних могилах з античними річами, стрічаємо теми того середноазійського стилю в античній передачі, змодіфіковані, ублагороднені, як з другого боку бачимо еленістичні теми варваризовані роботою

⁷⁸ Древности Геродотовой Скифии т. I, Бобринській-Кургани близь м. См'їлы, II–III, Ханенко Древности Придніпровья вип. III–IV (тут і мішані еленістично-орієнтальні нахідки).

тубильних майстрів⁷⁹.

Хронологічно і етнографічно відграничити сі два культурні типи ми не можемо, хоч і бачимо виразно їх відмінний початок. Вони безперечно стрічались у одних і тих самих народів. Разом взявши можна їх характеризувати багатством бронзи і золота, а рідкістю срібла (є нахідки, де при багатві золотих і бронзових річей не знайшлося нічого срібного)⁸⁰, та сими характеристичними впливами — античним (грецьким) і азійським.

З усіх типів ранньої залізної культури (повторяю — всіх її численних варіантів ще далеко не можна звести в якусь систему) сі мішані типи найскорше може назвати скитсько-сарматськими, але й то більше з хронологічного й культурного, ніж етнографічного погляду, бо ся культура певно переходила і до дальших сусідів Скитів та Сарматів. Навіть похоронний обряд міг перейматись завдяки політичній перевазі, і нахідки скитсько-сарматського типу середнього Подніпров'я не можна вважати слідами Скитів-Сарматів.

⁷⁹ Напр. в інших аксютинецьких розкопках-див. Самоквасова Основанія хронологической класифікації (1892 с. 28 і далі), або і в Чортомлицькій та Луговій могилі.

⁸⁰ Пор. Дарієвка, Аксютинці — Бобринській II с. 128–9, 162.

Пізнійши типи

Безпосередно перед великою словянською міграцією, в II–IV вв. по Хр. бачимо нову течію в техніці і стилю, так званий готський або (як звать його в західній штуці) меровінгський. Назва ся о стільки лише оправдана, що стиль сей, розвинувши ся в наших краях безпосередне перед міграцією Готів на захід, був ними присвоєний і широко розвинув ся на заході, в новозаснованих германських державах. Походження-ж він безсумнівно східнього, і йшов з Персії й Туркестану. Характеризуєть ся він також замилованнем до золота й бронзи, але здоблених не плястиком, а садженим ріжнокольоровим каміннем, шклом, або емалією. Місце плястичної орнаментациї займає інкрустація; давній звірячий, більш реалістичний орнамент никне, панують схематичні або геометричні форми. Прототипи сього стиля новійші розкопки в Персії викривають нам з перед кількох століть перед Хр.⁸¹ Інтересна нахідка в Керчи викрила похорон з предметами

⁸¹ Такі нпр. видані з розкопок Морґана інкрустовані річи з ахеменидських могил — *La délégation en Perse 1897 a 1902*, par J. De Morgan, 1902, с. 30, 92.

готського стиля цінний тим, що він має дату в виді відтиска римської монети — кінця III або початку IV в.⁸²; се час коли той готський стиль починає поширювати ся в наших краях.

З словянською міграцією в лісовім і передстеповім поясі визначають ся нові словянські культурні типи — в похоронах і осадах. Їх характеризує багатство срібла, що переважає над золотом; бронза грає досить малу ролю — лише яко заміна дорогших металів для біднійших верств; орнамент і стиль вповні рїзнять ся від скитсько-сарматських і готських. Про сю культуру будемо говорити низше. В степовім поясі рух турецьких орд (VI–XII в.) приносить нові типи похоронів і похоронних памяток: се т. зв. камяні баби — грубо різьблені з каменя фігури рїзних типів, характеристичні монументи турецьких народів, і похорони з конем, що покривають собою

⁸² Э. Штернь Къ вопросу о происхождении «готскаго стиля» предметовъ ювелирнаго искусства — Записки одес. общества истории т. XX. Про готський стиль в наших краях — Толстой і Кондаковъ Русскія Древности кн. III, Ханенко Древности Приднѣпровья кн IV, de Bay La bijouterie des Goths en Russie 1892. Пор. нахідки з дальшого етапа в розпросторенню сього стилю — з середно дунайської рівнини: Hampel Altherhumer des frühen Mittelalters in Ungarn, 1905, III, «перша група».

степові простори нашої території, кінчаючи полудневою Київщиною (Поросем) на півночі. Се найчастійше могили впущені, се-б то викопані в вершку вже готової, давнішої могили. В степовім поясі могили старших часів (з скорченими червоними скелетами, або скитсько-сарматськими похоронами) дуже часто мають зверху такі пізніші похорони кочовників з конем цілим, або його частями (найчастійше голова й ноги коня). Могили з сим похороном вінчають ся часом кам'яними бабами; останніми часами роскопки кількох таких могил уставили безсумнівно і звязь сих похоронів з камінними бабами⁸³. Значінне сих памяток й їх

⁸³ На призначеняє й приналежність кам'яних баб кинули світло відкриття в північній Монголії, зроблені в 1890-х рр. Уже Радлов у своїх *Alttürkische Inschriften* вказав на подібність кам'яних баб до старотурецьких «балбалів», намогильних статуй з VIII в., знайдених там, і висловив гадку, що саме слово «баба» — се тільки змінене «балбал». Се потвердило звістку, дану ще Рюйсброком, що кам'яні баби — намогильні памятки Половців (*Recueil de voyages* IV с. 37). Новійші досліди потверджують звязь їх з могилами кочовників; лишаєть ся лише докладнійше уставити їх хронологію і еволюцію типів. Див. Бранденбургъ Къ вопросу о каменных бабахъ — Труды VIII съезда т. III; Кулавова Къ вопросу о каменных бабахъ — Археол. извѣстія, 1898; Мустафинъ Каменные бабы (Проток. Туркестан, люб. археол. 1898); Миллеръ Археологическія изысканія въ окрестностяхъ Таганрога Археолог. лѣтопись 1903 і в *Bulletin et memoires de*

етнографічна приналежність вияснила ся таким чином зовсім певно. Перед тим, навіть дуже недавно ще в похоронах з конем бачили похорони словянські (Полян)⁸⁴; одначе коли почали такі похорони викривати ся в більших масах у всім степовім чорноморськiм поясі, мусіло таке обясненне рішучо захитатись. Невиясними застають ся тільки деталі: в яких саме часах сi похорони зявляють ся, до яких самих орд належать; але що маємо тут останки турецьких орд, не можна сумнівати ся. Також ясна справа північних могил сього типа — в полудневій Київщині; се могили Чорних Клобуків, XII в.⁸⁵. Ми входимо з сими

la Soc. d' Anthropologie, 1903. Трифильевъ Курганы съ каменными бабами въ Купянскомъ у. и Веселовскій Новый типъ каменныхъ бабъ-Труды XII съѣзда т. I і III. Ще: W. Demetrykiewicz Figury kamienne t. zw. bab kamiennych і stosunek ich do mitologii slowiańskiej (Sprawozd. akad. um. w Krakowie, 1910).

⁸⁴ Теорія Антоновича — його Раскопки въ странѣ Древлянъ, і численні реферати, нпр. в Трудахъ VIII съѣзда IV с. 69.

⁸⁵ Речникомъ нового погляду виступив особливо пок. Бранденбург, в рефераті «Какому племені можуть быть приписаны тѣ изъ языческихъ могилъ Киевской губ., въ которыхъ вмѣстѣ съ покойниками погребены остовы убитыхъ лошадей» — Труды X съѣзда т. I, діскусія тамже т.

пам'ятками уже в вповні історичні часи.

Нові елементи в антропологічному типі

З антропологічного погляду похорони з часів металічної культури відкривають перед вами існування в наших краях нової раси-короткоголової⁸⁶. Довгоголова людність, яку ми

Ш с. 67–8, і на XII зїзді, з поводу реферата Городцова: Погребеніє съ конемъ въ Европейской Россіи (Труды XII съѣзда Ш с. 30 286). Також Спицынь Курганы кїевскихъ Торковъ и Беревдѣевъ — Труды отд. слав. археологіи т. IV, Ханенко Древности Приднепровья т. IV.

⁸⁶ Звичайно говорить ся про тип скитський, чи «скитсько-сарматський», але се понятє о стїльки широке, елементи культури, що його характеризують, так широко розпросторені, в додатку похорони сих типів так часто комбїнують ся з пізнійшими в одніх могилах, що про характеристичний антропологічний тип їх при теперішнім стані антропологічних дослідів приходить ся говорити з дуже великою обережністю. Перші наукові спостереження принесла статя Бера в Древностях Геродотовой Скифїи т. I, про черепи з Лугової могили (повторена з ріжними примїтками в Archiv für Anthropologie 1877); Бер помір'яв 5 черепів, було 3 широких і 2 довгих. Богданов у своїй розвідці О могилахъ скифосарматской эпохи въ Полтавской губерніи и о краніологіи Скифовъ (Антропологическая виставка, Ш і потім в Quelle est la race) розпоряджав матеріалом з Посуля (аксютинецькі могили), себ то з території, що лежала далеко

бачили тут в неолітичних часах, не зникла, ми її бачимо далі нпр. в похоронних полях, і в більше або менше чистих формах довгоголовість виступає потім в пізнійших похоронах словянської доби. Короткоголових стрічаємо в степових скитсько-сарматських похоронах, і в тих впущених могилах з конем (тим часом як старші, первісні похорони належать до людности переважно довгоголової). Часами, як пізніша спорадична домішка, виступають короткотоловці і в похоронах старших типів. Недавні розкопки в поріччю Донця виказали, що тим часом як в старших типах

за границями Скитії. Нічого дивного, що тут довгоголові рішучо переважають (10 довгоголових і 1 короткоголовий), навпаки- се факт дуже інтересний для розрізнення скитсько-сарматської культури від скитського народу; не зваживши на се, Богданов вивів хибне, що Скити були довгоголовою расою. Талько-Гринцевич в своїй цитованій праці до скитської категорії зачислив 15 до 18 черепів з тих якими розпоряджав (в ріжних місцях праці число подане ріжно), з них 6 довгих; 4 коротких, 2 середніх, (показчик 75 до 77), але всі вони походять з полудневої части Київської губернії (могили з під Холодного Яру й Рижанівки — див. с. б), і в деяких з сих могил скитський тип не виражений досить сильно (додати-б можна дещо з II т. розкопок Бобрінського — нпр. с. 224 й ин). В кождім разі матеріал так малий і так мало характеристичний, що про короткоголову скитську расу не можна ще так загально і категорично говорити, як говорять (нпр. Бобринській ор. с. III с. VII).

похорону з фарбованими кістями переважає довгоголовість, в пізнійших беруть перевагу середноголові, а у впуццених могилах з конем-уже чисті короткоголові⁸⁷.

Справа етнографічної приналежності

Оглянувши таким чином сліди культурного життя на українській території, зовсім натурально буде поставити питання: В яких відносинах описані зміни культури і різні форми її стоять до тих етнографічних груп, які пробували колись на сій території? Чи стоять сі зміни в якимсь звязку з рухами, міграціями тих давніх мешканців? і в яких культурних формах в сїм археологічному матеріалі проявляли себе представники словянської, і спеціальнійше — східно-словянської людности, предки теперішньої кольтонїзації.

Археологія сама не може дати відповіді на сі питання, тож мусимо звернути ся до иньших дісціплїн. Історія може дати тільки дуже неповні відповіді, бо не проникає далеко в глибину сих країв і їх минувшини. Тому перше ніж звернути ся

⁸⁷ Див. Покровскаго О черепахъ кочевниковъ — Труды XI съѣзда II, Анучина О черепахъ изъ кургановъ и могильниковъ Изюмскаго у — Труды XII съѣзда I.

до її даних, поспробуємо ужити до помочи інших джерел, а перед усім порівняного язикознавства, що береться до розв'язання цих питань з своєї сторони і своїми засобами: спробуємо в'яснити ці питання опираючись на студіюванням язиків, що не тільки уставляє відносини тих язиків і їх спорідненне, але й старається в'яснити рівень культури даних народів, їх культурні відносини, і взагалі ставить собі задачі з кругу історії культури їх.

Та як то часто буває, і лінгвістика з далеко більшою легкістю давала відповіді на такі питання на перших кроках свого розвою, ніж пізніше, коли поставлені були більші вимагання що до методів сього студіювання⁸⁸.

Проби лінгвістичного освітлення

Не дуже давно признавались певними і перейшли навіть в підручники погляди, що велике

⁸⁸ Історія наукових студій над сими питаннями докладно представлена у О. Шрадера *Sprachvergleichung und Urgeschichte* (3 вид. 1906, Єна), Е. де Мічеліс *L'origine degli Indo-Europei*, Турин, 1903, також С. І. Тейлор *The Origin of the Aryans*, Лондон, 1889 (французький переклад 1895, російський 1897), І. Шмідт — *Die Urheimath der Indogermanen und das europaische Zahlssystem* — *Abhandlungen der Berliner Akademie*, 1890.

індоевропейське плем'я ⁸⁹ (зване також індогерманським або арійським)⁹⁰, в склад котрого входили і предки, чи асимілятори сучасних словянських народів, перед своїм розкладом на поодинокі галузи і групи мешкало в Азії, на західніх згір'ях Болортага і Мустага, на північ від Гіндуку. Там дійшло воно значного культурного розвитку: знало важніші метали (бронзу, золото, срібло, залізо), було добре обзнайомлене з хліборобством, мало значно розвинений родинний і громадсько-політичний устрій. В таких високім культурнім стані поодинокі члени індоевропейської родини приходили потім звідти в Європу. Таким виводом дуже улекшувалось орієнтування в археологічнім матеріалі: признавалось за певне,

⁸⁹ Утерті назви «індоевропейське плем'я», «арійські народи» можуть уживатись тільки з повним застереженням, означаючи народи, що говорять індоевропейськими мовами, хоч належать безперечно до різних асимільованих рас; М. Мілеєр дотепно сказав, що як казати про арійську расу, то однаковим правом можна-б говорити про доліхокефалічну лексіку і брахікефальну граматику.

⁹⁰ Найбільш відповідною назвою для групи сих мов вважаю «індоевропейське», а «арійське» не годить ся зовсім, бо означає тільки східню галузь сієї групи — мови іранську і індійську, хоч уживаєть ся часто і в загальнім значінню.

що кождий індоевропейський народ прийшов в Європу з металічною культурою, значить кольонізація чи то палеолітична чи неолітична була не індоевропейська, а старша, і треба було тільки в зелізній культурі відшукувати культуру того чи иньшого індоевропейського народу.

Та одначе проти сих виводів, що знайшли собі найбільш повне представленне в голосній свого часу праці Pictet⁹¹, виступили цілим рядом закиди і поправки. Передовсім таким суперечним питаннем стала справа правітчини індоевропейських народів. Почавши з кінця 50-х рр. і до нашого часу цілий ряд учених виступив проти азійської теорії, переносячи індоевропейську правітчину в Європу та умі щуючи її в ріжних краях останної, і тепер європейська теорія рішучо переважає⁹².

Ще важче узяла ся критика до справи індоевропейської культури. Тим часом як Пікте і за

⁹¹ Pictet-Les origines Indo-européenes ou les Aryas primitifs, т. I вийшов в 1859 р.; нове, не змінене в головних поглядах виданне 1877 р. в трьох томах.

⁹² Ріжні погляди в літературі були вказані в 2 вид., тепер їх пропускаю. Докладну бібліографію до р. 1899 див. W. Ripley A selected Bibliography of the Anthropology and Ethnology of Europe, Бостон, 1899. Головнійше в курсах Шрадера і Мікеліса.

ним інші представляли собі індоєвропейську людність з значно розвинутою металічною культурою, новіші дослідники признали за нею з усіх металів знайомість лише з міддю (навіть не бронзою), але й уживаннє, сього металю вважають ще мало розвиненим, так що індоєвропейські народи під час свого розселення перебували властиво; в неолітичній і аж розійшовшись прийшли до металічної культури. На правітчині се був нарід головно пастуший, кочовий, а хоч був обзнайомлений з початками хліборобства, то воно значнійшу ролю осягнуло аж на нових осадах⁹³.

Індоєвропейська правітчина

Розумієть ся, як би культурно-історичні досліді язикознавців могли дати певні вказівки що до виходної точки індоєвропейської кольонізаціі, її розвою і того культурного стану, в яким та кольонізація переходила, то се-б багато помогло нам до орієнтовання в справі передісторичного залюднення нашої вітчини і початків словянської кольонізаціі. Досі маємо тільки правдоподібности.

⁹³ До таких виводів прийшли два авторітетні історики культури як Ген (V. Hahn) і О. Шрадер і тепер, хоч з деякими ваганнями, в головнім се погляд майже загально прийнятий.

Такими правдоподібностями вважаю виводи (прийняті рядом визначних учених) — по перше, що старим осідком індоєвропейських племен була східня Європа; друге — що сі племена почали ділити ся ще в неолітичній культурі. Се друге виводить ся з того, що спільних назв для предметів вищої культури в язовим запасі індоєвропейським не знайшло ся, а неймовірно, аби така спільна назва могла затратитись цілком, не лишивши ся бодай у декотрих груп, — тому звідси вивід, що назв для предметів вищої культури не було перед розселенням, отже й самої її не було. Що до правічнини, то се справа більш складна, і тому мушу коло неї бодай коротенько спинити ся. Перед усім треба піднести, що за азійською правічиною не промовляє ніщо; ся теорія уложила ся силою традиційного призвичаєння дивитись на Азію, як на вітчину людського роду; одинокий момент, що промовляв би за нею — се лінгвістичні звязки Індоевропейців з Семитами, але таких старих звязків до тепер не виказано, і ся теорія стратила кредит. Натомість все більше звертають на себе увагу і здобувають значінне звязки і подібности Індоевропейців з Фінами. Вони ще не проаналізовані докладно і не оцінені рішучо, але безсумніву існують, і вказують на східню Европу

як місце споконвічного сусідства Індоевропейців з Фінами⁹⁴. В східній же Європі заховали ся й найбільше архаїчні язики індоевропейської родини (литовсько-лотишська група). Цілий процес кольонізації індоевропейських народів далеко легше пояснити собі з європейською правітчиною, а що особливо важно: лінгвістичні стичности різних груп між собою вказували-б, що вони на правітчині, перед міграцією були розміщені між собою аналогічно з їх теперішнім розміщенням, а се дуже тяжко, попросту неможливо помирить, припустивши міграцію в Європу з Болортага. З сих всіх обставин справді стає більш правдоподібною правітчина в східній Європі.

Ся правітчина мусіла займати значні простори, бо скотарський, переважно кочовничий

⁹⁴ Про них і про генетичну звязь (спільне походження) Індоевропейців з Фінами, що приймають декотрі дослідники на підставі тих стичностей — Anderson Studien zur Vergleichung der indogerm. u. finnisch-ugrischen Sprachen, 1879. Thomsen Beröringer mellem de finske og de baltiske Sprog, 1890. Веске Славяно-финскія культурныя отношенія по даннымъ языка, 1890. J. Mikolla Berührungen zwischen den westfinnischen und slavischen Sprachen I, 1894. H. Sweet The history of language, 1900. Wiklund Finnisch-ugrisch und Indogermanisch (Le monde oriental, 1906). Иныпа давнійша література в 2 вид. Див. ще низше про фінсько-іранські стичности.

спосіб життя Індоевропейців вимагав великих просторів, а сей пранарід мусів бути численним з огляду на його пізніше розпросторення. Правда, він певно асимілював при розселенні, а мабуть іще й перед ним у великім числі чужі народности; на се виразно вказує антропологічна мішанина індоевропейських племен — типів ясних і чорних, короткоголових і довгоголових, а й сама язикова диференціація була безперечно прискорена сею асиміляцією чужеродних елементів. Але сама така асиміляція можлива тільки при значній асиміляційній масі. Брак спільної назви для моря вказував би, що правітчина не лежала при самім морі, могли лиш декотрі племена доходити до моря (Чорного чи Балтійського). Скотарське господарство — з одного боку, з другого знайомість з медом, пчолою і медведем, засвідчена фактами мови, — вказували-б як на найбільш правдоподібні місця індоевропейської правітчини на пограниччє степу і лісу, що тягнеть ся в полуднево-західнім напрямі через східно-європейську рівнину. В такім разі Словяне, і навіть ще ближше — наш нарід може бути автохтоном на певній частині своєї території, і його пізніші міграції були розмірно не великі.

Все се, що правда, тільки правдоподібности. Не маємо ніяких вказівок на те, аби індоевропейські народи виємігрували в Європу з Азії. Нема ніяких фактів, котрі-б вказували, що на нашій території

перед індоєвропейською кольонізацією істнувала яка-небудь иньша ⁹⁵. Але треба додати важне обмеження — не маємо того всього в нашій теперішній матеріалі, при тих засобах дослідження, якими розпоряджаємося. І рахуючи ся в повній силі з тими правдоподібностями, які дає нам теперішній дослід, се і не дуже налягати на тих правдоподібностях.

Питання раси

Відкриваючи нам перспективу культурного розвитку народів індоєвропейської групи, зводячи їх широко розстрілені проміння до певного, правікового ядра, язиковий матеріал дає тільки дуже загальні вказівки на ту конкретну територію, ті реальні обставини, в яких переходив сей розвій. Так само як історичне слідження індоєвропейського розселення тільки приблизно приводить нас до тих — все таки дуже широких, докладно не вияснених просторів, з котрих мусіло йти се розселення. Супроти своєї цілі ми й на сій дорозі —

⁹⁵ Досить розповсюджена фінська теорія — що східню Європу перед Індоевропейцями цілу займали Фіни, не має ніяких реальних підстав. Тільки в північній її частині при шзнійшим розселенню Слов'яне посунули Фінів далі на північ.

індоевропейських старинностей кінець кінцем опиняємо ся в подібних обставинах, як на дорозі археологічного та антропологічного слідження. Там даєть ся нарід і його культура, шукаємо території; тут територія і культура, або територія, культура і фізичний тип- шукаємо народу-носителя тої культури і фізичних прикмет, насельника території. Одинока спільна величина, яка могла-б послужити нам до зведення у одно сих проблем — культура, але вона занадто загальна. Як би нам міг бути до того одправною точкою ще фізичний тип — але й сього нема! Археологія, як ми бачили, виразно вказує нам на українсько-руській території перед славянською міграцією два відмінні типи: довгоголовий — неолітичний, і короткоголовий, що поруч довгоголового виступає в часи металічної культури. Питанне, котрий тип індоевропейський або спеціально словянський? На се антропологічне питанне не можна цілком відповісти. Як я вже згадував, народи індоевропейської родини мають мішаний тип: чорний і ясний, короткоголовий і довгоголовий; сю мішанину помічаємо навіть на територіях самих народів; полишаючи на боці кольор, нпр. північні Германці довгоголові, а полудневі короткоголові, полудневі Італійці довгоголові, північні короткоголові і т. и.; в результаті одні вважають первісним індоевропейським типом довгоголовий

(«германський»), інші — короткоголовий (т. зв. «кельто-словянський»⁹⁶). І можливо зовсім, що ся мішанина типу у індоєвропейських народів старша і від часів розселення, то значить, що сї племена ще перед розселеннєм, на правіччині не були чистим типом, одностайною антропологічною расою⁹⁷. Самий етнічний і язовиковий тип індоєвропейський міг утворитись наслідком мішання, метізації рас, як і потім таке мішання, асимільовання чужеродців вплинуло, без сумніву, і на розділ індоєвропейської групи і на півнійше відріжнення поодиноких індоєвропейських груп, на витворенне в середині їх поодиноких народів⁹⁸. Таким чином справжнього

⁹⁶ Література в 2 вид.

⁹⁷ Таку гадку з усею рішучістю висловив Вірхов ще в 1883 р. (*Korrespondenzblatt der deut. Ges. für Anthropologie*), і до неї все більше схиляють ся дослідники.

⁹⁸ Про вплив етнічного мішання, метізації на відріжнення язовикове — нпр. *Ascoli Sprachwissenschaftliche Briefe* (пер), 1887, Тейлор *op. c.*, Гірт *Die Verwandtschaftsverhältnisse der Indogermanen* (*Indogerm. Forschungen*, 1894) і новійша його праця *Die Indogermanen* 1905, т. I, Бодуен де Куртене *O smъшанномъ характерѣ всѣхъ язовиковъ* (*Ж. М. Н. П.* 1901, IX). Против надуживання сього обяснення справедливі замітки висловив Ягіч (*Einige Streitfragen*, *Archiv* XXII), указуючи, що діалектичні рїжницї в кожній більшій

індоевропейського типу може бути й не було зовсім, як не було може й «первісного словянського» одностайнього антропологічного типу. Теперішні Словяне переважно короткоголові: на заході й полудні тип сильно короткоголовий, в напрямі на північ і схід він слабне — сильно переважає ще у Українців, але у Поляків і Великоросів з ним уже бореться середноголовий, з значнішою домішкою довгоголових⁹⁹. Матеріал з старих могил дає більший процент довгоголових, а в українських поганських могилах, що по культурним прикметам уважають ся за словянські, довгоголовість навіть переважає; але тип уже й тут не одноцільний, а мішаний: є й короткоголові й середні типи.

лінгвістичній масі і без того неминучо мусять бути. Але се зовсім не зменьшує впливів мішання на яzikову диференціацію, що хотів новійше заперечити Шрадер (ор. с., вид. 3).

⁹⁹ Про се I. Deniker *Les races des l' Europe I. Indice céphalique en Europe*, 1899, U, La Taille, 1907. W. Ripley *The races of Europe*, London, 1900. Niederle *O původu Slovanů i Slovanské Starožitnosti* розд. III. Talko-Hryniewicz *W kwestyi pochodzenia Słowian — Wisła* 1902. Новійший перегляд питань: Hoernes *Natur u. Urgeschichte I* (1909). Старша література в 2 вид.

Комбінований історично-лінгвістичний метод

В таких обставинах хопити ся якоїсь антропологічної прикмети, наприклад довгоголовости, і взяти її за етнографічну прикмету Індоевропейців; прийняти певні культурні прикмети, певний похоронний обряд за їх спеціальність і звязавши се з понятєм індоевропейської правітчини, відтворювати образ індоевропейського розселення-було б з методичного становища повною довільністю¹⁰⁰. Які ріжницї народностей і рас могли покривати ся покровом одної чи подібної культури, і навпаки — як значно ріжнити ся могли в певних побутових формах Індоевропейці перед своїм остаточним розріжненнем! Яку ріжнорідність етнічну міг

¹⁰⁰ Тим способом утворена була десять літ тому теорія германської індоевропейської правітчини Муха і Косінни. Ото тожнивши культуру передісторичної Німеччини з культурою індоевропейською, довгоголовий германський тип прийнявши за первісний індоевропейський, зробивши Німеччину правітчиною індоевропейських германських народів, а Германців — безпосередніми спадкоємцями і продовжателями індоевропейської культури, вона попала в тон амбіціям німецької суспільности і здобула чимало прихильників. Але з наукового становища зістала ся фантазією.

покривати собою тип похорону з скорченим кістяком, що протягаєть ся на такі величезні простори, без особливо характеристичних відмін!

При сучаснім стані наших відомостей ні археологія з антропологією з одного боку, ні лінгвістика з другого, ні разом в сполученню не можуть розв'язати з повною рішучістю проблем індоевропейської старовини, не дають цілком певних вказівок для етнічного орієнтування в археологічних останках. Через се для орієнтування в передісторичній етнографії нашої території все ще приходить ся нам уживати історичних відомостей. Але як скомбінувати їх з фактами археології, антропології й лінгвістики, вони не в однім зможуть вияснити нам далеко більше і кинути світло в значно давніші часи і в ширші простори, куди зовсім, або майже зовсім не сягає історична традиція.

Сею дорогою належить нам піти в висвітлюванню етнографічних відносин нашої території — в етнографічнім орієнтуванні серед культурного матеріалу її.

Діферинціація індоевропейських племен, найдавніший поділ їх

Закінченне спільного життя індоевропейської родини й повне виріжнення з неї

поодиноких народів і мовних груп, приймаючи що се стало ся в початках металічної культури, кладуть більш-менш за дві тисячі літ з лишком перед нашою ерою. Не пізнійше, бо в першій половині другого тисячоліття бачимо арійські народи вже на полудні в Азії, далеко від їх правітчини. Не дуже ранійше з огляду на появу між Індоевропейцями металічних виробів ще перед розселенем ¹⁰¹. Розумієть ся, дата дуже загальна і приблизна, гіпотетична. Так само тільки в найзагальнійших рисах можна собі уявити самий процес розділу індоевропейської родини, що зазначив ся тоді. В лінгвістиці, що досі одиноко рішає се питання, до недавна стояли дві теорії — генеальогічна, що признає виділення цілих груп і існування якийсь час спільних мов для сих груп, до нового розділу кожної групи на мови чи групи мов, — і теорія хвиль, або переходів, що виріжнення мов обясняє повільним процесом диференціації ще в тих часах, коли стичність між народами не була розірвана, і оден мовний служив посереднім переходом меж двома

¹⁰¹ З лінгвістичного становища против сеї дати відносять часом закид, що за такий недовгий час не могла розвинути ся мовна диференціація, яку бачимо пізнійше; але не треба спускати з очей можливости, що асиміляція чужеродців і скорійший культурний розвиток в нових обставинах могли значно прискорити мовне виріжнення.

сусідніми ¹⁰². Тепер сі теорії найчастіше комбінують ся. Дійсно, виріжнення лінгвістично-етнографічних атомів не розривало мовної й етнографічної звязи відразу. Се виріжнення мусіло почати ся вже за часів етнічної «індоевропейської спільности», і між иньшим проявляло ся в мові; але етнографічна одність брала якийсь час перевагу над сим процесом відріжнення, диференціації. Він зростав через розширення території, через асиміляцію все нових чужородців на нових окраїнах і в звязку з сим збільшали ся відміни в побуті і мові; з їх зростом все слабша ставала одностайність цілої родини, але все ж вповні жива і замітна була звязь між поодинокими групами тих атомів, на які розпадала ся цілість. І навіть після того як нарешті міграція, мандрівка робила рішучий початок відокремленню даної племінної одиниці, ся звязь з своєю групою, а через них — із иньшими, не зникала відразу. Територіальне віддаленне і ослабленне географічної звязи з давнійшими земляками — з одної сторони, пожитє з новими чужородцями і мішанне з ними — з другої, розвиваючи ся паралельно, з обох кінців надривали старі етнічні звязи, але рвали їх помалу, і

¹⁰² Перегляд питаня — див. Schrader Sprachvergleichung 2 с. 68 і далі (тут схематичні рисунки).

певні звязки з ближшими сусідами з-поміж своєї давнійшої родини ще довго могли жити.

Замітне яzikове явище-зміна палятальних звуків в двох ріжних напрямх, що зазначила ся безсумніву ще підчас «індоевропейської спільности», зістала ся слідком такої дуже старої росколини, що ще перед рішучим виріжненням подіпила ся індоевропейську родини на дві галузи — східню і західню¹⁰³. До східньої належали племена арийські (іранські і індийські), тракийсько-албанські (предки теп. вірменського і албанського), славянські й литовські (і може ще які нам незвістні); до групи західньої — грецькі, італійські, кельтські, германські. Але між обома сими групами не бракувало переходових членів, що переплігала посередніми звязками сї дві половини індоевропейського світу. Словяно-литовська група з одного боку стоїть в близьких відносінах до групи арийської, з другого — близько підходить до германської. Як би живі були мови тракийської групи, може б ми побачили, що вони були переходним огнивом між групою словянською, грецькою й іранською — але мови сї вигасли, і в

¹⁰³ Се так звані група-сатем і група-кентум, по тим формам в які уложило ся слово сто (в санскр. *ṣatem*, в латинськїм *centum*, вимовл. *kentum*).

сїм місці тепер прогалина (такі прогалини взагалі в значній мірі повинні толкувати ся тим, що деякі посередні огнива попрпадали). Але ближші звязки словянської мови з іранською на щастє не пропали для нас і свідчать про ближшу звязь між словянськими й іранськими племенами, навіть і після мандрівки арийських племен, коли індоевропейська родина почала розпадати ся. З другого боку звязки між ріжними племенами індоевропейської родини свідчать про те, що по мандрівці полудневої, арийської групи-північні племена жили ще в тіснім сусідстві.

Деякі дослідники навіть приймали істнованне спільної західньої, європейської мови по відділенню східньої, арийської, себ то іранськоіндійської групи, і протиставляли їй сю західню; але повної аналогії тут нема. Далі, тому що словянська група з одного боку близько споріднена з литовською, а з другого певні звязки лучать її з германською, то заступники генеалогічної теорії для словянсько-литовської групи разом з германською приймали певний період спільної мови — се так звана у них північна, або північно-східня група. Але тепер і сей погляд стратив віру ¹⁰⁴. За те тісна звязь Словян з

¹⁰⁴ Пор. нпр. Бремера Ethnographie с. 761, Гірта Indogermanen I с. 127.

литовською (інакше — балтійською) групою не підлягає сумніву, і всі лінгвісти всяких напрямів сходять ся на признанню тісної спільности словянсько-литовської групи — що вона після відділення иньших споріднених народів і груп становила певну цілість. (Цілість, розумієть ся, тільки релятивну, бо певну диференціацію в тих часах треба припустити навіть в середині самого Словянства, не тільки між групами словянською й литовською).

Словянсько-литовська спільність

Велика язикова близькість словянських і литовських племен наводить на гадку, що спільне жите сієї групи тягло ся дуже довго. Се легко зрозуміти, вважаючи на кольонізаційні обставини. Тим часом як міграції Германців на захід, а Іранців на схід ослабили їх звязки з Словянами і стичність зісталась тільки на розмірно незначній лінії сусідства. Словяне з литовськими народами жили в тіснім географічнім сусідстві дуже довго, аж до початків великої історичної міграції Словян. Приймають, хоч і гіпотетично, що тільки в середині останнього тисячолітя перед Хр. відокремленне племен словянських від литовських зазначило ся

вповні¹⁰⁵. В історичнім матеріалі воно виступає перед нами як факт довершений в I в. по Хр., коли словянські і литовські племена виступають з особливими йменнями (Венеди і Еїсти). Нарешті велика словянська міграція в III–IV вв. по Хр. розірвала до решти сю словянсько-литовську близькість, а разом дала останній імпульс виріженню поодиноких словянських народів.

В часах перед повним відокремленнем від інших індоєвропейських народів і на останку від Литовців (сі часи можна-б назвати перед-словянськими або словяно-литовськими) предки Словян зробили дальші кроки в сфері материяльної та духової культури в порівнянні з побутом індоєвропейської епохи¹⁰⁶. В сі ж часи

¹⁰⁵ Язикові критерії непевні, про них не буду говорити (про оден, досить популярний — назву півня у Словян була мова в 2 вид., друга — се форма имени Неврів); важнійша обставина, що в тім часі, з рухом германських племен на Захід мусіли справді бути сильні пертурбації і в славяно-литовський кольонізації.

¹⁰⁶ Про спільний словесний запас «північно-східньої» і потім словянсько-литовської групи і образ культури який впливає з нього-Fick Vergl. Wörterbuch der indogerm. Sprachen. I. Schmidt Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogerm. Sprachen. C. Förstemann Sprachlichnaturhistorisches. R. Hassenkamp Über den Zusammenhang der lettoslavischeu und

мусіли вже зарисуватись певні відміни в самім тілі
будущого Словянства, що потім стали початком
його диференціації на галузи й народи. Причини
мусіли впливати ті самі, що й на розрізненне серед
індо-європейської родини: розширення території,
збільшене віддаленне між ріжними частями,
мішанне з чужеродцями, неоднакові поступи
матеріальної і духової культури поодиноких частей.
Сі всі процеси переходили потім свій дальший
розвій в самім Словянстві, коли його одність з
литовською групою ослабла і воно відріжнилось від
неї в осібну групу. В сій добі — котру можемо
назвати прасловянською — дозрівав процес
розрізнення словянської групи, якому велике
словянське розселенне дало змогу тільки розвинути
ся у всій виразности.

Словянсько-литовська територія

Для доби словяно-литовської і ще більше —
доби пра-словянської ми можемо викомбінувати

germanischen Sprachen. A. Brückner Die slavischen Fremdwörter
im Littauischen. Є тут в самій основі багато суперечного, а для
словянськолитовських відносин зроблено ще дуже мало. Тут
не входжу в справу, тим більше, що нам важнійший
культурний стан прасловянський, про котрий будемо
говорити низше (розд. V).

вже з значною правдоподібністю територію словянського розселення (розуміється — в загальнійшій формі). Як би не стояла справа про правітчину індоевропейської родини, де-б не була вона, кінець кінцем в усякім разі словянсько-литовська доба, пережита була не де як у східній Європі: словянсько-литовські племена своє спільне жите безперечно прожили тут. З міграцією Германців на захід, в центральну Європу визначила ся західня границя їх території; полуднева устала ся за розселенням в чорноморських степах іранських племен; на полудневім заході предки Словян стикались з народами тракийської родини найправдоподібніше. Се все були свояки. Тільки на широкій лінії, що йшла з північного заходу на полудневий схід через східно-європейську низину, стрічались границі словянсько-литовської кольонізації з чужою — фінською.

В історичних відомостях найраніше визначається полуднева границя. В дальшій викладі ми переглянемо докладно історичний матеріал що сюди належить, тепер же поки що зазначу загальний вивид, який виходить з його: не кажучи за давніші, загальні згадки, з У в перед Хр. почавши маємо ми докладніші відомости про кольонізацію чорноморських степів і з них бачимо, що кочовнича іранська, або іранізована

скитсько-сарматсько-альянська людність не переходила на північ далі за поріча нижнього Дністра — Буга — Дністра. Геродот, найважніше наше джерело в сій справі, виразно відрізняє народи, що сиділи далі на північ, в районі середнього Дніпра — се народи не-скитські.

Західні границі словянсько-литовської території

На полудневім заході карпатське підгір'є з II в. перед Хр. покриває міграція Бастарнів; їх оселі простяглись звідти аж над нижній Дунай; там вони були «приходнями» (ἐπίλυδες), і такими-ж були очевидно і в карпатських сторонах. До їх. приходу з півночі, словянські осади могли сягати й Карпатських гір, в басейні верхнього Дністра, Сяна й Вісли, і так само по ослабленню сеї бастарнської кольонізації могли простягати ся туди. Самий гірський пояс карпатський займала група народів найправдоподобніш — тракийських. Так виясняєть ся перед нами найдавніша територія словянських і литовських племен, яку можемо прослідити. Постараємось означити її докладніше.

На заході перед останнею, історичною міграцією Германців (т. зв. великою мандрівкою народів) германська кольонізація межувала з словянськими й литовськими народами в басейні Висли. Бачимо се з звісток I в. во Хр.: Плінія,

Таціта і Птолемея, що писав в II в., але опирався головню на праці Марина Тірського з I в., доповняючи й поправляючи її новими джерелами ¹⁰⁷. Докладніші відомости для означення етнографічної границі дає поміж ними власне Птолемей. У нього Висла межує «Германію» з «Сарматією» від верхівя до моря. Межи «великими народами» (ἔθνη μέγιστα) Сарматії вчисляє він «Венедів по цілій Венедській затоці» коло «Венедських гір»; між меншими народами згадує Готів (Γύθωνες) над Вислою, на полудень (ὑπό) від Венедів; ще дальше на полудень від них — Фінів і ряд народів з покрученими або неясними

¹⁰⁷ Про Птолемея: Schwarz Der Geograph Cl. Ptolemaeus (Rheinisches Museum, 1893). Glazebrook Rylands The Geography of Ptolemy, 1893, Дублін. Boll Studien über (Cl. Ptolemaeus (Jahrbücher für Cl. Phil., 1894). Holz Über die germanische Völkertafel des Ptolemäus, 1894. Berger Die Grundlagen des Marinisch-Ptolemäischen Erdbildes (Verband. d. sächs. Gesell, d. Wis. 1898). Аналіз його відомостей зі східної Європи: Müllenhof Deutsche Altertumskunde II с. і далі. Králíček Die Sarmatische Berge, der Berg Peuke und Karpaten des Cl. Ptolemaios, 1894 Браунъ Разысканія въ области гото-словянських отношеній, 1, 1899. Кулаковскій Карта Европейской Сарматіи по Птолемею, 1894, і доповнення в Филол. Обозр. 1899. Niederie Slovaaské Starož. I гл. X.

назвами ¹⁰⁸. З цього виходить, що східньою границею германських народів була Висла, але на нижній Вислі Готи сиділи вже на правім боці її (що сиділи вони на нижній, а не горишній Вислі, се видно з того, що Таціт уміщує їх безпосередно на північ від Люгіїв — германських народів по Одеру¹⁰⁹. На схід від Висли і на північний схід від Готів сидів «превеликий» нарід Венедів-Слов'ян, і литовські народи, у Таціта означені загальною німецькою назвою Aestii, Esten¹¹⁰. Так розмішує Птолемей; Пліній і Таціт, не даючи ближших вказівок, потвержують відомости Птолемея; Пліній згадує про Вислу, як границю Сарматії, й Венедів уміщає десь коло неї; Таціт згадує Венедів на східніх границях Германії, за Готами ¹¹¹. Чи

¹⁰⁸ Σούλανες (ed. princeps: Βούλανες), Φρουγουνδίωνες і коло верхів'я Висли — Ἀβαρνοί (або Ἀβαρηνοί), на схід від Венедів — Γαλίνδαί, Σουδινοί, Σταυανοί — Ptolemaei III 5. «70».

¹⁰⁹ Germ. 43-4.

¹¹⁰ Пізнійше в IX–XI в. ся назва перенесена на финських Естів.

¹¹¹ Hist. Nat. IV. 27, Germania 46.

переходили осаді Слов'ян за Вислу бодай подекуди, ще перед пізнішою їх мандрівкою на захід, як се часом припускають на підставі хорографічних і археологічних даних, се зістаєть ся непевним¹¹².

Хоч Птолемеєй зачисляє Венедів — Слов'ян до більших народів Сарматії (расом з Бастаранами, Язигами, Роксолянами) одначе на його мапі східня Европа так заможена ріжними иньшими народами, що для сього «великого» народу зістаєть ся дуже не велике місце. Причиною сього була велика плутанина в іменах, і та форма, в якій Птолемеєй уявляв собі східну Европу — форма узької шиї між океаном і Меотідою. Усунувши ті імена, що перейшли, в формі дублетів, з лівого боку Висли на правий, і ті що за тіснотою місця з прикарпатських і донсько-кавказьких країв простягнулись на Птолемеєвій мапі за-далеко на північ, здобуваємо порожню просторонь за Вислою, на Подніпровю і далі на схід, де Птолемеєй, чи його джерело — Марин з Тіра, не знав в дійсности ніякого народу

¹¹² Оборонці ріжних «слов'янських» теорій підносять, що Германія має географічне, а не етнографічне значінне, як і Сармати; але в сій часті «Германії» Птолемеєй вичисляє ряд народів, котрі трудно не признати за германські. Що найбільше-можна признати, що Слов'яне ширили ся, як низша верства, нід панованнем тих племен. Се пробують довести археологічним матеріалом. Поки що доказів певних нема.

крім тих Венедів.

Як ми бачили, Птолемея виразно уміщує венедські осади над берегом моря, «по Венедькому заливу», що тягнеться у нього на значну просторонь, на кілька степенів. Сього мусимо триматись. Правда, у Таціта за германськими народами на лівім боці Висли згадують ся «на правім боці Свебського моря» Литовці, Aestii з їх торгівлею горючим каменем (янтаремъ, Bernstein). Але ся звістка не виключає звістки Птолемея: Венеди і Литовці могли на сїм побережю сусїдувати¹¹³. Також не маємо підстави відсувати Словян з-над моря, щоб умістити там Готів, як роблять иньші¹¹⁴.

¹¹³ Браун (Разысканія с. 384), щоб погодити Птолемея зі звісткою Таціта робить иньше припущенне — що Венеди означають і Словян і Литву. Але сей здогад, прийнятий ще деким, противить ся всїй сумі наших відомостей, і викликав тому рішучу відправу.

¹¹⁴ Згадка Пітеаса про Готів над морем (у Плінія XXXVII § 35 — Gutones) перестала бути аргументом, з того часу як Міленгоф поправив її на Teutones (Deutsche Altertumskunde I с. 479). Деякі історики (от нпр. Wietersheim Dahn Geschichte der Völkerwanderung I с. 145) мотивували уміщення Готів над морем тим, що вони пізнійше показують обізнанне з морем; але в дійсности вони показують повне необізнанне. Браун (Разысканія с. 29, пор. 331) містив Готів над морем, опираючи

Східня границя словянсько-литовської території

З згадних у Птолемея сусідів венедських не тяжко відгадати в Галіндах пізнійших пруських Галіндів (огляд наших літописів), в Судінах — може пруських же Судавів; сї народи відповідали-б загальній згадці про Aestii на балтійським побережжю у Таціта. Тільки у Птолемея вони відсунені від балтійського побережа осадами Венедів. Ὀσβιοὶ Пригадують річку Оссу в Пруссії. Кілька иньших імен, що зістають ся на Птолемеевій мапі між Вислою та «океаном», не можна добре пояснити, і сама реальність їх лишаєть ся непевною¹¹⁵.

Для визначення докладнійшої границі Словянщини з Фінами нема історичних відомостей. Таціт і Птолемей лише згадують про них, і

ся на оповіданню Йордана (гл. 3), але джерело се дуже непевне (сам Б. бачить в нїм ріжні недокладности). Аргументи contra див. нпр. у Бремера op. c. 826; він вказує на Таціта, але для Брауна нпр. Таціт і Птолемей говорять про різні стадії в міграції Готів.

¹¹⁵ В Βουλανοὶ бачили польських Полян, ще частійше в Ставанах «Славян» (против сього див. Müllenhof c 21, Krek 2 c. 293), в Вельтах — Οὐέλται — Вільців Лютичів, а Міленгоф (П с. 25) поправляв їх на Λετοῦσαι і т. и.

Птоломей навіть всадив їх, як оден з «менших» народів над Вислу, вище Готів: очевидно, він не знав про них нічого крім імени. Звістки сих письменників свідчать тільки, що в I в. по Хр. Фінів знали недалеко від Балтійського моря¹¹⁶. На другім кінці граничної лінії сліди присутности Фінів бачать в фінській імені Волги у Птоломее (Ρά — у Фінів і досі Rhav, Rawa); також імя Урала — Δάλξ обясняють з фінського. Певнійшу вказівку на фінську кольонізацію на полудні дають лінгвістичні сліди довгої культурної стичности між фінськими мовами середнього Поволжа (Пермяків, Вотяків) і осетинською — останком чорноморських

¹¹⁶ Дуже важним для історії кольонізації було б піднесене лінгвістами поміченне, що в найдавнішій часи Фіни стикали ся з готськими й литовськими народами (десь значить коло Балтійського моря) і аж пізнійше, по розділі на свої головні галузи — західню й східню, стріли ся з Словянами. Готські елементи в фінській мові признають ся старшими від Готської мови Ульфїли, значить належать до часів перед готською мандрівкою і тоді готська й литовська кольонізація мала-б іти клином ніж фінською й словянською, відрізаючи Словян від моря. Див. цитовану працю Томсена, Доннера Vergleich. Wörterbuch der finnischen Sprache, Aspelin La Rosomonorum gens et le Ruotsi. Одначе сї спостереження треба-б ще докладнійше й ріжносторонійше перевірити й освітити, щоб на їх основі уставити кольонізаційні відносини перед великою міграцією.

Іранців: вони вказують, що в часи розпросторення Іранців в прикаспійських степах Фіни жили на середнім або низшім Поволжю. Середину граничної лінії між сими крайніми точками виповнював катальог народів Германарихової держави, де бачили імена поволзьких фінських племен Мері й Мордви (не кажучи за більш неясні). Але не знати, чи дійсно тут маємо сї ймення, а не прості созвучности, і в кождім разі про територію згаданих племен не можна з нього витягнути ніяких вказівок ¹¹⁷. Археологічні і антропологічні розклади досі не могли ще нічого дати для розяснення сього питання ¹¹⁸. Пробовано ще

¹¹⁷ Про катальог сей див. низше, в гл. III.

¹¹⁸ Були проби оперти ся на поміченнях про розширення довгоголової раси в найдавніших находках, але етнографічного критерія з сеї довголовости супроти Фінів так само не можна зробити як і в иньших випадках: Фіни як і Словяне з фізичного погляду мішанці. Так само Так само не певні і деякі археологічні прикмети в ролі етнографічних критеріїв. Див. статі Europeuca Die Verbreitung der Finnen in älterer Zeit (Verhandl. d. Berlin, anthrop. Ges. 1875), також Ztschr. f. Ethn. 1876 й ин. А. Богданова Антропологическая выставка т. IV І с. 141–2, і Comptes rendus du congrès à Moscou, I (Quelle est la race la plus ancienne de la Russie centrale), Голубовскій Історія Смоленской земли, Данилевичъ Очеркъ історіи Полоцкой землі, й ин.

використати несловянські назви в хорографії верхнього Дніпра і Десни, ще більше-в басейні Волги, Оки й Дона¹¹⁹; але сі вказівки добре не перевірені, та й позбавлені хронології: вони вказують на несловянську людність (припустім — фінську) в часах перед словянською кольонізацією IX–XI в., але не мають доказової сили для давніших часів, бо під час словянського руху на захід і полудень словянські правітчинні краї могли (бодай по части) спустіти, і фіни могли їх на якийсь час тоді опанувати. Таким чином тут кольонізаційної границі не можемо вказати ближше, як те, що басейн Волги і великих озер був в головнім територію фінською.

Словянсько-литовська границя

Виключивши території иньших племен, дістаємо для старої словянсько-литовської кольонізації четверокутник, що ограничуєть ся лїнією Висли на заході, Балтійським морем на

¹¹⁹ Надеждинъ Опытъ ист. географіи русскаго міра. Барсовъ Географія Начальной лѣтописи с. 74 і далі, 258-9. Голубовскій Історія Смоленской земли с. 31 і далі. Новііші автори (Браун, Погодін, Нідерле) не посунули сеї справи на перед.

півночі, на полудні займає краї по середньому Дністрі й Богу, а на сході — басейн Дніпра (може — крім верхів самого Дніпра й його головних східніх притоків). Тут з найбільшою правдоподібністю мусить бути уміщена словянсько-литовська територія перед міграцією. Литовькі народи займали її північну частину. Як ми бачили, Таціг виразно уміщує їх на східнім березі Балтійського моря, і се потверджуєть ся хорографічними й лінгвістичними поміченнями. Правда, у Птолемея Галінди й Судини сидять не на самім побережю, а відділені від нього осадами Венедів, але се такаж помилка як перенесенне на тійже мапі Фінів на середню Вислу, або ж на балтійськім побережю треба припускати иньші литовські племена, упущені Птолемеєм. Близше означити тодішню литовську територію можна тільки гіпотетично¹²⁰. Орієнтоватись в тодішній литовській кольонізації пізнійшими

¹²⁰ Див. праці: Bielenstein Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der liettischen Sprache in der Gegenwart und im XIII Jhrt., 1891. Bezzenberger, Bemerkungen zu dem Werke von A. Bielenstein (Извѣст. петерб. ак., т. IV, 1895). По годинъ Изъ древнѣйшей исторіи литовскаго племени (Вѣстникъ археол. и исторіи, 1898). Kurschat Die Vorbereitung des litauisch-lettischen Volksstammes (Mittheil. der lit. litter. Ges., XXIV, 1889).

етнографічними границями можна тільки до певної міри, тим більше, що і в означенню пізніших етнографічних границь є багато непевного. В пізніших часах східне побереже Балтійського моря аж до Курішгафа займають Фіни (Корсь і Либь Початкової літописи), — вони відтиснули відти Литовців. Литовці займають цілий басейн Німана, а навіть в басейні Березини і Припети (на лівім боці її) пробовано виказати несловянські (ніби литовські) елементи ¹²¹, Досі одначе литовські елементи в порічях Припети й Березини на певно не сконстатовані, а як і приймати їх, то ще велике питаннє: що треба-б тут зачислити до кольонізаціі пра-литовських часів і що може бути слідом пізнішого розпросторення Литви на полудні. Подібно як Словяни, литовські народи разом з словянським рухом, в IV–V в., могли пересунутись

¹²¹ Вже Надєждін вказував несловянські елементи на північ від Припети — Опыт географіи русскаго міра; за ним пішов Барсовъ Географія 2 с. 74 і далі. Пробували їх потім виріжнити Филевичъ Історія древней Руси с. 123 і далі, Кочубинській Територія доисторической Литвы- Журналь Мин. Нар. Просв. 1897,1. с. 62, 78, Погодинъ Изъ історіи, розд. IX. На жаль якихось певних результатів сї праці не дали (див. рецензії в Записках т. XVIII і XXI). В кождім разі нема підстави виключати категорично з словянської правітчини землі за Припетю (як то часом роблять).

на полудень і захід, полишивши фінським племенам північно-східню частину своєї території; могли опанувати тоді колишні словянські займанщини, та по якімсь часі знову їх стратити під поворотною хвилею словянської кольтонізації — коли замкнулись полудневі і західні границі словянського розсіяння, і словянській кольтонізаційний рух, по реакції, відбив ся о північні границі.

Прасловянська територія, різні теорії про неї

Виділивши, хоч з певним, далеким приближеннем для литовської групи по її відокремленню балтійське побереже і що найменше — землі між Німаном і Двиною, ми для прасловянської території маємо простір від Карпатського підгір'я до Алаунської (Валдайської) височини, краї верхнього й середнього Дніпра (але території на схід від Дніпра, а також в сусідстві німанського басейна — спірні), та краї між Вислою й Німаном аж до моря (о скільки сї краї не були заняті готськими й литовськими осадами). Таке означенне праславянської території в головнім (з ріжними другорядними відмінами) досить прийняте в науці і дійсно опираєть ся на цілій сумі наших відомостей, тож і має значну, як на тепер —

найбільшу правдоподібність за собою¹²².

Не можу проминути мовчаннем, що при такий виводі словянської і спеціально східно-руської правічнини ми зовсім розминаємось з нашою історичною традицією, представленю автором вступних глав «Повісти временних літ». Для нього вихідною точкою словянської кольонізації було середнє й нижнє Подунавє, і словянське розселеннє у нього йшло на північ, північний схід і схід. «По мнозѣхъ же временехъ, каже він, сѣли суть Словени по Дунаеви, где есть нынѣ Угорская земля

¹²² В головнім стрічаємо його вже у Суровецкого (*Śledzenie początku narodów słowiańskich — Dzieła* вид. Туровского с, 382) і потім у Шафарика *Slov. starožit.* I, 10 § 1. Численних новііших праць, що стоять на сїм становищу, не буду вичисляти, а згадаю про їх відміни. Відміни сі в поодиноких поглядах головно такі: деякі на сході прасловянську територію протягають в район верхньої Волги й Дону, иньші, розширяючи прасловянську територію на північний схід, ограничують на полудневім заході, вважаючи басейн Дона заселеним чужеродцями. Деякі протягають словянські границі далі і на захід-на вододіл Висли й Одера, або в до самого Одера. Одначе від розширення на схід повздержують несловянські хорографічні елементи, хоч можливість такого розширення не можна категорично заперечити. Західню границу ставить виразно Птолемей. Необережно висловлена гадка Нідерле (*Staroveké zpravy* с. 69, 81. *Starož.* I с. 30), що словянські осади над Дніпром могли сягати до моря, потім взяті ним назад (*ib.* I с. 260).

й Болгарська; отъ тѣхъ Словенъ розидоша ся по земли й прозваша ся имени своїми»¹²³. Традиція ся противить ся всій сумі наших відомостей про словянську кольонізацію; се невдала гіпотеза київського книжника. Скомбіновала ся вона в тих часах, коли память про словянську міграцію вже затерлась; піддали її різні факти-як згадки народньої поезії про Дунай, біблійне оповідання про загальне розселення народів з полудня, а головню мабуть навіяли її свіжіші факти витискання Руси з середнього і нижнього Подунав'я в X-XI в. Навіть в народніх переказах вона, очевидно, не мала ніякої основи і не може мати ніякого значіння для історії словянської міграції¹²⁴.

Мушу згадати ще новішу теорію — популярну головню в історіографії російській, — що правітчину словянську уміщує на Підкарпатю, в

¹²³ Іпатський кодекс с. 3.

¹²⁴ Про традицію дунайської правітчини в пізнійшій письменстві і противну їй теорію сарматську, що у західніх письменників виступає ще скорше (у равенського космографа, VII в.: *Scytharum patria, unde Sciavinorum exorta est prosapia*), найповнійше у Нідерле *Slovanské starožitnosti* розд. I. Тут і критика аргументів дунайської теорії), які були виставлювані нечисленними її оборонцями (як Дрінов, Самоквасов, Піч, з наших Ф. Вовк).

Галичині й сусідніх частях Волини. Головною і властиво одинокою підставою сеї теорії (що правда, ніхто докладнїйше аргументувати її й не постарався досі) послужило поміченне, що найбільшу чистоту словянських елементів в хорографії показує територія на полудень від Припети й на захід від Дніпра, особливо теперішня Волинь і Галичина¹²⁵. Сї хорографічні помічення самі таким чином не дають підстави обмежити сеї правітчини західньою, прикарпатською частиною. Нема нїяких причин виключати придніровських країв, з хорографічного становища також вповні словянських¹²⁶ (а й сліди несловянської кольонїзації на північ від Припети і на схід від Дніпра, як казав я, ми не маємо права переносити в часи пра-словянські та виключати сї землі з словянської правітчини, бо в сих несловянських

¹²⁵ Надеждін ор. с., Барсов Географія 2 с. 73, і новїйші праці: Ист. древней Руси Филевича, цитована монографія Смоленщини Голубовского, і особливо Курсь русской исторіи Ключевского (I с. 22) — найбільш авторитетного представника сеї теорії.

¹²⁶ Историчні звістки — напр. текст Иордана, на який покликуєть ся Ключевский — також не дає нїякої підстави до того, аби тримати ся виключно Прикарпатя. Та й звістки се пізнїйші, уже з часів словянського розселення.

елементах могли відбити ся переміни з часів словянського розселення). Нема причини абсолютно виключати і Прикарпаття, але класти во главу угла словянської правіччини саме прикарпатські краї незвичайно трудно супроти того, що тут як раз маємо ясні сліди иньшої кольонізації в ближшій сусідстві — гірські краї карпатські займають племена безсумнівно несловянські (тракийські правдподібно ¹²⁷), і в сучасній хорографії Карпатів ми справді маємо масу елементів несловянських, може новіших-волоських, а може й старіших. В часи старшого германського руху підкарпатське підгір'є займає германська кольонізація (була тут в III–IV вв. перед Хр.). Перед ним могла тут бути й словянська кольонізація, але могла бути й иньша, напр. кельтська, як по иньших областях тодішнього розширення Германців ¹²⁸. Полуднева частина галицького підгір'я — поріччє середнього Дністра, як ми бачили, в часах індоевропейського розселення зайняте характеристичною культурою глиняних будовель, яка розширяєть ся відси зовсім не в напрямках пізнішого словянського розселення на

¹²⁷ Про се низше, в гл. III.

¹²⁸ Про сі здогади про Кельтів див. тамже.

північний захід і північний схід, а на полудне і схід, і не полишає в районі пізнійшого словянського розселення скільки небудь виразного наступства. Всі ці факти роблять для Прикарпаття ролю словянської правігчини майже неможливою. Заразом отся маленька аналіза може послужити ілюстрацією, як трудно пересувати сю правігчину куди небудь з тої просторони, яку ми вище визначили для неї¹²⁹.

¹²⁹ Не вважаю потрібним застановлятися на ріжних зовсім ненаукових і фантастичних розширеннях словянської території в ріжних теоріях, що вважали Словян тубильцями в Германії, на Балканах і т. и. Підставою для них служила тотожність або подібність імен; таким чином до Словян зачисляли ся нпр. Венети італійські й арморицькі; за тим ішло накручуванне на словянське ріжних чужих імен, напр, Свевів = Свевів на Словян, Семнонів на Ziemian і т. и. Проби — підперти ці теорії далеко ранійшого словянського розселення на заході і полудневім заході археольогічними доказами, як то подибуємо особливо у чеських археольогів, не можуть переконувати, бо їх докази самі ще не мають доказової сили. Огляд сих теорій і їх старшої літератури див. у Крека с. 313–6, огляд новійших праць сього напряду- Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. III. і XV, Наук. Хроніка. До нашої історії з них ближше належать: численні студії нашого земляка Ол. Партицького, зведені в його «Старинній історії Галичини», т. I, 1894, Самоквасова — Изслѣдованія по исторіи русскаго права, I–II (1896-7), Филевича Исторія древней Руси, т. I, 1896 (про них Записки т. V і XVIII).

Поява осібного імени для певного народу буває звичайно одним з характеристичних симптомів довершеного відокремлення. Для Словян ми маємо його тільки в звістках з I в. по Хр. Вони виступають у авторів I–II в. по Хр. під назвою Венедів: *Venedi* у Плінія, *Veneti* у Тацита, *O'βενέδοι* у Птолемея¹³⁰. Значінє сього імени — *Venedi*, не ясне; очевидно се ве була свійська назва¹³¹; через Германців перейшла вона в античну літературу, так само як і до фінських народів: західні Фіни й досі називають Росиян *Venäjä*; самі Німці досі зуть Венедями декотрих західніх Словян (Лужичан і

¹³⁰ Старші звістки, що прикладають ся часом до Словян, непевні — про них *Niederle Slov. Star.* I с. 190 і далі.

¹³¹ Цайс (с. 67) обясняв се слово з гот. *vinja* = пасовище, лука, осадники на луках; се обясненне за браком ліпшого приймало ся часто. Останніми часами вийшов на верх вивід з кельтського *vindos* — білий; вказують дійсно цікавий факт — широке розповсюдненне для *vend*, *vind* в хорографічних і особистих іменах на кельтській території. Але стичність Кельтів з Словянами — річ досі не доведена. Обясняли Венедів і з словянського *vet*, ващии — більший, отже «велетні» (против сього виводу Брікнер в *Archiv f. sl. Phill* XXII с. 236) Звязували їх з іменем Вятчів (Гільфердінг, Браун, Веселовский), і т. и.

Словінців)¹³².

Перші історичні звістки про словян

Прокопій (VI віка) оповідає, що давнійше Словян взагалі звано Σλόροι: се слово він толкує з грецького слова στείρω, розсіваю, «бо залюднюють край розкиданими осадами». Відкидаючи сю хибну етимольогію, се слово часто звязують з словянським Серб і уважають се давнійшим своєнародним іменем Словянства¹³³. Шукали їх в Птолемеївих Σέρβοι (варіанти Σέρωι); але сі Σέρβοι сидять далеко на сході, в околицях Волги¹³⁴. Документально ж імя словянських Сербів виступає

¹³² Sclavos, quos nos Vionudos dicimus, каже Алькуїн в ро побіди Кароля Вел. (Monum. Genn, Epist. IV с. 32).

¹³³ Так думали вже Добровский і Шлецер, потім Шафарик I. 7, 15 і Цайс с. 67 (обережно). Етимольогія слова Серб неясна, див. про неї екскурс у Крека 2 с. 248 і далі. Новійше обясненне Нідерле — Σλόροι з Βόσλοροι (Über die Sprooi des Prokopios — Archiv т. XX) стріло ся з однодушною опозицією в науці. Зауважу ще, що з словом Серб ставить ся в звязок наше серб, сябр = спільник в господарстві. Про тожність Серби = Σλοροι = Spali, що припускали декотрі, див. низше.

¹³⁴ Прокопій De b. Got. III. 14. Птолемеї V. 9 §.21.

доперва в памятках IX-X в. Що воно могло мати колись ширше, загальне значінне, на се міг би вказувати факт, що пізнійше два зовсім ріжні словянські народи носили се імя (Серби балканські і лужицькі), але однакові народні назви в Словянстві стрічають ся дуже часто, а Словяне в ті початкові часи навіть не конче мусіли мати свою власну загальну назву для означення національності: такі назви часто виробляють ся лише з часом. Назва «Словен», «Славен» виступає в перших звітках (VI в.) теж тільки як часткова назва — для Словян західніх. Найбільш правдоподібний вивід сеї назви від *слоу*, *слово* : люде що говорять зрозуміло, в противність чужеродцям- «Німцям», що не вміють говорити¹³⁵. В чужеземній традиції вона одначе приходить звичайно з вставним *к* : Selaveni, Scia vini, Σκλαυηνοι, Σκλαβηνοί. арабське Сакаліба, пізнійше також і з *т* : — Σθλαβινοί.

¹³⁵ Словян від слово виводив Коляр. Против сього виступав Добровский (Čas. Čes Mus. 1827). Шафарик (II с. 25, 8), недавно ще Крек 2 с. 300 відносили, що наросток енин вказує на місцевість, має географічний початок; та ледве чи можна се так виключно брати; пригадаю хоч би народню форму: НѢмчинь замісь НѢмець. Інші виводи не дорівнюють в правдоподібности Коляровому. Але при тім не виясненою лишаєть ся однаковість вставки *к* в західніх і орієнтальних передачах словянського імени.

Скільки небудь докладні відомости про Словянство ми взагалі починаємо мати тільки з часів його остаточного розрїжнення, спричиненого, чи лїпше сказати — завершеного великим словянським розселеннєм: ослабленнєм територіальної звязи, приладженнєм до нових і відмінних обставин, пожитєм і мїшаннєм з чужеродцями. Але так як свого часу серед народів індоевропейської родини, так і в сімї словянських племен етнографїчна дїференціяція зачала ся задовго ще перед сим розселеннєм.

В лїнгвістиці згожують ся на тїм, що язикова дїференціяція серед Словянства зачалась ще на правїчнинї, довго перед великою словянською мїграцією, а відміни язикові були тільки одним з симптомів етнографїчного розрїжнення. Хоч проби — знайти вказівки на час, коли вже показало ся на добре се розрїжненнє мїж головними галузями Словянства — західною й північно-східно-полудневою, не довели до результатів¹³⁶, але факт дуже ранньої дїференціяції не підлягає сумнїву. Чи будемо триматись генеальогїчної теорїї, що приймає утвореннє з прасловянської маси насамперед двох чи трьох осїбних галузей, а з них аж пїзнїйше вирїжненнє

¹³⁶ Про них нпр. у Нїдерле О рїvodu с. 122–3.

поодиноких племен, чи далеко реальнійшої теорії «переходів» чи «хвиль», що вказує на переходові явища й стичности між поодинокими мовами всіх груп, — се не робить різниці¹³⁷. В обох разх буде певним, що ще перед розселенням приготувались ті етнографічні і лінгвістичні відміни серед Словянства, які тільки виразнійше виявились після

¹³⁷ Генеальогічна теорія погіршає схематизмом, котрого в живій еволюції не буває; більшу етнографічну одиницю всюди і завсіди складає сума льокальних, дрібних варіацій, що переходять з одної групи в другу певними посередніми відмінами. Словянські галузи — східня, полуднева й західня, лучать в собі непевними спільними прикметами групи окремих діалектів, яких диференціація може бути так само давня, як і знаменні відміни самих галузей. Справедливо каже Бругман (*Grundriss der vergl. Grammatik der indogerm. Sprachen*): не можна собі уявити мови якоїсь більшої народньої маси, котра-б мала за собою довший процес розвою, а була-б без діалектичних в і д м і н. Теорія вповні одностайного праязика — чи індоєвропейського чи прасловянського-се фікція, бо перше ніж такий язик сформуєть ся остаточно, має вже в собі зародки розкладу. Се визначив з усею виразністю Дельбрік що до індоєвропейського язика, а в славістиці сей погляд з цілою рішучістю розвинув Ягіч в статі *Eine einheitliche slavische Ursprache?* (*Archiv XXII*). Ділячи Словянство на язикові групи: західню, східню й полудневу, він дивить ся на сей поділ не з генетичного погляду, а з становища сучасної статіки, і такий погляд все більше знаходить собі признание.

розселення, завдяки територіальному віддаленню і новим етнографічним стичностям.

Диференціація словянства

Але при тім виникає цікавий факт: сучасне географічне розміщення Словянства вповні відповідає його діалектичному поділові, а поодинокі словянські народи вже дуже скоро по міграції виступають як сформовані етнографічні й мовні цілоти. Це показує, — і це нині признається загально — що велика словянська міграція йшла без великої змішанини, без великих перескоків, заховуючи в значній мірі давніші відносини сусідства¹³⁸. Словянська купа розкотила ся в різних напрямках з прасловянського центра в його периферію без змішань і перебоїв. А з цього виникає важний вислід, що напрями колонізації до певної міри відповідали початковому розміщенню словянських племен на правіччині, і теперішнє розміщення словянських народів відповідає їх

138 Уважаючи на повторення однакових етнографічних назв в різних частинах Словянщини, колись словянську колонізацію порівнювано навпаки з розсипаною всуміш грою карт. Але однакові етнографічні назви не значать, що то одно плем'я розбило ся на частини, і слідів такого «розсипання» в Словянстві як раз зовсім не можна вказати.

угрупованню на правітчині. Таку гадку з усією рішучістю висловив один з авторитетніших, талановитіших заступників новішої лінгвістики: «Порівнявши сі кольонізаційні відносини Словян в передісторичні часи (по теорії переходів) з історичними, помічаємо, що неважаючи на значні переміни занятої Словянами території в історичних часах, — обопільні відносини (сусідства) і тепер такж, які мусимо приймати для передісторичних часів»¹³⁹.

Сей вивід, зроблений на основі лінгвістичних фактів, має своє потвердження в історії кольонізації: Словяне в остатнім розселенню переважно займали землі, покинені їх людністю, спустілі, без боротьби, переважно тихомирно; про се свідчить сама невідомість і мовчанне джерел про те, як відбуло ся словянське розселенне. Порожні, спустілі простори протягом III–V в. відкривали ся на словянськім пограничу на великій просторони на захід, полудень і полудневий схід. Тож кольонізаційне розпросторенне Словян могло йти

¹³⁹ J. Schmidt Zur Geschichte des indogerm. Vocalismus II с. 198. Сей погляд при нагоді, в полеміці з Ласкіном підпер рішучо Ягіч (Einige Streitfragen-Archiv XX с. 22), вважаючи пізнійший образ словянського розселення «досить докладною відбиткою передісторичного словянського мікрокосма».

досить правильно, без мішанини, без великих перескоків; племена, що сиділи далше від кольонізаційної периферії, вступали в землі, що полишили їм, посуваючи ся наперед, племена далше висунені на захід або полудень. Инакше з мішанини-б вийшла більш однородна етнографічна й лінгвістична маса, і диференціація мусіла-б наново початись аж після розселення.

Сі спостереження дуже важні; вони дають нам спроможність з пізнійшого розміщення робити, бодай в приближенню, виводи про розміщення поодиноких словянських галузей перед розселенням, на правітчині, відгадувати порядок і напрями словянської міграції.

Відповідно до положення Української Руси на сучасній мапі Словянщини, ми повинні умістити наших предків в полуднево-східній частині прасловянської території. Значить, коли ми правильно означили територію словянської правітчини, то на оселі племен східно-полудневої, української групи припадає східно полуднева частина того прасловяньського осідку, а саме — поріччє середнього Дніпра. Як ціла словянська кольонізація ішла в напрямі на захід, полудневий захід і полудень, так і українське розселення мало йти в тих же напрямках, — на захід і полудень. Сей вивід стоїть в повній згоді з фактами словянської кольонізації, які розглянемо низше.

Правітчина східно-словянська

Отже правітчину нашого народу можемо з найбільшою правдоподібністю вказати в середнім Подніпров'ю, де він міг бути автохтоном в тім значінню, що сидів тут з таких часів, в які ніяка історія не сягає. Такий логічний вивід дають ті звістки й факти які ми переглянули. Розуміється вповні незмінною в своїх границях ся прасловянська, чи спеціально східнословянська територія не могла бути. Рух полудневих сусідів — земляків з сатем-групи, іранських і тракийських народів на полудневий схід і захід, опорожнивши значні простори в сусідстві прасловянської території, міг викликати розширення словянської кольонізації на полудне. Пізнійший рух з Азії досить замітний по фактам археологічним та історично-етнографічним, викликавши пертурбації в степовім поясі, міг спричинити поворотний рух тої прасловянської кольонізації назад.

Культурна еволюція словянської правітчини

За помічю сих даних ми можемо робити проби — хоч би скромні, орієнтовання в культурнім матеріалі нашім. Ми бачили вище, що як раз на границі передстепового пояса з лісовим на

Подніпровю ми, помічаємо певну культурну границю — в передстеповім поясі розвивається та характеристична культура глиняних будов і уривається потім, не лишаючи продовження в пізнійшій культурі сих країв; тут же розширюється похоронний обряд з посипанням мерця червоною фарбою; потім та течія середноазійська, в залізній культурі, що перехрещується з культурними впливами грецької колонізації побережа. На границі ж лісового пояса і далі, за лінією лісу бачимо похоронні поля, що з Подніпров'я тягнуть ся і далі на захід; від передстепового культурного матеріалу, як ми бачили, вони відбивають сорозмірною бідністю і одностайністю життя, браком різких змін і потрясень — принаймні в дотеперішнім їх матеріалі. Коли дані історичні і лінгвістичні нам кажуть, що сей лісовий пояс був по всякий правдоподібности осідком словянським, а краї степові були зайняті людністю іранською, — в культурі похоронних піль і в раніших культурних останках ми можемо бачити останки словянського життя і в них образ його культурної еволюції, а в довгоголовій людности сих культурних останків — репрезентантів старого словянства. Тутешній антропологічний тип одначе, як ми бачили — не відрізняється від дальшої передстепової і степової людности з часів перед азійською міграцією; домішка короткоголового типу виглядає як

чужородна домішка з якоїсь азійської течії, може якихсь тюркських елементів. Але антропологічний матеріал поки що дуже убогий, і тяжко тут робити які небудь дальші виводи. Коли культура глиняних будов не проявить ся ані далі на захід ані далі на північ, здобуде ще більше правдоподібности висловлений останніми часами здогад, що се культура тракийська, і зникла вона з наших країв з міграцією в балканські і закарпатські краї тракийських племен. Але границі культур не мусять вповні згоджувати ся з племінними границями, — хіба з де-більшого тільки, — незалежно навіть від кольонізаційних змін, коли одна кольонізація вступала в старі сліди життя і культури своїх сусідів. Тому звичайно оден культурний тип заходить за другий — як ми й бачимо в археологічних нахідках.

Стільки небогато вважав я можливим сказати що до нашого орієнтування в археологічних слідах людського життя на нашій території, — почавши від пізнього неоліту. Далі, в ранній неоліт або в палеолітичну добу не сягають ніякі етнографічні критерії, ніякі лінгвістичні виводи з мов індоевропейських чи мов інших груп, і зовсім даремно б було на се спокушати ся і фантазувати.

Еволюцію людського життя на словянській території, від неолітичних часів зазначили нам з грубшого археологічні викриття. Вони показали

нам тяжкий розвій тутешнього житя в глухих кутах лісового поясу, далеко від живійшого житя побережа і степових країв, з їх лекшими і живійшими зносинами з культурнійшими краями. В порівнянню з культурними краями жите лісового Подніпровя запізнило ся на багато століть. Бронзова культура, що зяйняла там майже ціле тисячоліте й дійшла високого розвою, сливе не дійшла сих сторін, — захопила сильнійше побереже Подоне, Прикарпатє, але в краї словянської правіччини, Подніпрянські особливо — ледво доходили її слабї рефлекси. В Гомерівську добу сі краї мабуть ще жили в пережитках неолігу; відблиски бронзової й зелізної культури, долігаючи сюди, примішували ся до старої неолітичної культури, але камінь і дерево мусїли зіставати ся тут головним матеріалом, коли навіть в центральній Европі металічна культура була в повній силі. Докладнійший розслід тутешніх могильників (поки що — найбільше занедбаних, власне через бідність і непоказність їх культурної обстанови) дасть з часом можливість ліпше прослідити еволюцію тутешнього житя¹⁴⁰. Результат сеї культурної еволюції — в

¹⁴⁰ Се повинно бутя найважнійшим завданнем східно-словянської археольогії, яка навпаки хапаєть ся за показнійші памятки античної та т. зв. скитської культури.

виді образу культури словянських племен в епоху розселення і безпосередно по ній на підставі даних археологічних, лінгвістичних і історичних подамо низше. Деяке понятє про ті зверхні фактори, під впливом яких розвивало ся жите словянських країв протягом тисячолїтя, що ділить епоху словянського розселення від перших історичних відомостей про Схід Європи, — дадуть нам звістки з історії Чорноморя. Схована, в глибині лісів Славянщина була глухим кутом, куди поволі, ослаблено долїгали рефлексии політичного і культурного житя більш культурного Чорноморя і сусідніх степів, де стрічали ся й перехрещували ся культурні впливи середземельної і передне-азійської культури з течіями середне-азійськими. Безпосередно в територію, висліджену нами для Прасловянщини, — історичні звістки наші не заходять сливе зовсім, то значить дають кілька відірваних, небезсумнівних імен, кілька натяків — в звязку з докладнішими вістями про полудневу, чорноморську кольонїзацію. В сїм звязку ми й оглянемо їх низше.

III. Історичні дані з часів перед словянським розселеннєм

Які маємо історичні відомости про східню

Європу за тисячолітє перед словянським розселеннєм, маємо тільки з античної традиції, а сїй відкрила перспективу в ті далекі «гіперборейські» краї грецька кольонїзація Чорноморського побережа. Правда з сих глухих і далеких чорноморських осель також тільки рідкі і убогі вісти доходили до більших центрів грецького та римського житя і в ту літературу, що розвивала ся там. Але сим небогатим рефлексам в античній літературі, та убогим останкам місцевої епіграфіки — фрагментам написей з чорноморських осад, недогризеним зубом часу, завдячуємо велику пайку того що взагалї знаємо про жите Східньої Європи сих часів. І з сеї причини сїй перегляд відомостей мусимо зачати від самої сеї грецької кольонїзації, — тим більше, що вона була не тільки джерелом відомостей про Східню Європу; але і джерелом, з якого йшли проміння культури в глибину східно-європейського суходолу. Було се його вікно в Європу, в культурний світ, майже одиноке в тих часах.

Грецькі колонії

Кольонїзація ся розвинула ся під впливом торгівлі, що вела ся на побережах Чорного моря. Торговля ся дуже стара. Сліди чужоземної, полудневої торгівлі на нашій території ми можемо

бачити від кінця неолітичної культури: екзотичні черепашки (мушлі) дуже ранніх могил (кам'яної культури і ранньої металічної), чужесторонні сорти каміння, мідяні й бронзові вироби вказують зовсім виразно на існування таких зносин і торгівлі. Хоч при теперішнім стані нашого археологічного матеріалу не можна категорично сказати, що то все приходило як раз з Чорного моря, але багато з того безперечно приходило таки звідти. Таким чином найстарші стадії чорноморської торгівлі в наших краях вповні виходять за границі історії. Найдавніші провідники чорноморської торгівлі, на яких може вказати історія, були Фінікіяни і малоазійські Карійці. Торговельні зносини їх з північним берегом Чорного моря не підлягають сумніву супроти того що знаємо про їх зносини з полудневим побережжям Чорного моря. Але за браком історичних звісток і фінікійська і карійська торгівля лежить за границями докладнішого знання; історичні часи застають сю чорноморську торгівлю вже в руках Греків.

По традиції, головну ролю при тім мала відіграти славна азійська республіка Мілет. Заснована Йонійцями на території Карійців, Фінікіян, і ще славних мореплавців Критян, ся осада стала натуральним учасником фінікійсько-карійської торгівлі, особливо на Чорнім морі, і згодом заступила в ній місце тих

своїх попередників. Почавши торгівлю, Мілетяне далі засновують на чорноморським побережжю свої постійні факторії (про фінікійські та карійські факторії на північному березі не маємо відомостей). З цих факторій в вигідних обставинах витворюються постійні осади.

З значніших кольоній північного чорноморського побережжя виразно зветься мілетськими Тіра, Ольбія, Теодосія і Пантікапей; до них же, певно, належала більшість менших, заснованих Мілетянами безпосередньо чи посередньо-їх кольоністами з старших кольоній. Страбон каже, що Мілет залюднив цілий Евксинський Понт і Пропонтиду¹⁴¹, і взагалі Мілетяне уважались головними кольонізаторами Понта. В сій традиції мусіла задержати ся пам'ять головню про ініціативу Мілетян в закладанню факторій і кольоній, залюдняли ся-ж вони кольоністами з ріжних міст: заселити власними силами всі кольонії, що вели свій початок з Мілета (рахували їх на вісімдесять!), мілетська громада, розуміється, не була в силах. Де які ж з чорноморських кольоній були засновані таки й зовсім незалежно від Мілетян. Так одну з найважніших кольоній — Херсонес засновали

¹⁴¹ XIV, 1. 6.

виходні з Гераклеї Понтийської, дорійської колонії, заснованої в VI в. головно Мегарянами, що взагалі мали в історії колонізації Понта найважнішу роллю по Мілетянах. Фанагорію засновали виходні з Теоса¹⁴².

Початки сеї колонізації сягають дуже далеких часів. Одинок Мілетська колонія на північним побережю Чорного моря, для котрої маємо дату, — Ольбія, датуєть ся серединою VII в. перед Хр. Але такими датами звичайно означуєть ся вже остаточне сформованне колонії, початки-ж факторій і перших осад мусимо класти на ще ранійші часи. Коли заснованне деяких колоній на полудневім березі (як Кізік, Сіноп) датуєть ся VIII віком, навіть початком його, то певно, що вже тоді істновали бодай початки осад на північним побережю. VIII–VI віки були часами особливо інтензивної мілетської колонізації; се мало свої причини в тяжких обставинах сієї республіки: VII в. пройшов у тяжкій боротьбі з Лідійським царством, а потім наступила завзята, нелюдська внутрішня боротьба — война демократичних і арестократичних сторонництв, що могла богатом надати охоти шукати долі в північних краях.

¹⁴² Аріан у Евстатія 549.

Історія кольонізації

В археологічному матеріалі Чорномор'я ся перша, мілетська доба тутешньої кольонізації донедавна представляла ся досить слабо, але останніми часами пам'ятки іонійської культури виходять на яв все в більших масах не тільки в останках самих кольоній, а й за їх околицями, та вказують на значну інтензивність торговельних зносин і культурних впливів уже в VII в. В світлі цих фактів набирають відновідного значіння і ті пережитки грецького архаїзму, що довго держали ся в чорноморськiм житю, ведучи свої початки просто з мікенських часів, і були пересажені і закріплені в сiм чорноморськiм світі першими кадрами кольоністів. З VI віку, з доби Пізістрата слiдний сильний атенський вплив — він полишив числені пам'ятки по собі в атенській чорнофігурній посуді тих часів, що з часта стрічаєть ся в руїнах Ольбії, Теодосії, Боспора. І потім з певними моментами ослаблення або переривами (в одну з таких перерв V віку дуже визначну ролю в чорноморськiй торгoвлі здoбуває о. Тазос) атенська торгoвля і атенські впливи культурні панують на нашiм побережю протягом V, IV і в початках III віку. Докази того в виді атеяської посудини з червоними фігурами в незвичайнiм богацтві лишили ся не тільки на місцях чорноморських

кольоній, але в величезній масі стрічають ся в могилах і останках осад середнього Подніпров'я (в полудневій Київщині). Навіть в мові написей йонійських кольоній нашого побережа слідний в с'їм часі сильний атенський вплив (тільки Херсонес держить ся міцно свого дорійського діалекту). Не вдовольняючи ся пануванням на тутешнім торгу Атени пробували стати ще міцнішою ногою на с'їм побережю. В V в. маємо звістки про кілька морських експедицій на Чорне море (Арістїда, Перікля), і досить правдоподібним здаєть ся, що в епоху найбільшого розвою морської сили Атен і наше побереже було введено в круг атенської гегемонії¹⁴³. Опорним пунктом атенських впливів був Німфей на Керченській протоці, на полудне від Пантікапея; там була атенська залага. Але підчас розгрому атенської держави при кінці V в. пропала ся опорна база: Боспоряне захопили Німфей, атенський комендант віддав сю кріпость боспорському володареві¹⁴⁴ і Атени, очевидно, помирили ся з сею утратою: вдовольнили ся вигодами торговлі і підтримували приятельські відносини з боспорськими володарями взаїну за ті

¹⁴³ Про се див. особливо в статях Брандіса.

¹⁴⁴ Aschimis III. 171.

особливі торговельні пільги які давали вони атенській торгівлі. Так було в IV в. З упадком Атен в III–II в. в археологічному матеріалі виступають на перший план мотиви й фабриката Малої Азії, Родоса, Александрії. Александрійські впливи проявляють себе особливо сильно і помітно. Далі, уже від II віка виступають вироби італійські, римські спеціально, що зміцнюються ще більше з розповсюдженням політичного впливу Риму на нашій побережу (в I в. перед Хр.) і панують аж до упадку Римської держави. Аж потім, по більших або менших — як в котрій місцевості-перервах, бурного періоду мандрівки народів, виступає наслідник і наступник сих римських впливів-візантизм, що свого розцвіту і сили доходить в Юстиніанову добу і служить головним культурним фактором тутешнім аж до XI–XII в.

Так представляють ся головні напрями торгівлі й культурних впливів і зв'язаних з ними — колонізаційних течій в сих грецьких осадах¹⁴⁵.

¹⁴⁵ Див. статю проф. фон-Штерна: Значеніє керамічески хъ находокъ на югѣ Росіи для виясненія культурной історіі черноморской колонизації (одеські Записки XXII, 1900), де зроблено першу пробу освітити історію чорноморську торгівлю на підставі находокъ головно керамічних, пізнійші публікації йогож: Музей одесскаго общества I-III, Die griechische Kolonisation й ин.

Тепер оглянемо коротенько долю головніших чорноморських кольоній¹⁴⁶.

Важніші кольонії — Тіра, Ніконіон, Березань

Починаючи від заходу першою з грецьких кольоній на тім побережі була Тіра, на місці тепірішнього Акермана, на Дністровім лимані; стара її назва була Офіуса («Зміїна»), потім названа вона Тірою від імени ріки¹⁴⁷, мешкамці звались Тірянами (Τυρανοί). Се була мілетська кольонія, невідомо коли заснована, звісна в джерелах IV в.¹⁴⁸. Вона становила осібну республіку, з вічем і сенатом (βούλη) та чотирма архонатами на чолі. Відомо про неї дуже мало. В середині I в. по Хр. вона переходить під зверхність Рима й належить до пров. Мезії; останні звістки про неї маємо з другої четверти III в. (монети з іменем Александра Севера); догадують ся, що вона

¹⁴⁶ Літературу див. в примітках (1).

¹⁴⁷ Пліній Hist. Nat. IV 12.

¹⁴⁸ Згадуєть ся в перше у т. зв. Скіяка.

загинула під час готських нападів¹⁴⁹. Останній відблиск її добрих часів-се монументальні написи цісарських декретів 201 р., що підтвержували Тірі свободу від мита при довозі вивозі товарів¹⁵⁰. Т. зв. Скімн; письменник II або скорше I в. перед Хр., підносить вигоду Дністра для плавання, гарні пастовні по його берегам і богатство риби; Деметра з колосками (або самі колоски) і Діоніс з лозою на монетах вказують на иньші ще джерела тутешнього достатку й торгівлі — хліб і вино.

На тім же лимані, насупроти Тіри лежало иньше, меньш значне місто, звістне теж від IV в. — Ніконіон. Далі на схід, між Дністром і Дніпром — порт Ісіаків (як думають, на місці Одеси), порт Істрян і Одес або Ордес (на схід від теперішньої Одеси).

Теперішній острів Березань, в устю Дніпровсько-Бозького лиману, в тих давніших часах бувши виступом, півостровом, звязаним з північним берегом, — служив в перших стадіях грецької кольонізації доситьважною факторією. Пороблені останніми роками досліди відкривають інтересні сліди осель з тих перших

¹⁴⁹ Momzen *Römische Geschichte* V с. 217-8.

¹⁵⁰ *Inscr. Ponti Eux.* I ч. 3.

віків, кінчаючи V віком перед Хр. 151 . Правдоподібно, з розвоєм торговельного значіння Ольбії, положеної далі, в глибині лиману, березанська оселя стратила своє значінне і острів зістав ся простою морською стацією, якою бачимо його пізнійше.

Ольбія

Ольбія лежала при лимані Гіпаніса-Бога, на правім боці, коло сучасного села Парутина-Ілїнського. Ольбією зве її звичайно сама громада в написях і на монетах, а себе — Ольбіюполїтами; посторонні звали Ольбію Борістеном, задля близькості Борістена-Дніпра, а мешканців її називали Борістенїтами, і так звала себе часом і сама громада ¹⁵² . Ольбія і Пантікапей-то були найславнійші мілетські кольонїї

¹⁵¹ Про сі розкопки звістки Штерна в Записках одеського товариства XXVII і XXVIII і статя його в Клію, 1909, також Извѣстія XIV арх. зїзду с. 91.

¹⁵² Див. розвідку Штерна в XVI т. одеських Записок; Пападімітріу недавно (ibid. XXVIII) доводив, що емпорієм Борістенїтів, потім Борістеном звали ся Березанська оселя. Ся стара назва, очевидно, звучить і в нинішній

на нашім побережжю. Заснування Ольбії античні джерела (т. зв. Скімн) кладуть на часи «медійської зверхности» (VII в.), а в каталогу Евзебія-Єроніма воно датується 645/4 р. перед Хр. Як вже сказано було, се можна вважати часом остаточного сформовання сієї осади, а початки її могли бути положені далеко скорше. Систематичні розкопки, розпочаті останніми роками, викрили сліди початкових земельних укріплень, котрі поволи заступалися кам'яними мурами. Старі мури дуже гарної будови V–IV в. незвичайно сильні, до 3 метрів грубости, і будовані дуже солідно і багато, обложені гарно витесаним каменем, свідчать не тільки про оборонність, але й заможність і багатство міста¹⁵³. В середині V в., коли звідав її Геродот, Ольбія справді була багатим і важним містом. Не тільки розжила ся сама, але встигла вже взяти під свій культурний вплив сусідніх варварів: коло Ольбії бачимо еленізованих Скитів Каліпідів, а й дикійші Скити та їх царі не могли устояти ся перед чаром грецької культури — як нещасливий Скіль, що згинув за свою прихильність грецькій культурі (як оповідає Геродот). Сі впливи її не обмежили ся ближшою околицею, а йшли далі, в

¹⁵³ Див. особливо повійший реферат Фармаковського про розкопки 1901-8 рр. в Извѣстіях арх. ком. кн. XXXIII.

глибину варварських країв, по поріччях обох великих рік, що сходилися під Ольбією — Дніпра і Бога. Те що розвідав ся Геродот під час свого побуту в Ольбії, показує на широкі торговельні звязки, що виходили далеко в глибину краю, і безсумнівно з Ольбії головню йшли культурні впливи в центральну Україну. Вона була головним огнищем грецької, взагалі середземельної культури в останнє півтисячолітє перед Хр., що полишила свої сліди в нахідках Подніпров'я.

П'ятий вік і перша половина четвертого були часом найбільшої сили й розвитку Ольбії. Джерелом богатства для неї були торгівля й господарство: хліб, риба, худоба, як і у Тіри¹⁵⁴. Крім того, по словам Геродота, в Дніпровім лимані добували сіль — велика се була вигода для солення риби, важного предмету торгівлі. Місто було незалежною республікою, правилось народнім вічем і сенатом, езекутивну власть мали архонти й стратіги, скарбу пильновали колегії «девяти» й «одинадцяти», а торгівлі й промислу доглядали колегії агораномів і астіномів; взагалі завдяки численним написям устрій Ольбії відомий лїпше від иньших тутешніх міст.

Та за тим розцвітом, в яким бачимо Ольбію за

¹⁵⁴ Геродот IV. 54, Скімн.

Геродота, наступили для неї гірші часи. В 2-ій пол. IV в. їй прийшлося витримати тяжку війну з якимсь Зопіріоном: як звичайно приймають, був то воєвода Александра В. Громада мусіла напружити всі свої сили і шукати надзвичайних засобів, щоб устояти ся. «Борістеніги обложені Зопіріоном, дали свободу невільникам, признали чужоземцям горожанські права, заложили нові книги (правдоподібно — списали довги в заміну жертв на оборону), і тим способом змогли оборонитись від ворога», оповідає пізнійший письменник¹⁵⁵. Але за сим потрясенням прийшли нові біди — Ольбії тяжко приходилось від сарматських і скитських орд і від нового варварського руху в придунайських краях-від «Галятів» як вони зуть ся в місцевих написах (думають, що то були Бастарни або дунайські Кельти), також від Скірів, пізнійше — від Гетів. З декрету на честь Протогена, ольбійського громадянина — найбільшої й найінтереснішої ольбійської написи (час її невідомий — кладуть то на III то на II в. перед Хр.¹⁵⁶, бачимо, що Ольбія тоді мусіла відкупатись від сарматських орд

¹⁵⁵ Macrobian Saturn. I. 11. 13.

¹⁵⁶ Inscriptiones Ponti Eux. I ч. 16. Перегляд питання про час декрету у Латишева op. c. гл. III.

рік-річними «дарунками», чи по prostu сказати — данею. Вічний неспокій і війни привели господарство до повного упадку: «через війни і неврожаї» місто цілком збідніло, так що архонти мусіли заставляти храмову посуду, а в місті був голод. Пізнійший Діон Хрїзостом каже, що Ольбію не раз тоді брали вороги¹⁵⁷. Немалий час, — хоч може і не безпереривно, вона мусіла признавати над собою зверхність скитських царів. На се вказують монети Ольбії з іменами кількох варварських царів¹⁵⁸ — на жаль без хронології. Нарешті в 2-й чверти I в. перед Хрїстом Гети цілком зруйнували Ольбію, «як і всі иньші міста на лівім (північнім) березі Понту аж до Апольонії» (коло теп. Бургасу). По словам Діона Хрїзостома Ольбіюполіти тоді розбіглись і вернулись на старі попелища пізнійше — «як здається, за приводом (чи дозволом) самих Скитів, що потребували торговища і зносин (торговельних) з Греками, а ті перестали приїздити до них по зруйнуванню міста». Ся нова, реставрована Ольбія одначе виглядала і століт пізнійш дуже нужденно, як описує її Діон, що

¹⁵⁷ Oratio XXXVI.

¹⁵⁸ Фарзоя, Інїсмея, Канїта, Сарїї, Скілюра; з них Скілюр правив мабуть в другій половині II в. перед. Хр.

особисто був тут в 80-х рр. по Хр. Вона займала тільки незначну частину старого міста; купа лихих домків тулилась коло останків старих укріплень, обгорожена дрантивенькою стіною; в храмах не можна було побачити одної цілої статуї: все було покалічене. Се справді потвержують і новіші розкопки: нове місто, убоге і нужденне, займало тільки частину старого. Сама людність змінилась, каже Діон, вона мала тепер дуже сильну домішку варварів, і се потвержують написи де бачимо мішанину грецьких і варварських, особливо іранських імен¹⁵⁹. Та по словам того ж Діона, се була загальна доля тих спустошених міст побережа: як котрі і віджили, то дуже нужденно, і з сильною участю варварських елементів.

Вернутись до давнього розцвіту Ольбії, очевидно, уже й не прийшло ся; не так складали ся обставини: приходило ся жити серед тривоги, серед дальшого неустанного руху в степах. Діон, як самовидець, дає нам образок неспокоїного життя сього міста при кінці I в. по Хр., серед страху від ворогів. Борістенїти зходять ся послухати заїзжого

¹⁵⁹ Аналіз варварських імен написей нашого побережа дав В. Мілер в розвідці: Этнографическіе слѣды иранства на югѣ Россіи — Ж. М. Н. П. 1886, IX, теж коротше в т. III Осетинских етюдів.

рігора на улюблену тему — про Гомера, про Ахіля, що був предметом місцевого культу — але приходять узброєні, брами міста замкнені, і на мурах стоїть військовий прапор, бо Скити попереднього дня набігали на ольбійські землі. Це ілюстрація ольбійського життя всіх цих століть.

Західне побереже Крима

На сю вічну боротьбу з варварськими сусідами не ставало Ольбії своїх сил. Коли першою силою в понтийських сторонах став Мітрідат, Ольбія, як і інші чорноморські колонії, шукала у нього помочи і захисту; недавно віднайдена ольбійська надпись кинула світло на ці зносини її з Мітрідатом¹⁶⁰. Коли Мітрідат згинув в боротьбі з Римом, Ольбія шукає помочи і опіки Римлян. Не знаємо подробиць цих відносин довгий час: джерела не говорять про Ольбію спеціально. Але нема сумніву, що за Нерона, коли римське правительство енергічно вмішалося в чорноморські відносини, і римські війська боронили від варварів Херсонес, а римське правительство хотіло поставити в безпосередню залежність від себе навіть далекий Боспор — ближші оселі, як Тіра,

¹⁶⁰ Извѣстія археол. ком. XXV.

Ольбія й ин. тим, більше мусїли стояти під опікою Риму. Пізнійше знаємо, що за Антонїна Ольбія зверталась за помічу до Рима проти «Тавроскитів» і дістала підмогу. За Септимія Севера (між 196 і 198 р.) перейшла вона під формальну зверхність Рима і вїйшла в склад провінції Мезїї, так само як і Тїра. І Рим все, коли тільки иньші клопоти не паралїзували його тутешньої політики, — не відмовляв, в своїх інтересах, своєї помочи і опіки тутешнім грецьким громадам. Недавно знайдена ольбїйська напись 248 р. показує, що тоді ще, перед самою готеською бурею була в Ольбїї римська залога 161 . Правдоподїбно, слїдом Ольбія була зруйнована нападами Готів, але не зникла відразу, ще відживала кілька разів (як показують розкопки), хоч і дуже нужденно, — поки стала зовсїм порожньою руїною (останні монетні знахідки тутешні походять з VI в. по Хр.)

Перейдїм до дальших осель.

Затока при Перекопі (між Днїпровим лиманом і Кримом) звалась Каркінїтською (інакше — Таміракською) по імени Каркіни, міста, на її північній березї. Торговельного значіння ся затока не мала, як і кілька малозначних осель на її побережу. На західній побережу Крима, лежало

місто Керкінїг (де теперішня Евпаторія)¹⁶² — теж нічим особливим не визначне. Важне значінне мав тільки крайній східно-полудневий виступ півострова, між затокою Ктенунтом (теп. Севастопольська) і Символів теп. Балаклавська). Витворений сими затоками півостров звав ся Херсонесом, як і цілий Крим: для відріжнення від сього великого Херсонеса, той малий півостров звать звичайно Херсонесом Гераклеїським, по осадникам, що прийшли з Гераклеї Понтийської. Херсонесом же Гераклеїським, Таврійським або Мегарським¹⁶³ звало ся саме місто, положене на сїм малім півострові.

Херсонес

Засновали Херсонес, як я вже сказав, виходні з Гераклеї Понтийської, кольонії Мегарян (на полудневім березі Чорного моря (тепер по Турецьки Ереґлі). Недавно знайдена надпись, де Херсонїги звать Геркалейців своїми

¹⁶² Див. про місце його новїші замітки Романченка в Извѣстіях археол. ком. т. XXV.

¹⁶³ Plinii Hist. Nat. IV. 12, 26.

«шановнішими батьками»¹⁶⁴, потвердила літературну традицію, що Гераклея була метрополією Херсонеса. Т. зв. Скімн каже, що в заснуванні Херсонеса брав участь також і Дельос; але ця звістка нічим не потверджується. Головна маса людности була в усякім разі дорійська — се показує виразно дорійський діалект написей¹⁶⁵. Коли засновано Херсонес-невідомо, але в кождім разі належав він до молодших, а не до старших кольоній. Сама Гераклея заснована була за часів Кіра, отже в VI в., значить Херсонес з'явився значно пізніше. Геродот мовчить про нього, вперше згадує т. зв. Скіяк (IV в.). Припускають, що й за часів Геродота Херсонес вже існував, тільки сей не згадав про нього, але се здогад не дуже певний, і в усякім разі з херсонеських находок поки що для V в. нічого певного не можна виказати.

Оселяючись в сусідстві диких і нелюдських Таврів, про котрих оповідалися всякі страхи, осадники на початках шукали не стільки торговельних вигід, скільки безпечности. Для того

¹⁶⁴ Inscr. P. E. IV ч. 72.

¹⁶⁵ Сеж, окрім свідоцтва інших авторів, уневажнює хибну очевидно звістку Страбона, що Гераклея була мілетською кольонією.

місто з початку осаджено не при котрійсь з двох згаданих бухт, а на крайнім виступі півострова, над т. зв. Козачою бухтою, бо там він легше міг бути оборонений. Подвійний мур боронив його і сей малий виступ від суші. Але з сього безпечного кута Херсонес здавна почав розселяти ся і далі на північ, над теп. Карантинною бухтою (де тепер Севастополь), і тут викрито теж старі стіни з першої епохи міста, з гарного тесаного каменя-але вони мабуть не були докінчені тоді, і тільки пізнійше, уже в римській добі обведено муром се нове місто наоколо, і воно стало головним огнищем тутешнього життя. Взагалі ж жите сього далекого геленського закутка в перших віках його існування не визначало ся ні блеском ні богатством — енергічні розкопки останніх двадцяти літ не викрили ні артистичних будов, ні розкішних похорон; херсонеська монета — сей перший показчик торгового розвою — не стрічаєть ся в великім числі. Громада херсонеська жила більше господарськими інтересами, що вимогали багато енергії й праці. Працею й культурою приходнів камінцюватий і непривітний півостров справді гарно оброблено; заховались досі останки штучних водопроводів (труби для води); півостров укрили штучні городи і виногради. З збіжем було мабуть труднійше, судячи з того, що в присязі своїй горожане обовязують ся «збіже з рівнини»; не

продавати нікуди інде опріч Херсонеса¹⁶⁶. Західне побереже Крима не з родючих.

Крок за кроком опанувавши близшу околицю, Херсонес по волі забрав в руки все се західне побереже від Каркінїтської затоки до «бухти Символів». Замітних осад одначе тут крім самого Херсонеса не було: згадана присяга, згадує між його провінціями тільки Керкінїт, «Гарний порт»; (десь над Каркінїтскою затокою) і крім того глухо — «всі інші укріплення»; (такі сліди укріплень перетинають шию між Ктенунтом і бухтою Символів).

І тут, як в Ольбії, сусідня варварська: людність підпадала не тільки впливам грецької культури, але й самі приставала до неї. В реєстрах дельфійських проксенів кінця II в. перед Хр. стрічаємо «Гімна Скита Херсонесця»; і в недавно відшуканім херсонеськім реєстрі розпроданих міських ґрунтів знаходимо між херсонеськими горожанами справді того Гімна Скита і якогось другого Скита поруч нього¹⁶⁷.

¹⁶⁶ Inscriptions P. E. IV № 79. Може бути одначе, що в тім була якась фіскальна справа.

¹⁶⁷ Dittenberger Sylloge inscriptionum Graecarum № 268, Inscriptions P. E. IV ч. 80.

В сфері політичній Херсонес з початку стояв під опікою своєї метрополії, що за нього мабуть звела війну з заборчими заходами Пантікапея в першій пол. IV в. Але поволі він виростає і як центр і столиця західного Крима вже в III в. грає ролю в чорноморській політиці. Припадком перехована звістка про угоду уложену між малоазійськими володарями називає між державами, які були обняті сим трактатом, поруч Гераклеї також Херсонес¹⁶⁸. В сій добі був він незалежною, демократичною республікою. В недавно знайдений, згадуваній вже вище присязі горожанській з початків III в., як міркують по письму, горожанин присягає: «разом з усіма дбатиму про добро і свободу города і горожан, не продам Херсонеса ні Керкінита ні Гарного порта ні иньших укріплень ні иньших земель, які Херсонезіти держать або держали, нічого нікому, ні Гелену ні Варвару, але пильнуватиму для народу (громади) Херсонесців, ані народовластя (демократії) не нарушу ані поможу, коли хто продаватиме або нищитиме, і не затаю, але сповіщу держателїв (деміургів) города»¹⁶⁹.

¹⁶⁸ Polybii XXV, 2. 12.

¹⁶⁹ Inscriptiones P. E. IV c. 79.

Але з історії міста сих часів не знаємо сливе нічого, аж до самого кінця II столітя перед Хр., коли Херсонес притисли сусідні Скити, що зайняли степові часті Криму і притиснули тутешніх Греків, захопили провінції Херсонеса і саме місто тримали в облозі. Херсонес удав ся тоді під протекцію славного і голосного в тих сторонах понтийського царя Мітрідата VI Евпатора просячи помочи і захисту. Факт сей, докладно не датований, дослідниками кладеть ся коло 110 р. Для Херсонесців, кольоністів малоазійської Гераклеї, що все стояли в тіснім звязу з полудневим побережем Чорного моря, було се зовсім натуральним кроком, але зробив він важний поворот в житю нашого Чорноморя. Перед усім, потягнувши за собою участь Мітрідата в кримських справах, він привів до обєднання всіх грецьких громад північного побережа під, властю понтийського царя. По друге — ще важнійше в своїх наслідках — він увів грецькі громади нашого побережа в круг римської політики, перекинув боротьбу Рима з Мітрідатом на північний берег, і в результаті привів се чорноморське побереже під власть і опіку Рима, під впливи римського державного і культурного житя.

Мітрідат не зістав ся глухим на поклик Херсонесців. Його воєвода Діюфант зайняв ся енергічно боротьбою з напастниками. Від Старбона

і з херсонеського декрету на честь сього Діюфанта (се найбільша й найважнійша з херсонеських написей) довідуємось, що Діюфант кількома разами побив «скитського» царя Паляка і його сторонників Ревксіналів (Роксолянів, як думають звичайно) і визволив Херсонес¹⁷⁰. Після того Херсонес з Боспором і північним побережем (Ольбією, Тірою і ин.) увійшов у склад понтийського царства. По упадку Мітрідата якийсь час належав до Боспорського царства під зверхністю Рима, але потім був признаний автономною республікою, під номінальною римською зверхністю. На монетах його пишеть ся *Χερσονήσου ἑλευθέρας* (Херсонес незалежний) і має він не тільки срібні, але й золоті власні монети, без жадних цїсарських імен, як самостійна держава, так що становище його далеко було вище від Тіри та Ольбії — провінціональних міст Римської держави. Але фактично мусїв залежати дуже сильно від шефів римських сил, що держали тут свої залоги для охорони, часом і фльоту в Херсонськїм портї, і побирали рїжні доходи з міських оплат на удержанне війської

¹⁷⁰ Страбон VII 4. 3, *Inscriptiones Ponti Eux.* I. ч. 185 і IV ч. 67. Детайлічний історично-топографічний коментар до декрету в Записках одеськ. тов. т. XII і Извѣстіях археол. ком. XXI.

сили¹⁷¹.

Взагалі ті перепетії, які переходив Херсонес в сї віки римської зверхности (від I в. перед Хр. до III по Хр.) зістають ся все ще в значній мірі неясними¹⁷². Звістки долігають до нас відірвані, уривкові. Так в написи мавзолея Плявція Сільвана читаємо звістку про те, як він між иньшим, підчас своїх подвигів на Чорноморю в 60-х рр. по Хр. відогнав скитського царя, що взяв був Херсонес в облогу¹⁷³. В иньшій написи, в честь херсонеського

¹⁷¹ Inscr. P. E. IV 81.

¹⁷² Звичайно приймало ся, за Беком (*Corpus inscr. graec.* II с. 89), що херсонеська ера, від якої раховано літа в Херсонесі — 24/5 р. по Хр., як тепер рахують-се був час, коли Херсонес дістав 'ελευθερία від Римлян і увільнив ся від Боспору. Одначе найранійшу звістку про 'ελευθερία Херсонеса маємо у Плінія *Hist. nat.* IV. 12 (26), а Страбон кілька разів (VII. 4. 3, VII 4. 7) зовсім виразно говорить, що за його часів- себто в 1-й чверти I в. по Христї, Херсонес ще належав до Боспора. Сю звістку вважаю хибною, але тепер все більше прибуває вказівок на те, що 'ελευθερία Херсонеса справді могла наступити пізнійше і взагалі в відносинах Херсонеса до Риму були й пізнійше фази більших і менших автономічних прав. Літературу сього питання і перегляд його дають статі Берте Делагарда: Надпись времени императора Зенона (на сїи написи оперті рахунки херсонської ери) і Ростовцева *Рим. гарнизоны*.

¹⁷³ *Corpus Inscr. Lat.* XIV ч. 3608.

діяча, що їздив до Риму в справах херсонеської 'ελευθερία згадують ся інтриги якогось «тірана», що хотів захопити власть над містом, опираючи ся на прихильну партію в самім місті¹⁷⁴ — може боспорського царя. У пізнійшого історика є звістка що за царя боспорського Котіса (124–131) Херсонес належав до Боспора¹⁷⁵. Довгі історії про війни Херсонеса з Боспором розповідає Константин Порфирородний¹⁷⁶, але в вповні легендарній формі і з них тяжко витягнути якийсь реальний зміст.

Сліди римської залогі і римської опіки уривають ся і тут, як і в Ольбії, на середині III в., і Херсонес тоді, як і все побереже, були полишені самі собі перед Готською бурею. Як пережив він сей бурхли вий час, не знаємо. Перші сліди відновлених відносин з римською державою-протекторкою маємо з кінця IV в.¹⁷⁷. Звістки про відбудованне мурів римсько-візантійським правительством за ціс.

¹⁷⁴ Inscr. P. E. IV, ч. 68.

¹⁷⁵ Fragm. Hist. Graec. III с. 602.

¹⁷⁶ De adm. 53. Див. Момзена Rom. Gesch. V. с. 291.

¹⁷⁷ Inscr. Pon. E. VI ч. 465, Извѣстія археол. ком. 22.

Теодосія при кінці IV в., потім за цїс. Зенона при кінці V 178 , і знову за Юстиніана вказують правдоподібно на періоди упадка, по котрих місто з подвоєною енергією, під опікою цїсарства, брало ся до забезпечення від ворогів. За Юстиніана Візантія енергічно взялася до реставрації полудневого кримського побережа: були відновлені укріплення в Херсонесі і в иньших місцях-в Горзувітах, Алусті, Пантікапеї. Херсонес стає адміністраційним центром цілого Криму, столицею його візантійської адміністрації. Починаєть ся доба його розвитку. Починають ся монументальні церковні будови, що відкривають ся тепер з руїн все в більшім числі, починаючи від недавно відкритої хрестової церкви як приймають V в. Не обходило ся, правда без замішань. Хозари, що заволоділи східнім Кримом, простягали нераз руку і на Херсонес, і на початку VIII в. бачимо тут їх намістника «гудуна»¹⁷⁹. Але потім Херсонес уже без перерв належить до Візантії як головне місто і столиця Крима. І тепер в нїм бачимо автономний устрій¹⁸⁰; на чолі міста стояв

¹⁷⁸ Сборн. Христ. надп. ч. 7, Извѣстія археол. ком. 22.

¹⁷⁹ Nicsephorus ed. de Boor pag. 45, Theophanes ed. de Boor I р. 376.

¹⁸⁰ При ріжних відмінах в устрою Херсонеса і в степени

місцевий *πρωτεύων*. Аж у IX в. для зміцнення своєї влади візантійське правительство стало присилати сюди своїх стратігів¹⁸¹. Се, правдоподібно, дуже не сподобалось громаді; при кінці IX в. сталось повстання, стратіга вбито, а Константин в своїй науці сину докладно оповідає способи, якими можна змусити Херсонітів до послухності, як би вони «забунтовали або спротивились велінням імператора». «Сї способи — перешкоди в торгівлі й доставі в Херсонес збіжа, вина й иньших потрібних річей.»

В сей візантійський період Херсонес має для нас особливе значіння, бо він був найблизшим огнищем візантійської культури для східніх Словян після їх розселення, коли вже не істнували иньші грецькі кольонії, як Тіра, Ольбія. В наших очах се надає йому великий інтерес, над всі грецькі кольонії

залежності від Риму, а потім від Візантії можна тільки в певних монетах констатовати певний устрій Херсонеської громади.

¹⁸¹ Константин De adm. 42 кладе се на часи імп. Теофіля, проти сього датовання див. Успенского Візантійскія владѣнія на сѣверномъ берегу Чорного моря К. Ст. 1889, V. Херсонеський стратіг згадується вперше з нагоди повстання за імп. Льва: Continuator Thephanis, імп. Лев гл. 10, Амартол вид. Муральта 774-5 (під 892 р.).

Чорномор'я-Херсонес тоді був найближшим
огнищем тої культури, яка мала таке значінне в усій
еволюції Східної Європи в IX–XI вв.

З упадком Візантії й переходом
чорноморської торгівлі в руки Генуезців упадає й
Херсонес; при тім його тиснули нові турецькі орди:
Половці, пізніше Татари. Вже в 1-й пол. XIV в.
(1333 р.) папа засновуючи в Херсонесі латинське
біскупство, говорить про нього як про *колишне*
місто¹⁸². В XVI в. подорожник Броневский застав
його цілком порожнім — самі руїни¹⁸³.

Полудневе побереже Крима

На полудневім побережу Крима споміж
кількох звістних нам осель (Харакс, Лямпад,
Атений і т. и.) видатніша була Теодосія (на місці
теперішньої). Се була, як уже сказано, мілетська
кольонія. Час засновання її нам невідомий; в 1-й
пол, IV в. її підбив собі боспорський архонт Левкон,
і від того часу вона входила в склад Боспорського
царства. Демостен хвалить її великий порт, «як

¹⁸² Theiner Mouumenta Poloniae et Lituaniae I ст. 457.

¹⁸³ Tatariae descriptio, 1595, витяги див. в одеських
Записках т. VI с. 841–2.

кажуть корабельники — не гірший від боспорського»; Страбон славить родючість околиць Теодосії¹⁸⁴. Але не вважаючи на свій справді дуже гарний порт, вона не мала в античні часи важнішого значіння: аж в середніх віках (XIV–V) Генуезці, оселившись тут, надали їй всесвітню славу під іменем Кафи.

Без порівняння важніше значіпне в старинні часи мав Пантікапей, осада на місці теперішньої Керчи, «метрополь всіх мілетських кольоній Кімерійського Боспора»¹⁸⁵ (звичайна форма імени *Παντικάπαιον*, мешканець звав ся *Παντικάπαιτης*, *Παντικάλειός*, *Παντικάπαιος*): Його. історія стає нам відомою тільки з кінцем V в., але з огляду на таке першєнство його поміж тутешніми кольоніями здогадують ся, що заснована (себ то — остаточно сформована) ся осада була скорше, що найпізніше — десь в середині VI в. З початку се була аристократична рєпубліка, на чолі котрої від р. 480/79 стояв рід Археанактідів¹⁸⁶. Потім в середині

¹⁸⁴ Демостен проти Лептіна § 33, Страбон VII. 4. 4.

¹⁸⁵ Аміан XXII, 8, 26.

¹⁸⁶ Діодор XII, 31. 1; він взагалі подав з літературних джерел най-більшу суму відомостей для старших часів історії Боспора (кн. XII–XX 2, витяги в збірнику Латишева II с. 473 і

V в. (438/7) забирає в свої руки власть династія Спартокідів-якась чужа і не грецька родина, як показують імена її членів; вона править тут потім протягом трох століть. Але й Спартокіди довший час титулюють ся тільки архонтами Боспора і Теодосії, а царями називають себе тільки в відносинах до підвладних варварських народів. Аж пізнійше (в III в.) затираєть ся отся різниця титула, і вони титулюють ся царями взагалі.

Боспор і Боспорське царство

Власть сих династій не обмежалась самим Пантікапеєм: під свою власть згодом забрали вони грецькі кольонії по обох боках Кімерійського Боспора. З них на європейським березі важнішими осадами був Німфей і Теодосія, на азійським — Фанагорія (в куті Таманської затоки, коло ст. Сінної) і Горгіпія (теп. Анапа). Ся держава звалась Боспором, а її нарід Боспорянами. На захід, в Криму, вона довший час не простягала ся далі за Керченський півостров, що був для безпечности відгороджений від решти Крима валом. Але Спартокід Левкой в IV в. перейшов за сю початкову границю й прилучив до Боспору Теодосію. Крім

далі).

грецьких міст боспорським династам підлягали, бодай часами, сусідні варварські народи кавказького берега — Сінди і Меоти з дрібнішими їх племенами. Нарешті до Боспораж належав Танаїс — кольонія Боспорян на устю Дона-Танаїса. Старий Танаїс, судячи по розкопкам останніх літ, стояв мабуть при лівім гірлі Дона, коло теп. ст. Єлисаветської (розкопки дали культуру V–IV в. перед Хр.); останки пізнійшої осади, римської доби, виявили ся при правім гірлі, т. зв. Мертвім Донці, коло с. Недвигівки¹⁸⁷. По словам Страбона, се було найбільше торговище для варварів після Пантікапея: там боспорські Греки торгували з кочевниками європейськими і азійськими (себ то тими, що жили на захід і схід від Дону). Крім торгівлі тут, на азовськім побережю, в великих розмірах ловили вони рибу й солили¹⁸⁸. При кінці I в. перед Хр. боспорський цар Полемон зруйнував був зовсім Танаїс за непокору, але як видно з

¹⁸⁷ Старі розкопки (в 1853 р) ведено коло Недвигівки на Мертвім Донці. Потім звернули увагу нахідки коло ст. Єлисаветської. З 1908 р. ведуть ся в обох пунктах систематичні розкопки, див. реферат про них в Извѣстіях XIV зїзду с. 136 і Извѣстіях археолог, ком. кн. XXV.

¹⁸⁸ Страбон VII. 45 і XI. 2. 4.

численних написей, кольонія ся віджила і в II–III в. по Хр. прийшла була знову до значного розвитку. Друга важна торговельна осада, Фанагорія, по словам Страбона, була центром «азійських Боспорян»; сюди прибували товари з кавказьких країв сухопутем, тимчасом як Пантікапей держав у своїх руках морську торговлю: він мав варстати на 30 кораблів¹⁸⁹.

Крім торгівлі і рибного промислу Боспоряне господарували, мали винні городи і родючі ниви. Страбон похваляє родючість ґрунту під Теодосією й Пантікапеєм. Боспор орудував великими масами хліба, збираючи його чи то з власного господарства, чи то через торгівлю з сусідними варварами. Від Демостена довідуємось, що в серед. IV в. половина всього привозного хліба в Атику, яких 400 тис. Медімнів (коло 400 т. гектолітрів) ішло з Боспора¹⁹⁰. Під час дорожні в IV і III в. боспорські Спартокіди не раз посилали значні маси хліба в дарунку; Страбон каже, що Левкон послав Атенянам одного разу мільон гектолітрів (2.100,000 медімнів) з Теодосії; цифра може й побільшена, але можемо з того зрозуміти розміри хлібної торгівлі

¹⁸⁹ Страбон XI. 2. 10 і VII. 4. 4.

¹⁹⁰ Против Лептіна § 31-3.

Боспора. По словам тогож Страбона, хлібом платив Боспор і частину своєї дани Мітрідату: 180.000 медімнів хліба і 200 талантів срібла¹⁹¹. А звисний вже нам Пл. Сільван між иньшими також і тим визначав ся, що привівши кримські сторони в тіснійшу залежність від Риму, прислав «з тої провінції велику масу пшениці народови римському»¹⁹².

В II ст. перед Хр. Боспор, як і Херсонес, сильно терпів від сусідних варварів. Подібно як Ольбія, він мусів їм оплачуватись річною данею, і коли Херсонес піддав ся під протекцію Мітрідата, за його прикладом пішов і Останній Спартокід Перзад, «не мавши змоги витримати з варварами, що вимагали все більшої дани». Він заховав свою власть під зверхністю Мітрідата; але скоро загинув від повстання свого вихованця Савмака і його помічників «Скитів»¹⁹³. По тім Боспор перейшов

¹⁹¹ Страбон VII. 4. 6, Демостен проти Лептіна § 33; про сей текст див. примітку Перро в *Revue historique* 1877, IV с. 53: він думає що се не був дарунок. Див. ще мову Ісократу *Γραφεΐτικός* 57.

¹⁹² *Corpus Inscr. Lat.* XIV с. 3608.

¹⁹³ *Inscr. P. E.* IN 185.

під безпосередню владу понтийських царів, а по
упадку Мітрідата — під римську протекцію. За
римських часів він становив васальну державу, з
своїми царями, з початку з династії Мітрідата (по
жіночій лінії), а з третьої чверти I в. по Хр. з якоїсь,
теж варварської, очевидно, династії Рескупорідів (чи
була се зовсім нова династія, чи споріднена з
попередньою, властиво зовсім невідомо).
Відносини Рима до Боспору подібні до
херсонеських: римське правительство опікувалось
Боспором, коли й скільки могло, тримало тут
часами свої залоги, але полишало досить широку
автономію. За Нерона, в 60-х рр. воно поспробувало
було взяти Боспор в безпосередню свою владу, але
се показало ся, очевидно, непрактичним, і
автономію його відновлено, під управою старої
династії. Відносини і степінь залежності зрештою
могли бути різні в різні часи.

Історія Боспорського царства за римських
часів взагалі дуже мало звісна. Головним
джерелом служать монети й написи; по нїм
династію боспорську можна слідити до першої
половини IV в. Цілий сей час царство зіставалось
під римською протекцією — очевидно, само
трималось її, навіть в часах коли Рим не міг ані дати
реальнішої помочи, ані боронити своєї влади над
сею васальною державою. Сама Боспорська
держава переходила різні фази сили й упадку. Міру

її сили й значіння в світлішій моменти показує фрагмент написи з Танаїса¹⁹⁴, з кінця II в. во Хр., де згадується про перемогу боспорського царя Савромата над Скитами й Сіраками (на східній березі Меотиди), про прилучення землі Таврів і звільнення від піратів моря в Понті й Бігінії. Протенденцію Боспорської держави — захопити західне побережжя з Херсонесом, я вище згадував.

В останнє Боспор згадується, як приналежний до Рима край, в 366 р.¹⁹⁵. Монети боспорської династії перериваються ще перед тим на 340-х роках, і це натякає на якусь катастрофу — може в зв'язку з рухом Готів на Крим. Потім Боспор опанували Гуни, і в руках гунських династій він зоставався півтора століття. Аж в VI в., за імператора Юстиніана (518-27) Боспор вернувся знову під візантійську зверхність: тут поставлено візантійську залогу, і старий Пантікапей разом з іншими кримськими містами на ново укріплено¹⁹⁶. Однак влада Візантії тут не була

¹⁹⁴ Inscr. Ponti Eux. II ч. 423.

¹⁹⁵ Am. Marcellinus XXVI. 10. 6.

¹⁹⁶ Malalas ed. Bonn. 431, Theophanes ed. de Boor I p. 175, Procopii De bello Persico I 12, De b. G. IV. 5, De aedif. III. 7.

міцною; при кінці VII в. Пантікапей (Боспор) і Фанагорію, що приймає нове ім'я Таматархи (руський Тмуторокань), бачимо в руках Хозарів¹⁹⁷. В їх володінню зіставали ся вони довго, десь до половини X в. Хозари самі розселились тут, по обох боках Боспорської протоки і в східнім Криму, і се мало своїм наслідком інтересне культурно-історичне явище — розширення між ними юдаїзма, що звідси, з хозарських осель пізнійше поширив ся в ріжних напрямх. Боспор здавна став одним з огнищ жидівської діаспори (розсіяння). В написи 81 р. по Хр. ми вже стрічаємо ся з громадою еленізованих Жидів і їх сїнагогою в Пантікапеї¹⁹⁸, і між намогильними написями Боспора римського і пізнійшого часу стрічаємо чимало слідів жидівського культу. Поруч чистого юдаїзма стрічаємо по ріжних містах Боспорського царства сліди громад свобідних монотеїстів, чителів «найвищого бога» — явище взагалі широко розповсюднене й по иньших містах, де жидівські громади входили в близшу стичність з

¹⁹⁷ Nicephorus ed. de Boor p. 40–1, Theophanes ed. de Boor I p. 373.

¹⁹⁸ Inscr. II. 53.

світом поганським¹⁹⁹. Потім юдаїзм з Боспора розширився між Хозарами, так що став релігією хозарського кагана і його двора²⁰⁰, і пізніші сліди і прояви юдаїзма в різних сторонах і моментах (включно до «жидовствующих» XV–XVI в.) в значній мірі зв'язані генетично з сим боспорсько-хозарським огнищем його.

Торговля чорноморських кольоній і її впливи на культуру

Від Хозарів, з упадком Хозарської держави Тмуторокань перейшов під владу руських князів; в X в. вони, здається, чи не держали в своїх руках і східньої частини Крима. В XII в., за імп. Мануїла бачимо керченську протоку знову в якійсь залежності від Візантії, судячи по його умовах з Генуєю (1167-70). При кінці XII в. (1190) Боспор в усякім разі фактично належав до Візантії:

¹⁹⁹ Schürer Die Juden im bosporanischen Reiche und die Genossenschaften der σεβόμενοι θεόν ὑψιστον ebendasselbst — Sitzungsber. berl. ak. 1897.

²⁰⁰ Маркварт (Osteuropäische Streifzüge с. 284 і д.) вказує ще інші дороги, якими міг ширитися між Хозарами юдаїзм — з Арменії.

херсонський дукс відновляв тут фортифікації²⁰¹.

Як бачимо, чорноморські кольонії жили дуже тривожним життям, і треба дивувати ся тій витривалості, з якою сі дрібні осади держали ся в таких небезпечних позиціях протягом цілого тисячоліття, при дуже малій або ніякій підпорі зі сторони метрополій та політичних своїх зверхників.

Промисл і торговля були тими силами, що притягали грецьких кольоністів в сі далекі краї, звабляли їх осаджуватись на чужині серед диких і непривітних народів, заохочували цілими віками удержуватись тут серед всяких недогідностей і небезпечностей, устоюватись серед переважних ворожих сил то зброєю, то дипломатією, то грошима, і дійсно — давали спроможність сим роскиненим серед варварського моря самітним острівцям утримуватись протягом цілого тисячоліття під натиском варварів.

Припускають, що першою причиною для заморських торговельників, яка притягала їх до наших берегів, була торговля горючим каменем, янтарем (бурштином); сей здогад поки що не перевірений докладно, хоч можливий. Пізніші грецькі кольонії північного чорноморського

²⁰¹ Corpus Inscr. Graec. N 8740. Про умову з Генуею див. т. IV гл. III сеї історії.

побережа мали метою більш звичайні річі щоденної потреби: на широку міру експлюатували вони багаті, ще не вичерпані природні запаси і ще на ширшу — вимінювали на предмети грецької культури сирові продукти у сусідніх народів та висилали їх з великою, розумієть ся, користю для себе в грецькі краї. Коротку, але добру характеристику понтийської торгівлі дає Полібій в своїм оповіданню про стару Візантію: «з припонтийських країв іде до нас худоба та велика сила невільників, і то безперечно найкращих, а з припасів постачають вони мід, віск, солону рибу в великих масах; з продуктів, котрими багаті наші краї, вони дістають оливу і всякого рода вино, а хлібом міняють ся, то присилаючи, то дістаючи від нас». Доповненням до цієї характеристики може служити оповідання Страбона про боспорську торгівлю в Танаїсі: «кочовники привозили сюди невільників, шкіри й інші кочовничі продукти, Боспоряне натомість — одіж, вино й інші річі культурного побуту». Або отсе свідоцтво з одної Демостенової промови: корабель з Пантікапея віз до Теодосії вовну, кілька черпнянок соленої риби й козячі шкіри²⁰².

²⁰² Полібій IV. 38, Страбон XI. 2. 3, Демостен проти Лякріта § 34. Літературу понтийської торгівлі див в примітках (1).

Хліб і рибу — два головні предмети античної грецької поживи, чорноморські Греки добували й вивозили в великих масах. Я вже згадував, що в IV в. числили боспорський хліб на половину всього хлібного привозу Аттики. Розумієть ся, в часі непокоїв чи неврожаїв могла траплятись потреба хліба і в чорноморських осадах; деякі, як от Херсонес, ледво чи й сіяли досить хліба для свого виживлення. Се мабуть і розуміє Полібій, кажучи, що хліб часами вивозили з кольоній, часами возили до них. Але властиво хліб був предметом вивозу у чорноморських Греків. Про рибний промисел є досить багато звісток. Риба вялилась і сушилась в чорноморських факторіях і в такім препарованім виді висилалась до Греції. В значній мірі й хліборобство і рибальство було в руках Греків, але не виключно: сі продукти йшли й від тубильної людности, і участь її в сій торгівлі для нас особливо інтерна. Геродот, як побачимо низше, згадує виразно про Скитів, що сіють хліб на продаж. Про хліборобство ріжних сарматських народів, особливо коло Дунаю й Меотиди, згадує Страбон. Він же оповідає про рибальство Меотів, що поруч Греків, займали ся ним на Меотиді, правдоподібно теж на продаж²⁰³. Не виключено,

²⁰³ Геродот IV. 17, Страбон VII. 3. 17. XI. 2. 1 і 4.

що й даліші народи, між ними навіть і Словяне, могли брати участь в сій торгівлі хлібом, хоч посередно. За те можна сказати певно, що в торгівлі медом, воском, шкірами й невільниками, брали участь і вони — сі продукти мусіли збиратись в грецькі міста з великого простору східньої Європи і се як раз ті товари, що виступають півнійше спеціально в руській торгівлі, як східноєвропейські товари, що посиляли ся в грецькі міста в обмін на предмети грецької торгівлі. Крім того через словянські землі могла йти перевозова торгівля де-якими продуктами, нпр. горючим каменем, північними футрами й невільником. Всі оті предмети могли привозитись в грецькі осади самими варварами, могли вивозитись з їх країв і грецькими агентами та купцями. Геродот згадує про грецьку факторію Гельон в землі Будинів, описує караванну дорогу через Урал в центральну Азію, дає звістку про плавбу Дніпром²⁰⁴. Про плавання Дністром згадує т. зв. Скімн. Се все вказує на те, що грецькі купці не обмежались торгівлею на побережжю.

Зі сторони Греків, як предмети привозні, згадується ся вино, олива, різні матерії, загальнійше

²⁰⁴ Геродот IV. 22-7. 53, 109.

кажучи — предмети промислу й грецької штуки. Вино, як я згадував, культивувалось Греками в Криму й на Дністрі (в Тірі); сліди культури оливи заховались подекуди в Криму. Але сїєї місцевої продукції не вистачало і для тутешніх Греків, не тільки для торговлі. Привіз вина з островів Середземельного моря, особливо з Рода, Таза, Кніда, зіставив багаті сліди в виді ручок від амфор з написами й марками на місцях чорноморських осад. По словам Демостена, вино в Понт возили ще з Пепарета, Коя (Κῶς), Менди і з иньших міст²⁰⁵. Вино, безперечно, ішло далі на північ; Скити нпр. славились як добрі п'яниці. В звязку з сим стояло широке розповсюдження грецької посуду, а може й перенесення типа глиняної амфори в краї середнього Подніпров'я, де такі глиняні посудини, часом дуже великі, стрічають ся досить часто, не залежно від грецького привозу.

Про широке розповсюдження грецької кераміки в землях навіть значно віддалених — як полуднева Київщина, я вже згадував. Найстарші з

²⁰⁵ Проти Лякріта § 35. Ручки амфор описувались Бекером і Юргевичом в радї статей — *Mélanges Gréco-Romaines I*, Записки одеського історичного тов. V, VII, XI, XV, XVIII, XXI, XXII, див. також Извѣстія арх. ком. III. Вони мають увійти в III т. *Inscriptiones P. E.*

тутешніх находок сягають V–VI в., але в великій масі виступає головню атенська посуда чорнолякова, з червоними фігурами IV–III в. Такі нахїдки посуду, і артистичної роботи, і бїльше щоденного ужитку, в полудневїй Київщинї звїстні десятками ²⁰⁶. Ювїлерські вироби грецькі, особливо богатї в степовїй полосї, також заходять в полудневу Київщину й Подїле ²⁰⁷. Ще дальше сягають монетні нахїдки, що можуть вказувати коли не на безпосередню, то посередню торговлю з чорноморськими мїстами й Подунавем — вони заходять глибоко в лїсовий пояс, але належать головню до пїзнїйших часїв, I–III в. по Хр., зрїдка стрїчають ся нахїдки IV–I в. перед Хр. ²⁰⁸.

Грецькі впливи

²⁰⁶ Про сї керамічні нахїдки статя фонь Штерна: Къ вопросу о воздїйствїи античной культуры на области, расположенныя внѣ района древнїхъ, поселенїй на сѣверном побережїѣ Чернаго моря, в одеських Записках т. XXIII, 1901; також цитованї на с. 87 статї: Значенїе керамическихъ находок і ин.

²⁰⁷ Див. «Типи зелїзної культури».

²⁰⁸ Див. низше — гл. IV.

Особливо сильні, розумієть ся, були впливи грецької культури на степову людність прибережних країв. Коли з одного боку бачимо, що грецькі майстри кольоніяльні, а мабуть (судячи по високому артизму деяких виробів) і столичні робітні приладжувались в своїх виробах до уподобань і вимогів варварської людности, для якої призначали ся сї виробы — на продаж чи на замовленне, — то з другого боку бачимо, як мотиви грецької штуки, грецького ремесла переходили в штуку варварську, як пересякає грецькими виробами ціла обстановка степового ватажка. Се само вже дає свідоцтво і міру великого впливу грецької штуки на тубильну людність наших країв. Зрештою і в історичних джерелах маємо на те вказівки; така звістка Геродота, згадана вже вище, про еленізовану варварську людність Каліпідів в околицях Ольбії; про мішану, чи еленізовану варварську людність — Μίξέλληνες в околицях Ольбії в пізнійших часах згадує декрет Протогена. Страбон коустантує, що Меоти близші до Боспора (значить близші і до грецьких впливів) визначають ся більшою культурністю в порівнянню з своїми північними земляками, і т. и.²⁰⁹. Про варварські

²⁰⁹ Inscr. Ponti Eux. I ч. 16, Страбон XI. 2. 4.

домішки серед людности самих кольоній я згадував також; вона зростає особливо в римських часах, але і в ранійших часах варварські елементи не були в них рідкістю²¹⁰.

З меншою силою, в ослаблених формах сі культурні впливи йшли і в землі, зайняті словянською кольонізацією, або сусідні з нею, як виразно свідчать нам археологічні нахідки. Безперечно, вони не лишали ся без сліду в розвою матеріальної культури тутешньої людности: широке розповсюдненне грецької кераміки й юбілерства в сих краях може ручити нам за се. Правда вказують на повний брак у словянських мовах запозичень з грецької мови сеї доби як на доказ, що Словяне в ті часи не стикались з Греками безпосередно²¹¹. Але се вказує тільки, що торговля й впливи Греків на Словян були посередні, через степові племена.

Степова людність

²¹⁰ До наведених вище можна додати ще катальог побіднивів на публичних грах Горгіпії, десь з III в. перед Хр., де серед переважної маси грецьких імен стрічаємо «Скитів», «Сіндів» або прозиваних так по батьку. *Inscr. P. E.* IV ч. 432.

²¹¹ *Соболевский Vestnik sl. star.* IV с. 192, *Липовский* — *Труды XII съѣзда т. III.*

В звязку з відомостями про жите грецьких кольоній на Чорноморю довідуємо ся з античної традиції дещо і про дальші, степові простори нашої території. Від початку історичних відомостей, протягом яких тисячі лїт, були вони зайняті на пів кочовничою на пів осїлою варварською людністю, що зловіщою хмарою висїла над геленським житєм Чорноморя.

Найдавнїйшу відомість про чорноморську кочову людність знаходимо ми в Ілїядї, в тїй части одначе, що не належить до старших складових частин епоса, і в дуже загальнїй формї. Тут в однім образї представлений Зевс, як він дивить ся «далеко на землю добрих їздцїв Траків, Мізїв сильних в ручнїм бою і славних кобилодоїльцїв, що годують ся молоком, бїдні і найсправедливїйші з людей»²¹². Пізнїйші письменники зробили з тих гомерївських епитетів назви народів (Ιππημολγοί, Ἀβίοι, Γαλακτοφάγοι). Але вже Страбон розумїв, що тут іде мова про чорноморських кочовникїв. Гезїод знає вже й імя їх — Скити, і прикладає до них той самий гомерївський епїтет кобило-доїльцїв: Σκῦθαί

212 νόσφι 'ερ' ἰπποπόλων Θρηκῶν καθορώμενος αἶαν
Μυσῶν τ' ἀγχεμάχων καὶ ἀγαυῶν ἰππημολγῶν
γλακτοφάγων ἀβίων τε δικαιοτάτων τ' ἀνφρόπων — XIII. 6.

ἱππολογοί²¹³.

Більше оповідав про ті краї поет VII в. Арістей з Проконеса, автор Арімаспейської поеми (Ἀρμάσπεια), присвяченої спеціально північно-східнім краям. Його географічні відомости вплетені в ту поему не мали доброї слави в античній літературі, — правдоподібно завдяки своїй отій поетичній формі, до того ще і неприступні перевірці пізнійших письменників. Страбон просто зве Арістея брехуном. Але в сучасній науковій літературі були висловлені гадки, що Арістей з скитськими караванами справді міг побувати в середній Азії і там зібрати свої відомости²¹⁴. Подекуди, виключивши поетичні прикраси, вони дійсно мають признаки певности. В усякім разі його поема на довго стала джерелом відомостей про далекий північний схід. З його

²¹³ Сю згадку в тексті Гезіода деякі теж датують значно новішими часами ніж VIII в. — Див. Müllenhof *Deutsche Altertumskunde* III p. 22.

²¹⁴ Див. спеціальні розвідки Турне (Tournier, *De Aristeia Proconesio*, 1863) і Томашка (W. Tomaschek, *Kritik der ältesten Nachrichten über den Skytischen Norden I. Über das Arimaspeische Gedicht des Aristeas*- Sitzungsberichte der Wiener Akademie т. 116 с. 478). Інші, скептичніше приймаючи відомости Арістея, й самий вік, його посувають на перед — на VI в.

відомостей користав і Геродот та й переховав найбільше відомостей з сієї страченої для нас поеми.

Геродот в середині V в. звідав Ольбію сам особисто, як можна судити з його оповідання²¹⁵, тут з власних розвідів на місці доповнив свої літературні відомости і на всі пізнійші часи став головним джерелом про степову людність нашого краю тих часів. Непевні ніби то звістки, які закидали йому і в античній літературі (так що Плутарх написав спеціальний трактат про неймовірність Геродота), і в новійших часах, тепер що далі знаходять собі все більше потвердження, і нині в науковій літературі певність Геродота не підлягає найменшому сумніву там, де оповідає він як свідок; що иньше, де оповідає він з переказів: сі оповідання дуже нерівної вартости²¹⁶.

Кімерійці

З переказів, які він чув, Геродот силкуєть ся

²¹⁵ Про се спеціальна статя Мищенко — К. Старина 1886. VI.

²¹⁶ Література Геродотових відомостей про Скітію в примітках (2).

оповісти щось про давнійшу, перед-скитську
кольонізацію чорноморських країв. Каже, що сі
сторони перше займав кімерійський нарід, і Скити
звідти його витиснули. Покликуєть ся на вказівки
про Кімерійців в місцевих топографічних назвах, на
істнованне кімерійського Боспора (Керченська
протока), Кімерійських бродів, Кімерійських стін,
на могилу кімерійських царів на Дністрі. Але його
відомости про сей кімерійський нарід дуже бідні, і
він йому самому представляєть ся, здаєть ся, в такім
самім «кімерійським тумані», що в Одисеї окриває
царство сього напів-мітичного народу:

Там Кімерійці
живуть, і їх місто, та й
ціле їх царство
Хмарами вкугані
вічно й туманом, бо яснеє
сонце
Не поглядає на той
край горячим проміннем
ніколи²¹⁷.

²¹⁷ Одисея XI, 14. Геродот IV, 11-8. В літературі погляди розходять ся-чи вважати тут Кімерійців етнографічним понятєм, чи просто поетичним образом хмарного царства. Пор. Вугу The Homeric and the historic Kinimerians (Klio, 1906).

Се й не диво, бо самі грецькі осадники, коли почали на добре оселюватись на Чорноморю, сієї перед-скитської людности, правдоподібно, вже не застали.

Імя Кімерійців добре звістне з малоазійських джерел (жидівське Gomer, вірменське Gameg, в асирийських написах Gimiggi) ²¹⁸. В грецьких джерелах знаходимо звістки про напади Кімерійців, що робили вони разом з тракійськими ватагами в VIII–VII в. на грецькі володіння на малоазійським побережю. Але власне се широке розповсюдження імени наводить сумнів, чи не маємо тут якоїсь загальної назви, скорше географічної ніж етнографічної (подібно як се пізнійше було зі Скитами). В такім загальнім, не-етнографічнім значінню се імя могло бути чи Греками, чи може ще давнійше їх попередниками в чорноморській торгівлі — Фінікіянами або Карійцями перенесене на Чорноморе для означення тутешньої перед-скитської людности. На імя отже нема що

²¹⁸ Теж імя бачать в осетиньськiм гуміріта==велетень, в грузинськiм гмігі — герой, ласькiм гомогі сміливий (В. Миллеръ, Черти старини въ преданіяхъ Осетинъ с. 199, Томашекъ Kritik der altesten Nachrichten с. 64).

наполягати ²¹⁹. Се степова людність перед, приходом Скитів в чорноморські степи, котра могла називатися ріжно і до ріжних племен належати. Тому відгадувати, якого саме племени були ті Кімерійці — даремна забава, принаймні при теперішнім стані наших відомостей²²⁰.

²¹⁹ Міленгоф ішов іще дальше і взагалі заперечував існування на нашій Чорноморю якоїсь кімерійської людности (навіть в вище сказанім значінню — взагалі перед-скитської кольонізації). Він бачив тут комбінацію Арістея й інших, що тим витисненням Кімеріїв з північного берега Чорного моря в Малу Азію хотіли пояснити собі прихід Кімеріців до М. Азії, а знову боротьбу Скитів (Саків) з Масагетами, що в дійсности мала місце на полудень від Каспійського моря, перенесли на північ від Каспія, і так, мовляв, утворилась історія приходу Скитів в наші степи (*Deutsche Altertumsk.* II, 26). Проти сього гіперкритицизму можна вказати — перше, що ми не маємо ніяких причин вважати Скитів автохтонами, в супереч грецьким відомостям, по друге — що нема поводів думати, мовби натоп Масагетів не міг викликати руху іранської людности заразом і в Європі і в Азії, на північ і на полудне від Чорного моря.

²²⁰ Найчастійше уважають їх Траками — ще свого часу Аделюнг *Mithridates II. 163*, з новійшого див. Томашека *Über das Arimaspische Gedicht s. 776-7*, Lehmanni — *Verhandlungen des XIII Orientalisten Kongresses, Kossina-Zeitschrift für Ethnologie*, 1902 с. 210, Hubert Schmidt — *op. c. ibid.* 1904 с. 632. Іранцями вважав їх з новійших нпр. Бремер (*op. c. c. 757*) Шрадер недавно виступив з теорією турецько-татарського

Скити

Скитів грецькі письменники представляють приходнями зі сходу. Геродот каже, що Скитів витиснули з-за Аракса (себ то Яксарта, тепер Сир-Дарії) їх соплеменники Масагети, і додає, що так оповідають і Греки і самі Скити, але Арістей, мовляв, давав ще ширше пояснення сьому рухови, звязуючи його з змінами в середній Азії: Арімаспи потиснули Іседонів, Іседони Скитів ²²¹. Таке пояснення скитської міграції зовсім можливе: міг

походження Кімерійців (Sprachvergleichung 3 II с. 529): він звернув увагу на старинний поділ Турко-Татар на кочових і оселих, *juuk* і *сопги*, і бачить тут Геродотових Турків і Кімерійців; домішкою Кімерійців поясняє він турецько-татарські прикмети скитського побуту. Натомість Ед. Майер вказує інтересний факт, що в вавилонських написах перське *Saka*, Саки, передасть ся через *Gimigi*: Кімерії мішають ся або отожняють ся з Скитами. Що в російській археології повело ся неолітичну культуру називати кімерійською, зовсім конвенціонально, — я вже згадував (с. 41). Кімерійська людність чорноморського побережа під час скитської мандрівки в кождім разі жила не в неолітичній культурі: між скитською мандрівкою і «кімерійським» похоронним типом може бути дуже велике віддалення.

²²¹ Геродот IV. 12-3.

справді тут відбити ся етнічний переворот в центральній Азії²²². Держачись теорії європейської правітчини Індоевропейців, се треба уважати за поворотний рух кочовик Іранців на захід, викликаний пертурбаціями в центральній Азії. Що до часу сього руху, то по гадці Геродота мав би він стати ся десь в другій полов. VIII або поч. VII в. Але се датованне його опираєть ся на фантастичнім обясненню скитського нападу на Малу Азію: Скити мовляв уганяли за Кімерійцями, що прийшли в М. Азію, витиснені Скитами з Чорноморя в половині VII в.²²³ Таким чином дата ся не має значіння. В дійсности Скити могли прийти ранійше, а мандрівка їх могла тягнути ся довший час. Але

²²² Але з скитської генеальогії, поданої Геродотом (VI. 5), виходило-б, що Скити уважали себе автохтонами (виводили себе від доньки Борістена).

²²³ Оповіданне Геродота про погоню Скитів з Європи за Кімерійцями, розумієть ся, зістаєть ся комбінацією учених Греків. Його поправляють ріжними способами: що Кімерійці мовляв дійсно прийшли в М. Азію, витиснені Скитами, тільки не через Кавказ, як у Геродота, а через балканські землі, і там прилучились до ник товариші їк малоазійських походів Тракийці, або що Кімерійці з наших сторон нападали на малоазійські землі. Але сї поправки не можуть уратувати сього оповідання.

дуже можливо й таке, що Геродот трапив в правдиву дату — що натиск східніх Іранців на своїх західніх земляків коло того самого часу дав себе знати і в Європі і в Азії: одні скитські орди під сим натиском посунули ся в в наші степи, иньші — звістні під іменем Саків (друга форма тогож імени Скитів) в Малу Азію. Подібно як пізнійше, в II в'їці бачимо знову натовп іранських орд разом в наших степах і в Азії.

Приймаючи таку мандрівку скитської орди з передьої Азії, не треба одначе розуміти се так, що вона дала нашим степам нову людність. Зявила ся тільки нова зверхня орда, вона покрила своїм іменем давнійшу степову людність, а навіть і в свій склад могла прийняти певні елементи сеї давнійшої людности. І коли ся зверхня і ще якісь иньші орди були скитсько-іранські, се не виключає присутности в тім самім часі в степах людности иньших народностей, давнійших від Скитів. Тут могли лишити ся останки іранської кочевої людности з давнійшого розселення, останки тракийської і бог зна ще якої кольонізаці. Подібне бачимо й пізнійше в наших степах, коли зі зміною зверхньої орди степова людність дістає нове імя, тим часом як склад її зовсім не переміняєть ся так рішучо.

Геродотова Стикія

Так як чорноморська степова людність групувалась після руху Скитів, ось як представляється вона у Геродота²²⁴. На схід від Танаіса (Дона) живуть Савромати, нарід споріднений з Скитами, але осібний від них. На захід від Танаіса живе нарід Скитський, що поділяється на чотири племена: між Танаісом і Герром (незвісною річкою на схід від Дніпра) мешкають Скити Царські, Βασίλῃοι «найсильніші й найчисленніші Скити, що інших Скитів вважають за своїх рабів»²²⁵. Між

²²⁴ Розміщення вчислених у Геродота народів на сучасній малі дає подекуди непереборені труднощі, бо деяких річок, названих у нього, ніяк не можна вгадати; про се багато писано, але без певних результатів; напр. не відомо, чи Пантікап був на правім, чи на лівім боці Дніпра (одні бачуть в нїм Інгулець, інші Конку). Герр представляв собі Геродот так, що він витікав із Дніпра, десь понизше Порогів, впадав в р. Гіпакір, а ся текла в Чорне море; такої річки в дійсности нема. Мені здасть ся, в кождім разі з Геродотового оповідання виходить зовсім ясно, що Скити-Хлібороби мешкали по обох боках Дніпра, і Пантікап мусів собі Геродот представляти на лівім боці (VI. 18 і 53).

²²⁵ Замість Βασίλῃοι проєктовано читати Βαρσίλῃοι і звязувано се з Барсиліями і Βερζιλία, звісною нам в гунсько-хозарських часах, але й поправка ризикована, і сей звязок, при загальнім руху Скитів на захід, непевний.

Герром і Пантікапом на 14 днів дороги (на лівім боці Дніпра) живуть Скити-Кочовники, «що нічого не сіють ані орють». Між Пантікапом і Гіпанісом (Богом), по обох боках Дніпра живуть Скити-Хлібороби (Γεωργοί); їх осадитягнуть ся з заходу на схід за три дні дороги, а на північ через їх край треба плисти 10–11 днів Борістеном (Дніпром). На верхнім Богу (в дійсности правдоподібно і на середнім, бо Геродотові відомости про сю ріку не сягали верхівя) сидять Скити-Орачі (Ἀροτήρες), «то хліб сіють не на свою страву, а на продаж»²²⁶.

Скиктські племена

Окрім сих чотирьох народів, що становлять

²²⁶ Вже з огляду на те, що відомости про Дніпро у Геродота не йдуть далі порогів (чи властиво не доходять і до них), треба сумнівати ся, чи він знав дійсний початок Бога, чи не уважав він початком те місце, до котрого плавали Богом, або чи не приймав за той початок якийсь з його притоків? Дійсно, у Геродота Бог має всього дев'ять днів дороги, тим часом як на Дніпрі до порогів рахує він 14 днів. Відомости Геродота про верхівя Бога й Дністра дуже поплутані і недокладні; очевидно, верхівє Дністра представляв він собі просто на північ проти його устя, на північ від верхівя Бога (IV 61–52).

скитський нарід в тіснійшій значіній слова, Геродот зачислює до Скитів племена Алязонів — полудневих сусідів Скитів-Орачів, на середнім Богу, і еленізованих Скитів Каліпідів²²⁷ на нижнім Богу. Вони відрізняють ся від иньших Скитів (розуміти — кочовничих) тим, що сїють і їдять хліб і городину, а поза тим мають звичаї скитські. Каліпиди сї анальогічні з Μιξέλληνες ольбійського декрета Протогена, що мешкали в околицях Ольбії.

На заході скитська територія простягала ся до Дунаю (Істра)²²⁸. Що правда у Геродота ціла просторонь на захід від Бога становить прогалину без жадних звісток, але мусїла вона мати скитську людність, бо звалась «давньою Скитією». На північ живуть вже народи не-скитські: Неври на північ від Дністра і Бога, Людоїди ('Ανδρόφαγοι) та, Чорноубрані (Μελάγχλαινοι) далі на схід від них. В Таврії теж заховалась давнійша перед — скитська людність (Таври) — головно в горах, тим часом як

²²⁷ Καλλιπίδαι 'εόντες Έλληνες Σκόθαι (V. 17). У т. зв. Скімна (що цитує тут Ефора, з IV в.) натомість є Карпиди — тому дехто звязує сей нарід з карпатськими Карпами, але се очевидно тільки помилка Ефора в передачі Геродотової звістки.

²²⁸ Геродот IV. 17–21, 100-1.

степову частину півострова займали Скити.

Крім вище поданого територіально-культурного поділу Скитів, Геродот знає ще генеальогічний. Від трьох синів першого чоловіка Таргіая, що родився від Зевса і дочки Борістена, Ліпоксая, Арпоксая і Коляксая пішли скитські роди Авхатів, Котіарів і Траспіїв, та Паралятів; при тім рід молодшого — Параляти уважався старшою династією. Але здається, що ця легенда належала лише до племені царських Скитів і поділу його на коліна, імена їх у Геродота більше не виступають, аж пізніше зустрічаємо подібні назви народів²²⁹.

Назва Скитів у Геродота обіймає всі народи, підвласні «царській» орді. Це само наводить на гадку, що деякі з цих підвласних народів зачислювано до Скитів на основі їх політичної, а не етнографічної приналежності. Назва Скитів мала етнографічне значіння тільки щодо головної орди (тому Геродот говорить про мову і звичаї скитські), а поза тим уживалася в політичному значінню — про

²²⁹ Авхети (Auchetae, Eucbetae) і Котіери у Плінія VI. 7 17, що при тім покликується на звістки генерала III в. Демодама; але виступають вони на далекім сході; Нейман (108-9) і Міленгоф (III с. 23) уважали їх тими Скитами, що зісталися на своїх початкових кочовищах. Знов інші Авхети (IV. 12) виступають коло Гіпаніса.

людність підвласну Скитам. При тім Геродот зазначає, що Скити самі називають себе Сколотами, по імені царя, Скитами-ж їх звать Греки. В дійсности се дві форми того самого імені²³⁰. У Персів Скити фігурували під загальною назвою Саків: чорноморські Скити в написи Дарієвого гроба звать ся «заморскими Саками».

Національність скитів

Що до національності Скитів Геродот дає лише деякі вказівки. Каже, що Савромати говорять мовою скитською з певними відмінами і споріднені з ними (по легенді їх родили Амазонки від Скитів); зазначає також деякі подібности Скитів до Масагетів і говорить, що иньші зачисляють Масагетів до Скитів²³¹. У півнійших письменників від чорноморських Скитів виводять ся Парти²³², а

²³⁰ Вивід обох імен досі не удавав ся; проби обяснити з іранських пнів khud — skud («стрільці») див. у Міленгофа D. A. III с. 112 і 120, теж Tomaschek Sitzungsb. т. 116 с. 778.

²³¹ I. 201. 215.

²³² Curtii Rufi Hist. Alexandri IV. 12, VI. 2, Iustini II. 1, Jordanis Get. 6. Маркварт вважає джерелом сих звісток Агатархіда, історика Азії, II в. перед Хр. — Untersuchungen zur

Аміан, зовсім пізно що правда, але тож мабуть переказуючи старшу традицію, каже, що Перси були одноплемениками Скитів²³³. Традиція іранського походження Скитів в античнім письменстві зазначила ся таким чином досить виразно. В новійшій науковій літературі багато говорило ся й писало ся в сій справі, зачислювано Скитів і до монгольської або взагалі північної, урало-алтайської родини, бачили в них і Словян і Германців, нарешті мішанину арійських і монгольських елементів. Але помічення над мовою Скитів і споріднених їм Сарматів, ті звязки, які лучать їх між собою, а з другого боку з сучасним одиноким останком іранської людности в сих краях кавказськими Осетинами, нарешті деякі характеристичні ознаки скитської культури все вказує, що ми маємо в скитській орді іранську людність, хоч із чужими мабуть домішками²³⁴.

Взагалі етнографічна близкість Сарматів зі Скитами не підлягає сумніву. Окрім слів самого Геродота, маємо ще й иньші факти: сліди іранства в

Gesch. von Eran I с. 35 і II с. 39.

²³³ Аміан XXXI. 2. 20.

²³⁴ Літературу питання див. в примітках (2).

мові (особливо в особистих іменах), подібна культура й побут виступають у зверхніх орд однаково і в часи скитського і в часи сарматського пановання. Тим часом про спорідненне Сарматів з іранськими народами маємо безпосередню вказівку, переказану давніми авторами. Діодор зве їх «кольонією з Мідії, осадженою коло Танаіса і названою Сарматами у народів»: Плїній згадує про погляд на Сарматів як на галузь Мідян²³⁵. Помічення над невеликим числом перехованих скитських слів і імен, а також варварських імен, що стрічають ся в грецьких чорноморських написах скитсько-сарматських часів, виказали багато подібностей з мовами іранськими і найблизше — з осетинською. Вкажу нпр. що наросток «ксаіс» скитських імен се не що иньше як іранське khshaiā — пан, володар. Має значінне й істнованне скитсько-іранських подібностей в побуті, в обрядах, в віруваннях, хоч і тут, розумієть ся, треба-б іще відріжнити своєнародне від того загального, що характеризує найріжнїйші народи на подібних, початкових ступенях культурного житя²³⁶. Кінець

²³⁵ Діодор II. 43, Плїній VI. 7.

²³⁶ Нарешті і то ще годить ся згадати, що виразні слїди стичности між східно-фїнськими мовами й осетинською показують, що прикаспійська іранська людність колись сягала

кінцем сума, всіх фактів і аналогій робить зовсім певним, що в наших степах були іранські елементи в скитський період, і то як в підвласній людности, так і в зверхній скитській орді. Іранське плем'я, виливши ся одним потоком на полудень і полудневий захід в Азії, другим потоком довго розтекало ся в чорноморських степах, під назвою Скитів, Сарматів, Алянів і рїжних дрібнїйших народів. Але можливо, що і в скитській людности і пїзнїйших степових ордах була певна домїшка і урало-алтайських елементів; поруч Іранців під загальною назвою Скитів, Сарматів, Алянів могли критись ще якїсь иньшї народи, тїльки їх не можна ближше виказати.

Побут скитів

Геродот та иньшї грецькї письменники, очевидно, ближше знали і в своїх оповіданнях про Скитів взагалї мали перед очима головнo кочових східнїх Скитів, а особливо ту головну орду, що

значно дальше на північ; так напр. імена металів — срібла, міді, стали, олова в осетинськїм спільні з східнїми Фїнами: Пермяками, Вотяками, й взятї від них, тим часом як знов цілий ряд слів в східнїх фїнських мовах мають свїй початок в іранських пнях. Про фїнсько-іранськї (і особливо осетинськї) стичности — див. в 2 вид.

панувала над иньшими і зветь ся у Геродота «Царською». Двоjakим уживаннем скитської назви — раз про саму головну орду, другий-про неї разом з підвlastною людністю, поясняють ся деякі суперечности Геродота²³⁷. Очевидно, він говорить про зверхню орду, коли, оповідаючи про Скитів взагалі, представляє їх кочовою, воєвничою ордою, з суровими звичаями і з деспотичним устроєм. По його словам Скити живуть зі своїх стад і кочують з своїми, поставленими на возах, житлами; не мають ані міст, ані кріпостей²³⁸. Молодший о півстоліття від Геродота Гіпократ в своїх оповіданнях про Скитію ще довлaднійше представляє сей кочовничий побут: Скити не мають домів, а живуть в повстяних будках, поставлених на чотироколісні або шостиколісні вози і уряджені як хати, з двома-трьома відділами; такий віз тягнуть дві або три пари волів, і в тих будках сидять жінки з дітьми

²³⁷ Він напр. представляє Скитів (IV. 46) чистими кочовниками (як і Гіпократ), тим часом сам оповідає, що деякі скитські племена живуть з хліборобства; говорить про їх відчуженне від чужоземних звичаїв, особливо грецьких (IV. 76), тим часом знаємо від нього про еленізованих Скитів — Каліпідів, і т.и.

²³⁸ IV. 46, 127.

при переїздах, чоловіки-ж їдуть верхи; за ними йдуть слідом стада овець, коров і коней. На одному місці вони перебувають, поки худоба не спасе паші, тоді переходять на иньше місце. Вживають варене мясо, пють кобиляче молоко, їдять кобилячий сир. М'ясо варять в мідяних казанах, подібних до чаш²³⁹.

Звичаї Скитів у Геродота суворі й воєвничі. Одиною святощею у них старий зелізний меч, виставлений на стосах прутя — знак бога війни. Така святощ була в кождім окрузі, і правлячи жертви, виливали на сей меч кров жертвенної худоби й людей: з сотні взятих на війні в неволю жертвували одного, виливали його кров на той святий меч, а тіло розрубували й розкидали навколо. Скит пив кров першого вбитого ним на війні ворога, а голови вбитих приносив до царя, і лише той, хто виказав ся такою головою, мав участь в здобичи. Шкури з голов ворогів (скальпи) уживались як окраси кінського убору; ті, що мали їх

239 Такі казани, як чаші на підставці, в скитсько-сарматських могилах дійсно не раз трапляли ся: сей казан, очевидно, ставив ся серед огнища й обкладав ся багатем; зовсім подібні казани існували у сибирських народів.

більше, шили з них собі часом цілі плащі²⁴⁰; таким же способом уживались часом і цілі шкури ворогів на різні воєнні прибори. З найбільш же визначних ворогів Скит робив чашу з черепа, і такі чаші, часом оправлені в золото, уживались з особливою пихою. Хто вбив найбільше ворогів, той мав найбільшу честь і подвійну порцію вина на публичних пирах; хто не вбив ворога, не мав зовсім участі в пирах, і се уважалось найбільшою ганьбою²⁴¹.

Релігія скитів

Звістки про релігію Скитів досить неясні; Геродот уживає грецьких назв для скитських божеств і тим, розумієть ся, лише затемнює справу.

²⁴⁰ Цікаву паралелю сьому звичаю стрічаємо в сучасних осетинських переказах. Нарт (богатыр) Созрико переміг нарта Єллагана і обскальпував. Приїхавши в аул (село), він зібрав дівчат та молодиць і сказав: пошійте мені кожуха з шкір з голов і вусів. І побачили молодиці, що Созрико виніс шкір від голов і вусів; одна каже; се шкіра з мого батька, иньша: се шкіра з усами мого брата; третя: се шкіра з голови мого чоловіка. — В. Мілер, Черты старины въ сказаніяхъ, и бытѣ Осетинъ с. 106.

²⁴¹ Геродот IV. 64-6.

Найбільш поважав ся бог-опікун домового огнища — Табігі (Геродотом прирівняний до грецької 'Εστία). Найбільшою присягою було — присягти тим божеством, і неправедна присяга тим опікуном царського огнища уважалась переступом проти царя, бо стягала на нього неласку богів²⁴². Сей культ домашнього огню, що заховав свої сліди в поглядах сучасних Осетинів, стоїть в звязку з загально-іранським культом огню (саму назву звязують з пнем *tar* — горіги)²⁴³. Крім того Геродот виразно каже про культ землі — Апі (порівн. латинське *Ops*). Біг *Γαίόσυρος*, прирівняний Геродотом до Апольона, в одній італійській написи прирівнюєть ся теж до Апольона, а заразом і до Мітри, перського бога сонця; та сю напись вважають фальсифікатом²⁴⁴.

²⁴² IV. 59, 67, 127.

²⁴³ В. Мілер в згаданій розвідці про осетинські звичаї вказує на особливе поважання до ланцюха, що висить над огнищем: ним кленуть ся, викинути чийсь ланцюх за двері — найбільша образа (с. 205).

²⁴⁴ *Corpus Inscrip. Graec.* N. 6013 Θεα Σηλ. Ωίτοσκυρα καί Απολλωνω Ωίτοσκυρω Μίθρα Μ. Ουλλπιος Πλοκαμος ανεθ. див. Zeuss op. с. 289, Толстой і Кондаковъ Русскія древности II с. 44, Mullenhof III с. 121. Про скитський культ взагалі див. особливі у Цайса, Бонеля і Толстого і Кондакова, де він

Етимологічно його імя толкують як «опікуна стад» (до Геродотової інтерпретації се досить підхоже), як і Аргімпасу (по Геродоту «небесну Афродіту») — охоронницю худоби²⁴⁵. Про решту названих у Геродота богів (Зевса — Папая, Посейдона — Тагімасада, Арея і Геракля) трудно що небудь сказати ближше. Святощів жадних у Скитів не було, окрім згаданих мечів. Худобу жертвували, удушуючи її, потім кращі кусники вареного мяса кидались, як присвячені богу²⁴⁶. Слідів якогось організованого культу, або якоїсь верстви жерців не видно, окрім тих ворожбитів, дуже числених, що ворожили на паличках і кусничках кори.

Докладні звістки дав Геродот про похоронний обряд, спеціально що до скитських царів. Тіло царя, каже він, насамперед обвозили по всіх підвладних

порівнює ся з іранським, і Наймана, що порівнює його з монгольським. Проти перецінювання значіння таких подібностей можна повторити лише слова самого Наймана: *Dieses Beispiel mag lehren, wie bedenklich es ist, aus allgemeinen Angaben über den religiösen Glauben eines Volkes Schlüsse auf seine Verwandtschaft mit anderen Nationen zu ziehen* (p. 245).

²⁴⁵ Marquart Untersuchungen zur Geschichte Erans II с. 90.

²⁴⁶ Геродот IV. 60.

нарадах, щоб вони віддали йому почеси, потім ховали у викопаній в землі камері, і разом з ним одну з жінок, також слуг, коней, що найкраще з худоби, золоте начинне (срібла й міді, каже Геродот, Скити не уживають зовсім); над гробом насипали могилу як найвище. По році справляли поминки: п'ятдесят найкращих слуг і стільки ж коней забивано і випхавши половою розставляно навколо могили на палях, а слуг розсаджувано на сих конях, мов би сторожу²⁴⁷.

Сі царські могили, по словам Геродота, були в місці званім Геррос, до котрого Дніпром можна було плисти — там з Дніпра витікала річка Геррос. Се до певної міри підтвержує ся фактом, що як раз коло Дніпрових порогів знайдено кілька великих могил з похоронним обрядом зовсім подібним до оповідання Геродота. Правда, могили се пізніші, скільки можна судити по стилю й техніці, за браком иньших дат. Взагалі досі не можна було напевно констатувати похорону, який би належав спеціально до Геродотових Скитів: скитсько-сарматська культура в археології становить досі одну нероздільну цілість²⁴⁸.

²⁴⁷ IV. 71. Паралелі до сього звичаю у різних примітивних народів див. у Мищенко К. Ст. 1884, V с. 66.

²⁴⁸ Про скитські могили див. вичислені в прим. 2 праці

Державний устрій

Державний скитській устрій в оповіданню Геродота, як я вже згадував, має характер деспотичної монархії. Царю служать не раби, а кому він звелить з Скитів, і сих царських слуг, як ми бачили, ріжуть десятками на його могилі. Коли цар захорує, ворожбити об'ясняють звичайно, що причиною була несправедна клятва богом-опікуном царського огнища, і вказують на якогось чоловіка, що мовляв так фальшиво покляв ся; коли сей вирікаєть ся, заяву ворожбитів перевіряють вороженнем иньших ворожбитів і кінець кінцем карають або того обвинуваченого, рубаючи йому голову, або тих скомпромітованих ворожбитів, палячи їх; при тім цар карає смертю й синів їх. Всі справи своєю волею рішають царі. З оповідання про похід Дарія у Геродота виходило-б, що у Скитів було рівночасно кілька царів: виступає їх тут три; можливо, що належали вони до трьох згаданих колін, і цар з коліна Паралятів був головним²⁴⁹.

Ашіка, Древности Геродотовой Скифии, Толстого и Кондакова П, Лаппо-Данилевского і Мальмберга оп. с.

²⁴⁹ IV. 120, пор. 5–6, 71. Маркварт толкує назву Паралятів як «первородних», «перших» (1. с. с. 77).

При всій легендарності оповідання ся подробиця може бути вповні реальною.

Така була орда, що панувала в Скитії. Правдоподібно, була вона числом незначна супроти підвласних народів: так, мабуть, треба розуміти слова Геродота, що скитський нарід уважають дуже великим і zarazом самих властивих Скитів рахують на дуже мало²⁵⁰. Та власть царів сїєї головної орди розтягла ся в пол. V в. на всю територію від Дунаю до Дону. На північ їх власть сягає у Геродота десь до Дніпрових порогів: він каже, що людність Герра — то крайній нарід, підвласний скитським царям²⁵¹. На захід, від Дніпра, як ми бачили, Геродот уміщує крайні скитські осади на верхнім Богу й Дністрі, але по всякій правдоподібности їх треба умістити на середнім Дністрі й Богу. Далі на північ сиділи не-скитські народи.

Північні сусіди скитів

Неври

²⁵⁰ IV. 81.

²⁵¹ IV. 71 і 119.

Про сі північні не-скитські народи оповіджене Геродотом зістаєть ся єдиним на довгі часи. Тому тут переглянемо також сі звістки його, можливо уважно.

На північ від верхівя Дністра Геродот уміщує Неврів. Озеро, що з нього витікає Дністер, по Геродоту мало бути границею Скитів і Неврів. Але що відомости Геродота взагалі не сягали далі середнього Дністра й Бога, то й сі означення ми не можемо приймати за докладні. Дальше на північ за Неврами Геродот не знає вже ніякої людности²⁵². Про самих Неврів мав він дуже недокладні, більш казкові відомости, і сам не дуже надавав їм віри. Оповідали йому, що кожний Невр кілька день до року буває вовком. Казали, що в їх землі виплодилась сила змії, а ще до того найшло їх з пустинї, так що муїли вони перейти до землі Будинів — очевидно на якийсь час, і потім вернули ся. При такім стані Геродотових відомостей про Неврів не можна надавати особливого значіння словам його, що Неври мають скитські звичаї²⁵³. Важнійша негативна сторона його відомостей, що

252 IV. 17 і 51.

253 IV. 105.

він виразно відріжняє Неврів від Скитів²⁵⁴.

Слова Геродота про скитські звичаї Неврів давали привід деяким ученим зачисляти і їх до скитського племені, інші відрізняли їх від Скитів і бачили в них Словян, виходячи з міркувань про тодішні селища словянські. Тепер сей погляд має багато прихильників²⁵⁵, і треба признати — має за собою значну правдоподібність. В самім імені Неврів бачать звичайно словянський пень нур (порівнюють з тим Нур — доплив Буга й Нурську землю); згадану вище легенду про вовків звязують з словянською вірою в упирів — вовкулаків. Та ці аргументи не так сильні, важніше географічне положенє Неврів, бо відповідає території словянської правіччини, а також се що Геродот відріжнює їх від Скитів. Ми можемо уважати їх з значним правом за Словян на їх правіччині.

Пізнійші відомости про Неврів дуже бідні,

254 IV. 51, 119.

255 Такого погляду, пущеного в курс Шафариком (I § 10. 2), тримали ся з новійших учених напр. О. Шрадер, Лескін, Міленгоф, Томашек. Сей в своїй розвідці *Kritik der ältesten Nachrichten über skythischen Norden* (Sitzungsberichte т. 117 с. 3) висловив ся: *Die Gleichheit der Neuren mit den späteren Slowenen wird jetzt allgemeın anerkannt. In der That hat diese Ansicht alles für sich.*

властиво не дають нічого²⁵⁶.

Андрофаги

Географічно на туж словянську територію припадають Андрофаги, бо у Геродота мешкають вони на середнім Дніпрі. Може їх страшне ім'я і характеристика були причиною, що їх приналежність до Словян і взагалі до індоєвропейської родини має далеко менше оборонців, ніж Неврів, і їх з більшою охотою вважають за Фінів. Геродот оповідає про них, що се нарід «окремий і зовсім не скитський», що «з усіх людей вони мають найбільш дикі звичаї, не мають поняття правди й ніякого закону; вони кочовники, убирають ся подібно до Скитів, але мову мають осібну, і лише вони одні з тутешніх народів їдять людей». Їх відділяє від Скитів простора пустиня, а за ними вже «правдива пустиня, і ніякого народу

²⁵⁶ Згадка Плїнія (IV. 12, 88 — Neuroe) правдоподібно, а Мелї (II. 1 — Neuri) цілком певно — мали своїм джерелом Геродота (Міленгоф III с. 46-7, Шафарик I § 10. 2. 6). Чи *Ναυαροι* Птолемея (III. 6 § 25) належать до Неврів, не певно (пор. *Ναυαρον* (вар.: *Ναβαρον*) місто на р. Каркinitі), ще менше *Νερίανι* Географа Баварського (Шафарик I § 10. 2. 5).

нема, скільки відомо»²⁵⁷.

Відомости Геродота, подані про сей народ, як бачимо, дуже неясні. Пустиня, що ділить у нього Скитів і Андрофагів зявилась по всякій імовірности з того, що на Дніпрових порогах уривалась комунікація, зносини з середнім Подніпров'єм ішли иньшим, сухим шляхом, і в відомостях повставала прогалина для країв вище Дніпрових порогів. Характеристика Андрофагського народу мабуть в значній, або і повній мірі основана на самих виводах з іменн, а імя се в переданій Геродотом формі має в своїй основі мабуть якусь легенду або етимольогічне непорозуміння²⁵⁸. У Птолемея на ту придніпрянську територію припадає імя Амадоків, що мешкають під горами тогож імени і мають місто Амадоку, пристань на Дніпрі²⁵⁹; ся звістка про

²⁵⁷ Herod. IV. 18 і 106. Деякі подробиці додає про Андрофагів Ісігон (у Мілера *Fragm. h. gr. IV*), але вони перенесені на них з Геродотового оповідання про Скитів, отже не мають вартости.

²⁵⁸ Порівняти сучасних «Самоїдів»: імя се; очевидно має тойже корень, що імя Лопарів «Сам», західних Фінів «Суом», а в російській народній етимольогії (*Volksethymologie*) вийшли з того люде, що себе самих їдять!

²⁵⁹ Птолемея III. 5 § 16, 25 і 28. Як ні непевне Птолемеєве угрупованне географічних імен взагалі, тут пристань Амадока

Амадоків має свій початок у псевдо-Геляніка²⁶⁰, що користав з давніх джерел, і з деякою правдоподібністю можна думати, що маємо тут властиве імя Геродотових «Людодів». Саме імя толкують з санскр. *āmād*, *āmāda* — сиродіці, що їдять сирове мясо²⁶¹; се толкування досить добре підійшло до Геродотових «Людодів». У всякім разі на середнім Дніпрі в тих часах трудно припустити якусь иньшу людність крім словянської.

Мелянхляйни і будини

Далі на схід, за Андрофагами, у Геродота наступає територія «Чорноубраних», *Μελάγυλαινοι*, що припадає десь на вододіл Дніпра і Дону. Про них Геродот каже лише, що то нарід не скитський, але має скитський побут і носить чорну одіж-також характеристика виведена з самого імени²⁶². Та не

на Дніпрі, здасть ся мені, служить певною точкою опори.

²⁶⁰ *Αμάδοκοι, σκοθικόν ἔθνος, Ἑλλάνικος ἐν Σκυθικοῖς* — Стефан Візантійський *sub voce*.

²⁶¹ Томашек — *Sitzungsberichte* т. 117 с. 8, т. 128 с. 98.

²⁶² IV. 20, 108.

вважаючи на те, що Геродот називає сей нарід не скитським (подібно як і Савроматів), є поводи бачити в ній споріднений з Скитами нарід іранського кореня: серед ріжних кочових народів, що виступають пізнійше в околицях Ольбії, бачимо Савдаратів, і се ім'я не що иньше як Геродотові «Чорноубрані»²⁶³, а Діон Хрїзостон оповідає про мешканців Ольбії, що вони носили чорне убранне, перейнявши се від «скитського народу Μελάυχλαινοι». Досить правдоподібно, що ті Чорноризці Геродота становили частину савроматського народу, відтиснену далі на північний захід від головних осад (може навіть таки рухом самих Скитів), а з пізнійшим рухом Савроматів опинили ся потім в сусідстві Ольбії.

До Слов'ян деякі учені зачислили ще Будинів Геродота. До сього спонукувало їх ім'я, споріднене з слов'янським пнем *буд* або *вод*, та звістка Геродота, що Неври тікаючи від змій, перейшли в край Будинів. З сього виводять, що Будини в дійсности мешкали в сусідстві Неврів. На potwierженне до того вказують на Βωδινόι під горою Βωδινόν або Βουδινόν у Птолемея, та уміщують сих

²⁶³ По осетинські с а ў — чорний, д а р а е с — одіж, та — наросток многого числа. Осетинській словарь ен. Евгенія, пор. Мілера Осетинские этюды III. с. 79.

Будинів коло Дніпра²⁶⁴. Але Геродот уміщує Будинів на північ від Савроматів, отже в басейні Дона та Волги, а при тім міг мати якісь певніші відомости про їх край, бо знав грецьку факторію в їх землі — деревляне місто Гельон²⁶⁵. Супроти того здогадуються, що був инший нарід подібного імени коло Дніпра, і що Геродот помішав сі два народи²⁶⁶. Але уміщування Птолемеївих Будинів над Дніпром вповні гіпотетичне, і таке громажденне можливостей на можливостях не лишає ніякого поважного значіння за гіпотезою про словянство Будинів.

Упадок скитів

264 Птолемеї Ш. 5. § 15 і 24.

265 Була й така гадка, що Гельон — то Київ, Недавно до сього фантастичного здогаду прилучив ся й Нідерле (I с. 287), а доказ на те побачив — в нахідках трипільської культури (sic).

266 Шафарик I § 10. 3–4 (за Оссолінським, *Wiadomości historyczno-krytyczne*), Mair *Das Land der Skythen*, O. Schrader *Schrabvergleich* 2 с. 619 (за Лескіном), Браун *Разыскания* і т. ин.

Від сих північних сусідів Скитів вертаємо ся знову до степової кочовничої людности й її дальшої долі.

Ми бачили звістки грецьких письменників, що Скитів вигнали в чорноморські степи кольонізаційні перевороти середньої Азії. Сей напір з Азії трівав і далі, та впливав на дальші зміни в залюдненню наших степів, загострюючись від часу до часу і прибераючи тоді характер етнічних вибухів. З другого боку мінялось становище і роля тих орд, що мали зверхність над степовою людністю. Вище було зазначено, що за Геродота чисельно незначна «Царська» орда, чи ще менше — коліно Паралятів панувало над всею степовою людністю від Дону до Дунаю, і наслідком того імена Скитів і Скитії прикладали ся до всіх народів, що йому підлягали. Пізнійше політичне першенство здобували все нові орди. З переміною зверхности міняли ся і етнічні назви степової людности (бувши в ґрунті річи властиво термінами політичними). Сі дві обставини обяснюють нам дальші переміни в кольонізації наших степів і в її номенклятурі.

Могутність скитської орди, описана в оповіданнях Геродота, стояла в V в. ще міцно. Одначе вже почавши з другої половини сього віку можна помітити, що ся орда відступає під натиском на неї зі сходу. Сей натиск виявляєть ся в повільнім розпросторенню савроматських орд на захід: у

Геродота їх східню границю становить Дін; у Гіпократа — значить в кінці V і на поч. IV в. — Савромати вже мешкають наоколо Меотийського озера, виходило-б отже, що вже по обох боках Танаіса. Докладнійше се видно з иньшого молодшого письменника IV в., т. зв. Скіляка: у нього за Скитами, що займають східню частину Таврії, сидять Сармати (Σαρμάται), по обох боках Танаіса²⁶⁷.

Сармати

З тих звісток виходить, що вже в IV в. Скити були витиснені з своїх східніх країв, що як раз були областю зверхньої, головної орди — «Царської». В звязку з сим правдоподібно стояв той факт, що останній промінь скитської сили й могутности блиснув в другій половині IV в. вже на західніх. границях Скитії. Розумію Скитське царство Атея, відоме нам з нагоди його війни з Филипом македонським. Страбон здогадувався, що до держави сього Атея належала більшість варварської людности між Меотидою і Дунаєм. Знаємо, що він воював з сусідніми тракійськими народами та

²⁶⁷ Гіпократ De aere 24. Скіляк — у Мілера Geographi gr. minores I fr. 68, відомости сї кладуть на другу половину IV в.

грецькими побережними містами (Істроподем, Візантією) і тут прийшов до конфлікту з Филипом; в сій війні Атея побито, і сам він наложив головою²⁶⁸. Так само нещасливо закінчилась для Скитів і війна з Лізімахом в 313 р., коли вони разом з Траками були союзниками чорноморських міст в їх повстанню проти Лізімаха²⁶⁹.

По тім і ся західня скитська держава тратить значінне й зникає під дальшим натиском Сарматів зі сходу, а Траків і Бастарнів з заходу й півночі²⁷⁰. В оповіданню Полієна, що може належати не пізнійше як до другої пол. II в. перед Хр., Сармати вже панують на чорноморськiм побережу, скитська держава згадуєть ся в східній Таврії і поруч

²⁶⁸ Про державу Атея — Юстин Hist. Philipp. IX. 2, Страбон VII с. 3. 18 (р. 306), Арістокріт у Климента Stromata V. 31, Фронтін Strateg. II. 20.

²⁶⁹ Діодор XIX. 73.

²⁷⁰ Томашек — Sitzungsberichte т. 128 с. 98, висловив дуже інтересний здогад, що Саї Протогеновного декрета, що жили тоді в околицях Бога, мають назву від kshaia, отже се Царські, Βασίλειοι Геродота. Се зовсім відповідало-б тим колонізаційним переминам, тільки мені ся етимольогія здаєть ся не зовсім певною.

Сарматів стоїть на підряднім становищу²⁷¹. В Ольбійським декреті Протогена, що датують III або II віком, бачимо західні степи в руках нових орд — Саїв, Тісаматів, Савдаратів; між ними Скити виступають як одна з менших, слабших орд і разом з Тісаматами й Савдаратами, боячись нападу Скірів і Галятів, хочуть знайти собі захист за стінами Ольбії. В часах християнської ери і пізнійше — у Страбона, Овідія, Діона Хрїстома, Сармати виступають як головна орда на всім просторі від Меотиди до Дунаю, зайнявши місце Скитів, і Діодор в своїм оповіданні про Скитів поясняє, що Сармати, виведені Скитами з Мідії, по довгих лїгах розмножили ся, зруйнували і в пустиню обернули більшу частину Скитії й вигнали її людність²⁷². На тлі тих же обставин, коли Сармати мали повну перевагу над Скитами, оповідає Люкїян в Токсарїді

²⁷¹ Polyæni Strategicon VIII. 56. Дехто (напр. Латишов — Изслѣдованія объ исторїи и государ. строѣ Ольвіи с. 88) закидають неважність сьому оповіданню; одначе обставини, як вони в нїм представлені, здаєть ся, вказують на добре джерело.

²⁷² Оповіданне Діодора про Скитів взагалї — наукова комбінація, що, не має великої цїни; але сам натиск Сарматів на Скитів був для нього свіжою подїєю, і сю подробицю можна трактувати серіозно.

свою, фанастичну в фабулі, але інтересну в обставинах історію про Скитів-побратимів²⁷³.

Останки скитської людности

Правдоподібно, сей новий натиск іранських орд був наслідком переворотів в передній Азії, які дали себе знати заразом і в землях на полудень від Каспійського моря²⁷⁴. Натиск трівав дуже довго. Коли перші симптоми його могли ми констатувати вже в V, а найпізнійше — в початках IV в., то викликаний ним рух тягнув ся кілька століть, поки нові народні потоки не витиснули іранську людність з наших степів майже зовсім.

Про залюдненне степової території після розпросторення сарматських орд, коли вони досягнули вже Дуная, головним джерелом служить Страбон. Він писав десь коло 18 р. по Христі, оперуючи ся на відомостях, які дали римські війни в чорноморських краях в I в. перед Христом. Але його оповіданне далеко менш докладне ніж

²⁷³ Старбон III с. 7. 13. 17; XI с. 2. 1. Овідій *Tristia* і *Ex Ponto*, *passim*. Діон Хризостом V. II р. 48–51 ed. Dindorf. Діодор II 43. Люкіяна *Τόξαρς ἢ Φιλία* 39–41.

²⁷⁴ Müllenhof *Deutsche Alterthumskunde* III. 41.

Геродотове, і що головне — терміни «Скити» і «Сармати» в його устах не мають докладного значіння, так що й до нього можна приложити в певній мірі пізнійші слова Плінія: «імя Скитів все переходить на Сарматів і Германців, і ся стара назва прикладаєть ся все до найдальших народів, що живуть майже невідомо для иньших людей»²⁷⁵.

У Страбона просторонь від Дунаю, де сарматські орди стикали ся з Гетами й Бастарнами, на схід Дніпра займають сарматські народи: Язиги, Царські (Βασίλειοι) і Урги (Οὔργοι). Між Дніпром і Доном живуть Росколяни (Ῥοξολανοί). За Доном уміщені Сармати без ближшого означення, та Аорси і Сіраки — народи, пізнійше обняті, разом з Иньшими, загальною назвою Алянів. Далі на схід, за Каспійським морем — «східні Скити»²⁷⁶.

Скитська держава заціліла була ще в східній Таврії. В кінці II в. вона упала в боротьбі з Мітрідатом VI, покликаним Херсонесцями на поміч проти сих Скитів, але в 60-х рр, по Хр. знов бачимо облогу Херсонеса якимсь «скитським царем»,

²⁷⁵ Nat. Hist. IV. 25.

²⁷⁶ VII. 3. 17, XI. 1 і 5, 8.

місцевим очевидно²⁷⁷. Страбон каже, що сей край і сусідні землі на північ від Перекопа до Дніпра звались малою Скитією. В оповіданнях Овідія в околицях Дунаю поруч з Сарматами виступають теж Скити, і Страбон каже, що на Дунаю теж була Мала Скитія (довго потім ся назва прикладала ся до теперішньої Добруджі). Між вичисленими у нього сарматськими народами бачимо Геродотову «Царську» орду, у Плінія — Авхетів (порівняти Геродотове коліно Авхатів²⁷⁸).

Се все показує, що давнійша «скитська» людність під сарматським натиском не зникла, лише сховала ся під новою назвою головної орди, як давнійше під іменем Скитів могли перебувати всякі иньші рїзноплеменні підвласні народи. Під натиском Сарматів одні племена могли посунутись на полудень або на північ; иньші розбились, а сформувались натомість нові племена; з під звїсних нам перед тим етнічних назв виринули давнійші, що були ними затерті. В результатї етнічний склад

²⁷⁷ Страбон VII. 4.3 і 7, *Inscriptiones P. E.* I ч. 185 (декрет Діюфанта), *Corpus I. I.* XIV ч. 3608.

²⁷⁸ *Nat. Hist.* IV. 12. В Страбонових Уграх теж добачали Геродотових Георуої, і сей здогад держить ся ще й досї — нпр. Кулаковського Аланы с. 98.

людности змінив ся далеко менш ніж її номенклатура.

Сармати

Етнографічні відомости про Сарматів дуже бідні: з одного боку — скупі на них наші джерела, друге- при недокладности етнографічних відомостей самих географічних письменників сарматського періоду трудно з їх оповідань вибрати те, що з усею певністю можна приложити як раз до Сарматів.

Передо всім що до імени. Воно значно ріжнить ся що до форми: у грецьких письменників пишеть ся воно *Σαυρομάται*, *Συρμάται*, у латинських *Sarmatae*. Його об'ясняють з іранських пнів *sar* (воло-дарь) + *mada* (жінка)²⁷⁹. Се об'ясненне тим правдоподібне, що відповідає двом иньшим назвам: Геродот каже, що Скити звать савроматських жінок-амазонок *Ο'ιόρπατα*, а се об'яснюєт ся з арийських пнів *vira* (муж) + *pati* (пан, володар²⁸⁰);

²⁷⁹ Є одначе й иньше об'ясненне, з авестийського **saormant* — уоружений мечем.

²⁸⁰ Сам Геродот хибно об'яснює: *ο'ιόρ* — муж, *πατά* — вбити.

в грецьких же джерелах, почавши від т. зв. Скіляка, Сармати звать ся Γυναικωκρατούμενοι — підвласні жінкам²⁸¹. Всі назви таким чином означали-б «людей, що правлять ся жінками», «жінок, що правлять чоловіками». Окрім впливу «народньої етимології» що й тут мабуть відіграла головну роль, Сармати могли завдячувати такі свої призвища особливому становищу своїх жінок, що не пересиджували в будках, як скитські, а їздили й собі верхи та стріляли з луків, як чоловіки.

Побут сарматів

Подібно як і Скити, Сармати представляють ся переважно кочовниками. Страбон каже, що ся степова людність здебільшого кочовнича, тільки подекуди займаєть ся потроху хліборобством; коло Дунаю і Меотиди він спеціально згадує за таку хліборобську людність. Кочовників описує він подібно, як Гіпократ Скитів: живуть в повстяних будках, перевозять їх на возах і переходять зі своїми стадами з місця на місце. Поза тим се воєвничий нарід, славний в кінній війні; їх їздці мали шеломи й панцири — шкіряні або металічні, уживали до бою списів, луків та мечів (Страбон і

²⁸¹ Геродот IV. 110, Скіляк fragm. 70-1.

Таціт кажуть се про Роксолянів)²⁸²». Вигляд таких тяжко узброєних їздців маємо ми в образках Язигів на римських барелефах колюмни Марка Аврелія і на керченських фресках, де представлені війни з сусідніми варварами; варварські їдці тут мають часом тільки короткі кіраси, часом довгі, низше колін, нашиті твердими плитками халати, так що мусять сидіти на конях по жіночому²⁸³. По словам Павзанія (II в. по Хр.) Сармати, за браком заліза, дуже шгучно виробляли свої панцири з плиток, нарізаних з кінських копит (такі панцири з рогових або кістяних плиток стрічають ся дійсно в роскопках²⁸⁴), і з тієї ж причини уживали кістяні вістря для списів і стріл. В убранню Сарматів античні письменники зауважали повну подібність з персидським убранням²⁸⁵. Вони носили широкі

²⁸² Страбон VII, 3, 17, Таціт Hist. 1,76; Страбон каже ще за плетені з галузья щити їх, Таціт заперечує уживанне щитів.

²⁸³ Образки керченських фресків див. нпр. в приступнім виданню Толстого і Кондакова т. I і II.

²⁸⁴ Бобринській II с. 73.

²⁸⁵ Меля III, 4, Таціта Germ. 17. Звістки письменників про сарматську культуру взагалі зібрані у Укерта Skythien с. 513 sq.

сподні, і взагалі одіж їх була широка, фалдиста. Мали довге волосє, були біляві (flavi), з суворим і диким виглядом. Про мову їх наводив я вже вище слова Геродота, що Сармати говорили мовою подібною до Скитів. Про релігію маємо дуже скупі відомости: є звістка про поважанне огня й меча, але не знати, чи се не перенесенне звісток про Скитів, як і пізнійше оповіданне Аміана, про культ меча у Алянів.

Що до політичного устрою, ми не маємо вказівок чи натяків на якусь більшу політичну організацію, що обіймала-б цілу кочовничу людність на цілім просторі наших степів, як за Скитської орди. Навпаки, маємо згадки про більше число сарматських династій²⁸⁶. Сьому відповідає й велике число етнографічних груп, на які розпадалося сарматське плем'я. Так крім згаданих вище етнографічних груп — Язигів і Роксолянів, знаємо коло Дунаю в I в. по Хр. Кораллів, в в ольбійських написях бачимо Саїв, Тісаматів і Савдаратів (Мелянхляйнів), не кажучи за старі скитські імена Царських Ургів (?), Авхетів, а в східніх краях — Яксаматів, Аорсів, Сїраків і т. и. Ріжні назви

²⁸⁶ Sceptuchi у Таціта An. VI. 33, пор. σκῆπτουχοί в декр. Протогена.

виринають і зникають серед боротьби, орд, що поволі сунуть ся все на захід, під натиском зі сходу.

Сарматські племена

У Страбона на правім боці Дніпра виступає нарід Язигів; безперечно, тоді, на початку I в., се була головна орда в сих краях. Та вже в середині I в. по Хр. мандрує вона далі на захід, в дунайські краї, де займає землі між Дунаєм і Тисою: се Язиги Переселенці (Μετανάσται) Птолемея²⁸⁷. Від часу сеї міграції Язигів перше місце в наших степах займає Роксолянська орда. Судячи по звісткам про їх війни з Римлянами й напади на Мезію²⁸⁸ та по відомостям географів, виходить, що перед приходом сюди германських племен Роксоляни становили головну й найбільшу народність в придніпровських степах і далі на захід від них²⁸⁹.

²⁸⁷ III с. 7. Інша частина Язигів, згадана у нього разом з Роксолянами над Меотидою (III с. 5, 19) — се, здається, простий анахронізм.

²⁸⁸ Тацита Hist. I с. 79. Діон Касій LXXI 19, Scriptores hist. Augustae, M. Antonius 22, XXX tyr. 10, й ин.

²⁸⁹ На мапі Птолемея (III. 5. 19 і 23) Язигів і Роксолянів відтиснуто над Меотиду наслідком невідповідного

Імя їх, як з значною правдоподібністю виводять з іранських мов, значить не що як «Білі Аляни» (сучасне осетинське ўрс — білий²⁹⁰). (Прикметник — білий дуже часто служив у кочових орд для розрізнення певних частин народу, одної одноплеменної орди від другої). В декреті Діюфанта Роксолянів бачать під назвою Ревксіналів (Ρευξιναλοί).

Аляни

Поруч з сими «Білими Алянами» виступає вже в I в. по Хр. імя просто Алянів (у Плінія: *Alani et Roxolani*). В 60-70-х рр. вони звертають на себе увагу римської політики своїми походами на закавказькі землі, і очевидно — Алянами звали ся тоді коліна, що сиділи десь в сусідстві Дону й Каспійського моря²⁹¹. В першій половині II в. з

розтягнення прикарпатських і придунайських народів на схід.

²⁹⁰ Мілер (Журналь Мин. Н. Просв. 1886 IX. 86 і Осет. этюды III с. 86) виводить се імя трохи инакше, по формі ще близше, хоч по значінню меньш певно: з рохс-ясний (пор. Томашек *Sitzungsberichte* т. 117 с. 87). Порівняти з сим 'Аланорсоі поруч 'Αλανοί Σκόθαι у Птолемея VI. 14. 9.

²⁹¹ Звістки клясичних письменників про Алянів зібрав Кулаковскій в статі; Аланы по свѣдѣніямъ классическихъ и

альянським іменем стрічаємо ся вже коло Дніпра, в другій половині — коло Дунаю²⁹². Тут, з одного боку, бачимо дальший рух на захід іранських орд, з другого — розширення нового імени. Імя Алянів прибирає ширше значінне й заступає в східніх степах давнішу загальну назву Сарматів, як ся була свого часу заступила імя Скитів. Аміан Марцелін, з четвертого віку, оповідає про Алянів: «за Доном залюднюють безмірно просторі скитські пустині Аляни, названі по імени гір; помалу ослабивши сусідні народи частими побідами, вони, як і Перси, передали їм і своє імя»²⁹³. Китайські (хинські) літописи теж знають про розширення сього імени в передній Азії: кочовничий нарід An-tsaï, що мешкав в краях на схід від Каспійського моря й далі на захід до Ta-tsin (Римської держави) і

византійських писателів- в XIII т. Чтеній київ. істор. тов. 1899. Також Томашек в Pauly-Wissowa Reallexicon, Alani (1894). Новійша аналіза Täubler Zur Geschichte der Alanen (Klio, 1909).

²⁹² Птолемей містить їх на кількох місцях-в європейській і азійській Сарматії — 5, 7; III. 5 9; VI. 14, 9.

²⁹³ Кн. XXXI. 2. 13. Кулаковскій оп. с. с. 11.4 відкидає сю звістку, але аргументація його не стійна й він ігнорує при тім наведену низше звістку китайських джерел.

залежав від кочовників Согдіани, за часів династії Ган (163 перед Хр. — 196 по Хр.) прибрав імя Алаппа і став незалежним²⁹⁴. Отже дійсно десь в I–II в. По Хр. слово «Аляни» стає збірним іменем для рїжних кочовничих народів, головню і мабуть переважно-іранських поколінь, що мешкали по обох боках Каспійського моря. На кілька століть воно обняло останки кочовничої скитсько-сарматської людности наших степів²⁹⁵.

Через се Алянів описують подібними ж рисами, як Сарматів і Скитів. Лукіан (II в. по Хр.) каже, що Аляни мають однакову зі Скитами мову,

²⁹⁴ Ritter Die Erdkunde von Asien V ч. III (т. VII) с. 625–6, Hirt- Sitzgsber. d. bayr. Ak. 1899 с. 250.

²⁹⁵ Хінську назву An-tsai вважають рівнозначною Аорсам античної традиції-Hirt China and the Roman Orient с. 139, Gutschmid Geschichte Irans с. 121; але против сього зрівняння підносять лінгвістичні закиди, і Маркварт (Untersuch. II с. 240) кінець кінцем зрівнює An-tsai з Масагетами; назву Аорсів він вважає політичною почесною назвою, яка прийнята була певною групою племен з тим як масагетська орда здобула над ними вдасть і першенство і приложила до себе сю почесну назву Аорсів — шановних, славних, замість давнійших Масагетів-рибоїдів». Так само «Алян» (славний, побідний) толкує він як почесну назву, котру приложила до себе зверхнича орда і за нею прийняли потім підвласні племена. Новійші замітки ще у Тейблера 1. с.

однаково убирають ся, тільки инакше носять волосе (стрижуть ся)²⁹⁶. Амiан, сучасник вiйни Алянiв з Гунами, описує Алянiв як кочовникiв, що не знають анi домiв, анi хлiборобства, живлять ся мясом i молоком, живуть в возах, i де знаходять добру пашу для своїх стад i кiнських табунiв, там отаборюють ся, уставляючи свої вози кругом; вони одначе мають звичаї i побут культурнiйший вiд Гунiв, гарнi з себе, бльондинуватi, мають легку зброю; дуже воєвничi i свободолоубнi: всi у них рiвно благороднi й судiями вибирають вони найбільш уславлених на вiйнi. Далшi уваги Амiана про алянську культуру будять певнi пiдозрiння своєю повною подiбністю до Геродота, хоч самi по собi нiчого не мають в собi неможливого: у Алянiв, каже вiн, нема бiльшого похваляння, як убитим чоловiком; шкiру вбитих вони уживають на окраси для коней; храмiв i святощiв не мають нiяких, але встромлюють в землю голий меч i шанують його як Марса, опiкуна околицi; ворожать паличками²⁹⁷. Коли ми згадаємо, що пiд iменем Алянiв виступає по части, або й переважно та сама люднiсть, що

²⁹⁶ Τόξαρις ἢ Φιλία: автор мусiв тут взяти реальнi подробицi житя.

²⁹⁷ XXXI. 2. 18–24.

перед тим фігурувала під іменем Сарматів, а ще перед тим — під іменем Скитів, то нічого не було б у тім дивного, що певні прикмети повторяють ся при описи тих чи інших. Питанне тільки, чи Аміан взяв сі прикмети з дійсного життя, чи з Геродота по просту.

Якийсь час алянське імя панувало на просторі від Дунаю до Межирічя (за Аральським морем). Але не довго. В II–III в. по Хр. з західньої части чорноморських степів витискає кочовничу іранську людність германська міграція. А з сходу в III в. напірає гунська орда, і під напором її та інших орд, що слідом посунули нашими степами на захід, розбила ся алянська група племен. Європейські Аляни відірвани були від азійських і самі розділилися на кілька частин: одна частина їх прилучаєть ся до мандрівки Вандалів і Свебів 406 р. і з ними разом опиняєть ся аж в північній Африці; друга по упадку гунської держави переходить границі Візантії й осажуєть ся в Нижній Мезії²⁹⁸. Частина зістаєть ся в прикавказьких степах, і останки її, загнані в гори, заціїли до сього дня в маленькім

²⁹⁸ Про мандрівки Алянів на захід: Zeuss с. 700 і далі, Dahn *Konige der Germanen* I с. 261-4, *Urgeschichte der germanischen und romanischen Volker* I с. 223-3, Кулаковскій *op. c.*

Осетинським народі²⁹⁹. Інша частина заховала ся в Криму, де ще в середні віки існувала алянська людність³⁰⁰. Деякі останки з подонських степів, де вони довго ще могли зіставати ся, і таки зіставали ся в дійсности, могли бути прибиті і до північних берегів степового розселення. Сі степові останки великої іранської кольонізації нашої території ще ждуть свого ближшого розслідування³⁰¹.

²⁹⁹ Про дальшу долю прикавказьких Алянів і їх звязок з Осетинами (установлений від часів Кляпрота — Klaproth *Memoire dans le quel on prouve l'identite des Ossètes avec les Alains*, Paris, 1822): В. Милеръ — Осетинскіе этюды III, гл. II (спеціально про останки алянського імени на Кавказі *ib.* с. 111 і далі), Кулаковскій *op. c.* і Христіанство у Аланъ, *Византійській Временникъ* 1898, I.

³⁰⁰ Про кримських Алянів — особливо у Васілевського, в історії Судака — Сугдеї, що досить правдоподібно, сама була алянською кольонією, *Русско-византійскіе отрывки* — *Лѣтопись занятой археографической комиссії т. IX* с. 168–9, також у Мілера *op. c.* с. 77. Про иньші останки у Кулаковського, Аланы, *розд. IX*.

³⁰¹ В останніх роках звернули на себе увагу могильники Харківської губернії з похоронним типом і культурою аналогічною з осетинськими могильниками Кавказа, особливо великий могильник в Верхніх Салтах, що розкопується від р. 1901; культура та вказує на VIII–IX вв. В сих могильниках добачають сліди тодішньої алянської-яської